

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ КҮЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҲ РҮДАКӢ**

Ба сифати дастнавис

ВБД: 37013.42:364.65-053.2

ТКБ: 74.66+60.561.7

Р-43

РАҲМОНАЛИЗОДА МУҲИДДИН РАҲМОНАЛИ

**ҶАНБАҲОИ ПЕДАГОГӢ-ИҶТИМОӢИ ТАШАККУЛИ
ШАХСИЯТИ КҮДАКОНИ БЕПАРАСТОР ВА БЕНАЗОР**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои педагогӣ
аз рӯи ихтисоси 5.3.9. Назаря ва методикаи ташкили
фаъолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ (педагокаи иҷтимоӣ)**

Роҳбари илмӣ: Бозоров Хушваҳт -
доктори илмҳои педагогӣ

ДУШАНБЕ – 2026

МУНДАРИҶА

МУҚАДДИМА.....	3
БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДОЛОГИИ ШАХСИЯТИ КҶДАКОНУ НАВРАСОНИ БЕПАРАСТОР ВА БЕНАЗОРАТ.....	17
1.1. Инъикоси масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон дар адабиёти илмӣ.....	17
1.2. Ҷанбаҳои иҷтимоию психологӣ масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии наврасон.....	59
1.3. Хусусиятҳои ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат.....	71
Хулосаи боби якум.....	100
БОБИ 2. ВАЗЪИ БЕПАРАСТОРӢ ВА БЕНАЗОРАТИИ КҶДАКОНУ НАВРАСОН ДАР ТОҶИКИСТОН ВА САБАБҲОИ АСОСИИ ЗУҲУРИ ОНҲО	103
2.1. Вазъи кунунии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон дар Тоҷикистон.....	103
2.3. Сабабҳои асосии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон дар Тоҷикистон ва тадбирҳо оид ба дастгирии педагогӣю иҷтимоии онҳо.....	117
2.3 Шароитҳои педагогӣ ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар шароити муассисаи махсуси таҳсилотӣ.....	135
Хулосаи боби дуюм.....	143
БОБИ 3. ТАҲҚИҚОТИ ТАҶРИБАВӢ-ОЗМОИШИИ ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ КҶДАКОНУ НАВРАСОНИ БЕПАРАСТОР ВА БЕНАЗОРАТ ДАР ШАРОИТИ МУАССИСАИ МАХСУСИ ТАҲСИЛОТӢ.....	145
3.1. Мазмун ва методикаи таҳқиқоти таҷрибавӣ-озмоишӣ оид ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат.....	145
3.2. Таҳқиқоти озмоиши шароитҳои педагогӣ ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастору беназорат ва арзёбии натиҷаҳои он.....	147
Хулосаи боби сеюм.....	167
ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲОИ АМАЛӢ.....	170
ФЕҲРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА.....	175

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Масоили безътиной ба кӯдакону наврасон ва бепарастору беназорат шудани онҳо як масъалаи мубрами иҷтимоӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон буда, омӯзиши амиқ ва ҳамаҷонибаро талаб мекунад. Он ба ҷанбаҳои гуногуни ҳаёт ва рушди кӯдакон ва наврасон таъсир расонида, даҳолати ғайри ҳукуматро талаб мекунад. Айни замон, пайдоиши кӯдакони бепарастор ва беназорат бо мушкилоти солимии психикӣ, психологӣ ва ахлоқии ҷомеа алоқаманд аст. Шароити мураккаби иҷтимоӣ иқтисодӣ дар мамлакат, аз ҷумла, ғайри баланди оилаҳои ҷудошуда, камбизоат ва фазои номусоиди маънавӣ психологӣ дар ҷунин оилаҳо, сабабҳои асосии беназоратӣ ва бепарастории кӯдакон мегарданд. Кӯдаконе, ки аз зӯроварии ҷисмонӣ ва психикӣ падару модар фирорӣ мешаванд, оилаҳоро тарк карда, ба қатори онҳое мепайванданд, ки ба ҳимоя ва дастгирии иҷтимоӣ педагогӣ нисбат доранд. Вазифаи ҷомеа на танҳо мубориза бо оқибатҳои қавриҳои ноафсона аз меъриҳои рушди иҷтимоӣ, балки пешгирии ин ҳолатҳо мебошад.

Масъалаи безътиной нисбати кӯдакон ва наврасони бепарастор нестанд, таваҷҷӯҳи махсусро талаб мекунад. Ҷанбаҳои гуногуни он аз ҷониби омӯзгорон, равшаншиносон, сотсиологҳо ва файласуфон омӯхта шудаанд. Сабабҳои пайдоиш ва паҳншавии безътиной дар байни кӯдакон ва наврасон реша дар ҷанбаҳои ҳуқуқӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ғайри давлатӣ, дар анъанаҳои маънавии оила, дар сатҳи рушди арзишҳои ахлоқӣ дар ҷомеа ва дар ҳифзи нокифояи ниҳоди оила дорад.

Ғайр аз ин, ноустувории иқтисодӣ омили муҳим аст, ки аксар вақт боиси паст шудани сифати зиндагӣ ва дастрасии маҳдуд ба захираҳои зарурӣ дар соҳаҳои маориф, тандурустӣ ва иҷтимоӣ мегардад. Дар натиҷа, кӯдакон ва наврасон худро дар мавқеи осебпазир мебинанд, ки ба рушди рафтори манфӣ ва коҳиш ёфтани дурнамои зиндагии онҳо мусоидат мекунад.

Дар робита ба ин, таъсиси як низоми муассири пешгирӣ ва дастгирӣ, ки чорахоро дар сатҳи давлат, ҷомеа ва оила фаро гирад, махсусан муҳим аст. Таҳия ва татбиқи барномаҳо чиҳати барвакти ошкор кардани ҳолатҳои беэътиной нисбати кӯдакону наврасони бепрастору беназорат, таъмини дастрасии онҳо ба дастгирии равонӣ ва иҷтимоӣ ва баланд бардоштани огоҳии ҷомеа дар бораи аҳамияти ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои чунин кӯдакон ва наврасон зарур аст.

Ҳалли мушкилоти беэътиной равиши ҳамаҷониба ва ҳамгироро талаб мекунад, ки кӯшишҳои муассисаҳои гуногуни иҷтимоиро муттаҳид сохта, ба фароҳам овардани шароит барои рушди мусоид ва мутобикшавии муваффақонаи иҷтимоии ҳар як кӯдак ва наврас мусоидат хоҳад кард.

Таваҷҷӯҳи махсус бояд ба рушди ҳамкориҳои байниидоравӣ барои таъмини мубодилаи саривақтии иттилоот ва ҳамоҳангсозии амалҳо байни муассисаҳои таълимӣ, ҳадамоти иҷтимоӣ, мақомоти ҳифзи ҳуқуқ ва иттиҳодияҳои ҷамъиятӣ равона карда шавад. Муҳим аст, ки усулҳои муосири мониторинг ва арзёбии самаранокии чораҳои пешгирикунанда татбиқ карда шаванд, ки имкон медиҳанд вазъиятҳои мушкил зуд муайян ва стратегияҳои дастгирӣ саривақт танзим карда шаванд.

Ҳамчунин, зарур аст, ки талошҳо барои баланд бардоштани таҳассуси мутахассисоне, ки бо ин гуна кӯдакон ва наврасон кор мекунанд, тақвият дода шаванд, илова ба ин, дар байни волидон ва аҳли ҷомеа сминарҳои омӯзишӣ ва дигар чорабҳои омӯзишӣ маърифатӣ гузаронида шаванд.

Аҳамияти масъалаи беназоратӣ ва бепарастории кӯдакон ва наврасон аз ҷониби се омили асосӣ муайян карда мешавад. Аввалан, наврасӣ марҳилаи муҳим дар рушди шахсият буда, замина барои арзишҳо ва ангезаҳои оянда мегузорад. Дуюм, дар ҷомеаи муосир тамоюлҳои манфӣ мушоҳида мешаванд, ки ба пайдоиш ва паҳншавии шаклҳои гуногуни беэътиной мусоидат мекунанд. Сеюм, вазъияти кунунӣ оқибатҳои ҷиддӣ, аз ҷумла талафоти назарраси иқтисодӣ дорад. Ин махсусан муҳим аст, бо назардошти

он, ки насли ҷавон дар асри ХХІ захираи калидии рушди Тоҷикистон - неруи меҳнатӣ, захираҳои таълимӣ ва аҳолии он мебошад.

Ҳамаи андешаҳои дар боло иброзшуда мавзӯи кори диссертатсионии моро ҳамчун «Ҷанбаҳои педагогӣ – иҷтимоии ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат» майян кард.

Дарачаи омӯзиши мавзӯи таҳқиқот. Масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон яке аз масъалаҳои мураккабтарини иҷтимоӣ маҳсуб ёфта, дар ҳамҷаворӣ дониши педагогӣ, психологӣ, ҷомешиносӣ, таърихӣ қарор дорад ва, аз ин рӯ, зарур аст ба мавод ва таҳқиқоти маҷмӯӣ дар ин соҳа таъия карда шавад.

Дар асарҳои А.С. Макаренко, П.П. Блонский, Л.С. Виготский, В.Н.Сороки – Росинский, С.Т.Шатский таҷрибаи бойи кори эҷодии тарбиявӣ бо кӯдакони душвортарбия ва ташкили гурӯҳи кӯдакони инъикос ёфтааст.

Таҳқиқоти мазкур ба ақидаҳои психологӣ ташаккули шахсият (Б.Г. Ананев, А.Г. Асмолов, А.А. Бодалев, Л.И.Божович, В.П. Зинченко, И.С. Кон, В.А. Петровский, С.Л. Рубинштейн, Д.И. Фелдштейн, Д.Б. Элкони́н); назарияи ғайолияти иҷтимоӣ – педагогӣ ҳамчун низоми дастгирии маҷмӯии кӯдакону наврасони гурӯҳи хавф дар шароити микроҷомеаи мушаххас (Л. Р. Аптикиева, Л.А. Беляева, В.Г. Бочарова, Ю.В. ва Т.А. Василковаҳо, М.А. Галагузова, С.А. Косабутская, А.В. Мудрик, В.А. Никитин, О.М. Овчинников, Е.В. Ширнина ва дигарон); консепсияҳои фалсафӣ, психологӣ, педагогӣ, ки сабабҳои бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасонро қушода медиҳанд (А.А. Алемаскин, Б.Н. Алмазов, Л.Р. Аптикиева, С.А. Беличева, Л.И. Божович, Л.Г. Грищенко, А.И. Долгова, Т.А. Донских, К.Е. Игошев, В.Н. Кудрявцев, С.П. Короленко, Ф. Патаки, В.Г. Степанов, Л.К. Фортова, А.В. Шапочкин ва дигарон) таъия мекунад.

Зухуроти бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон ва роҳҳои рағбӣ онҳо дар асараҳои ҷунин олимон, ба монанди Ю. П. Азаров, М. А. Галагузова, Л.В. Мардахаев, Ф.А. Мустаева, А.М. Прихожан ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Дар солҳои охир таҳқиқотҳои сершумор дар соҳаи назарияи педагогика оид ба масъалаҳои фаъолият бо кӯдакони қачрафтор ва аз ҷиҳати педагогӣ ба ном «кӯдакони бепарастор» пайдо шудаанд. Таснифоти сершумори соҳавӣ (ҳуқуқшиносӣ, тиббӣ – биологӣ, психологӣ – педагогӣ) таҳия карда шудаанд.

Аксарияти мутахассисон, психологҳо, педагогҳо дар бораи машғулиятҳо, майлу рағбатҳо, микромуҳити хонандагони қачрафтор (девиантӣ) маълумоти оморӣ оварда, ба гузаронидани таснифи кӯдакон бо қачравии рафторӣ бо дарназардошти босубоотӣ ва амиқии муносибати зиддиичтимоии шахсият иқдом кардаанд.

Дар диссертатсияи доктории Б. Мачидова «Анъана ва расму оинҳои халқӣ ҳамчун воситаи ташаккули сифатҳои ахлоқии фарзандон дар оила» [101] рафти ташаккул, инкишоф ва хусусиятҳои анъана ва расму оинҳои пешқадами халқӣ дар оилаи тоҷикон дар давраҳои гуногуни таърихӣ баррасӣ шуда, механизми аз насл ба насл интиқол ёфтани анъана ва расму оинҳои пешқадам кушода дода шуда, робитаи ҷудонашавандаи анъана ва расму оинҳо бо масъалаҳои умумии тарбияи ахлоқ ва фарҳанги педагогии падару модарон асоснок карда шуда, ҷанбаҳои мусбат ва манфии низоми анъанавӣ, этнопедагогии тарбия ва тамоюлҳои инкишоф, тағйирёбии анъанаҳо ошкор карда шуда, инчунин, баландшавии маданияти педагогии падару модарон ва инкишоф ёфтани асоси илмӣ педагогикаи тарбияи оилавӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, яъне мавзӯи таҳқиқи ӯ анъанаҳо ва расму оинҳои халқӣ ҳамчун воситаи ташаккули сифатҳои ахлоқии фарзандон дар оила мебошанд.

Дар таҳқиқоти М. Раҷабов «Ташаккули сифатҳои ахлоқии шахсият дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» дар заминаи таҳқиқоти мушаххаси ҷомеашиносӣ инъикоси ғояҳои педагогии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар ташаккули сифатҳои ахлоқии шахсият дар низоми маорифи Тоҷикистони сохибхитиёр нишон дода шудааст [149]. Шаклҳо, методҳо ва усулҳои ташаккули сифатҳои ахлоқии инсон дар дарсҳои адабиёти тоҷик ва ҷанҳои даври инсоншиносӣ нишон дода шудаанд.

Концепсияи педагогикаи халқӣ то андозае бо китоби Ш.А. Мирзоев, ки дар он методҳои шиғоҳии халқии тарбия мавриди баррасӣ қарор гирифта, нақши забони модарӣ ҳамчун муҳимтарин омил тарбия қайд карда шудааст, мукамал мешавад [113].

Таҳлили афкори педагогии маорифпарварон, олимон, шоирон, педагогҳои бузург боварӣ медиҳанд, ки дар диссертатсияҳои онҳо дар бораи тарбияи инсон, ғояҳои инсондӯстонаи халқии тарбия ба таври васеъ инъикос ёфтаанд. Дар китоби Ибни Сино «Тадбири манзил», дар фасли «Таълим ва тарбияи фарзанд» аз амалияи тарбияи оилавӣ мисолҳои зиёде оварда шудааст; дар «Ёдгориҳои наслҳои гузашта»-и Берунӣ сухан дар бораи урфу одатҳои халқҳои гуногун меравад; дар «Китоби калони мусиқӣ»-и ал-Форобӣ мисолҳо аз мусиқии халқӣ оварда шудаанд; дар «Китоби маърифат» ва «Китоби саодат» Носири Хусрав меҳнати одамони одиро тараннум кардааст; эҷодиёти Абуабдулло Рӯдакӣ бо эҷодиёти назми халқӣ қомилан ҳамхон аст.

Асосгузори адабиёти тоҷикӣ форс Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ дар ташаккули ҷавонон ба таълиму тарбия аҳамияти хоса дода, онҳоро аз хосиятҳои фитрӣ боло медонист ва агар онҳо инкишоф дода наҷаванд, пас, онҳо мемиранд. Вай даъват мекард, ки одам бояд бо қомолӣ ғайрат меҳнат карда, натиҷаҳои меҳнаташро бо одамони дигар бо ҳам бинад.

Донишманди бузурги Шарқ Абӯалӣ ибни Сино дар диссертатсияи «Ташвиқи писар ба таъмини зиндагии худ» дар рисолаи «Тадбири манзил» навиштааст, ки кас лаззати амиқро аз ба даст овардан самараи меҳнати худ меёбад ва ин роҳ ба қомолот мебошад. Муҳаммад Ғаззоӣ гуфтааст: «Фарзанд амонат аст дар дасти падару модар ва дили фарзанд нафис асту нақшпазир, ҳар нақше, ки ба ӯ гузорӣ, чун мушк ба худ бигирад ва чун замин пок аст, ба саодати дину дунё расад, падару модар дар он савоб шарик бошанд. Агар тухми бадӣ афканӣ ва ӯро ба ҳолаш гузорӣ ва ба ҳарчӣ хоҳад, нишинад, ҳаргиз аз вай умеди неқӣ макун». Сарфи назар аз миқдори қофӣ таҳқиқоти бахшида ба масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии қӯдакону наврасон қорҳо оид ба ҷанбаҳои педагогӣ ва иҷтимоии ташаккули шахсияти

бепарасторон ва беназоратҳо нокифоя мебошанд. Омӯзиши нокифояи назариявӣ боиси мавҷуд набудани технологияҳо ва шароити чандири педагогии иҷтимоишавии наврасони гурӯҳи хавф оид ба пешгирии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон ва наврасон мегардад.

Аҳамияти мавзуи таҳқиқот бо нодида гирифтани далели ҷанбаҳои педагогӣ-иҷтимоии ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаи махсусгардонидашуда аз талаботи низоми муосири маориф, талаботи ҷомеа алоқаманд аст. Дар натиҷа, **ихтилофоти** зерин ба миён омадаанд:

– байни талаботи ҷомеаи муосир ба фаъолияти муассисаҳои махсусгардонидашудаи тавонбахшии иҷтимоӣ ва дастгирии педагогии кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат, рушди худмуайянкунии шахсиятии онҳо ва коркарди нокифояи асосҳои методологӣ, мазмунӣ ва технологияи ташкили раванди тарбиявӣ дар навъи мазкури муассисаи таҳсилот;

– байни эҳтиёҷи муассисаи махсусгардонидашуда ба кадрҳои дорони сатҳи баланди касбӣ, ки барои кор бо категорияи кӯдакони мавриди баррасӣ қарордошта махсус тайёр карда шудаанд, ва қаноаткунанда мавҷуд набудани донишу малакаҳои зарурии педагогҳо оид ба рушди худмуайянкунии шахсиятии кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат.

Ин ихтилофот боиси ба миён омадани **муаммои** таҳқиқот гардиданд: шароитҳои педагогие, ки самаранокии ташаккули шахсиятии кӯдакону наврасони бепарастор ва беназоратро дар муассисаи махсуси таҳсилотӣ муайян мекунанд, кадомҳоянд?

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионӣ бо нақшаи дурнамои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таҳсилоти томактабӣ ва ибтидоии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ барои солҳои 2021-2025 дар мавзуи “Роҳу усулҳои муосири ташаккули салоҳиятҳои ахлоқӣ-маънавии бачагони душвортарбия” робитаи бевосита дошта, бо мақсади мусоидат дар амалисозии муқаррароти

Стратегияи миллии рушди маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то солҳои 2030, Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак”, «Дар бораи низоми пешгирии безътиноӣ ва ҷинояткориҳои ноҷӯғон», «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» ва «Дар бораи пешгирии зӯроварӣ дар оила» коркард шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Кори диссертатсионӣ ба масъалаи ҷанбаҳои педагогӣ-иҷтимоии ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат бахшида шуда, хусусиятҳои ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат, вазъ ва хусусияти рушд додани он дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оила, шаклу усулҳо ва самаранокии истифодаи онҳо мавриди озмоиш қарор дода шудааст.

Мақсади таҳқиқот: муайян кардани асосноккунии назариявӣ амалӣ ва тасвиби озмоишии шароитҳои педагогӣ ва иҷтимоии зарурӣ барои рушди бомуваффақияти кӯдакон ва наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои таълимии махсус ва дар муҳити оила.

Вазифаҳои таҳқиқот: Барои ноил шудан ба мақсади таҳқиқот вазифаҳои зерини таҳқиқот муайян карда шуданд:

1. Таҳлили масоили бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон дар адбиёти психологӣ – педагогӣ ва иҷтимоӣ – педагогӣ.
2. Баррасии ҷанбаҳои иҷтимоӣ психологӣ масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии наврасон;
3. Таҳлили хусусиятҳои ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат, вазъ ва хусусияти рушд додани он дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оила.
4. Муайян кардани вазъи кунунии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон дар Тоҷикистон

5. Мушаххас кардани сабабҳои асосии зухури бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон дар Тоҷикистон ва тадбирҳо оид ба дастгирии педагогию иҷтимоии онҳо

6. Муайян кардани шароитҳои педагогии ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар шароити муассисаи таълимии махсус.

7. Тасвиб ва озмоиши методика ва шароитҳои педагогии ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат;

8. Таҳлил ва арзёбии самарбахшии натиҷаҳои озмоиши педагогӣ оид ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат;

9. Таҳияи тавсияҳои методӣ оид ба ҷанбаҳои иҷтимоӣ – педагогӣ ва психологии ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва оила.

Объекти таҳқиқот: раванди ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои махсуси таълимӣ ва оила.

Мавзӯи (предмети) таҳқиқот: ҷанбаҳои педагогӣ-иҷтимоии ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои махсуси таълимӣ ва оила.

Фарзияи таҳқиқот: ташаккул ва рушди шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои таълимии махсус ва оила самаранок хоҳад буд, агар:

- технологияҳои иҷтимоӣ ва педагогӣ ба рушди шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои таълимии махсус ва оила нигаронида шуда, фардӣ ва фарқкунанда бошанд;

- дар мазмуни таҳсилот ҷузъҳои ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат тақвият дода шаванд;

- муносибати педагогию иҷтимоӣ ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони беназорат ва бепарастор дар муассисаҳои таълимии махсус ва оила мунтазам амалӣ карда шавад;

– падару модар ва шахсони онҳоро ивазкунанда барои тарбия ва рушди шахсияти фарзандони худ масъулиятро ба зимма гиранд;

– дар чараёни машғулиятҳое, ки ба ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат марбутанд, диққати чиддӣ бештар равона карда шавад;

– ҷамъовариҳои маълумот дар бораи ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат, ки ҷузъи асосии рушди ақлдонии зеҳнии онҳо мебошад, амалӣ гардад.

Марҳилаҳои асосии таҳқиқот. Таҳқиқот дар се марҳила гузаронида шуд:

Марҳилаи аввал (сс. 2021–2022). Маводи эмпирикӣ ҷамъоварӣ карда шуда, проблемаи таҳқиқот таҳия гардида, вазифаҳои он муайян карда шуданд. Моҳият, хусусиятҳо ва ҷанбаҳои иҷтимоӣ – педагогӣ ва психологӣ ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат мавриди таҳлил қарор дода шуда, сатҳи муносири қорқарди масъалаи мавриди таҳқиқ ошқор карда шуда, фарзияи қорӣ таҳия гардида, муносибатҳои методологӣ муайян карда шуданд.

Марҳилаи дуум (сс. 2022–2023). Таркиби салоҳиятҳое, ки барои педагог заруранд, ошқор карда шуда, таҳия ва татбиқи барномаи маҷмӯи ташаккули ҷанбаҳои иҷтимоӣ – педагогӣ ва психологӣ шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оила амалӣ карда шуданд.

Марҳилаи сеюм (сс. 2023–2025). Натиҷаҳои таҳқиқот ба низом дароварда шуда, ҷамъбаст карда шуданд, ҳулосаҳои назариявӣ баён гардида, самтҳои истифодаи амалии натиҷаҳои бадастомада муайян ва матни қори диссертационӣ омода карда шуд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Асоси назариявии таҳқиқот муқаррароти консепсияҳо ва назарияҳои зерин буданд: назарияи фаъолияти А.Н. Леонтев, ки дар он шахс ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ баррасӣ мешавад; консепсияи муносибатҳои В.Н. Мясишев, ки дар он

муносибатҳои шахсият як ташаккули динамикӣ буда, мавриди таъсири таъсири иҷтимоӣ қарор дорад; концепсияи Д.И. Фелдштейн дар бораи имконияти фароҳам овардани шароити махсуси педагогӣ, ки кодиранд фаъолияти кӯдакониро ба намудҳои фаъолияти аз ҷониби ҷомеа тасдиқшаванда ва шахсиятро пурмаҳсул рушддиҳанда азнав тарҳрезӣ намоянд.

Асоси назариявиро, инчунин, муқаррароти концепсияҳо ва назарияҳои муносибати фаъолиятӣ (Л.С. Виготский, В.В. Давидов, А.Н. Леонтев), ки дар он шахсият ҳамчун маҷмӯи муносибатҳои ҷамъиятӣ баррасӣ мешавад; муносибати муҳофизатӣ ба дарки масъалаҳои рушди таълиму тарбия (А. К. Биков, Б.З. Вулфов, И.Ф. Исаев, И.А. Липский, А.И. Мищенко, В.А. Шиянов), концепсияи муносибатҳои В. Н. Мясишев, ки дар он муносибатҳои шахсият ташаккули динамикӣ мебошанд, ки мавриди таъсири сершумори иҷтимоӣ қарор дорад; муносибати иҷтимоӣ педагогӣ ба таҳсилот (В.Г. Бочарова, Б.З. Вулфов, И. А. Зимняя, Г. Н. Филонов); муносибати шахсиятмехвар (Е.В. Бондаревская, В.В. Сериков, И.С. Якиманская ва дигарон), концепсияҳои педагогӣ, ки дар муносибатҳои шахсиятӣ (В.А. Дмитриенко, Т.А. Костюкова) ва фаъолиятӣ (В.Г. Баженов, В.В. Давидов, А.Н. Леонтев, С.Л. Рубинштейн), низомии гуманистии тарбия (В.В. Караковский, Л.И. Новикова), низомии кумаки ҷамъиятӣ ба насли наврас дар давраи ба «ҳаёти иҷтимоӣ» дохил шудани он (Б.П. Битинас, В.Г. Бочарова) асос ёфтаанд, ташкил доданд.

Сарчашмаи маълумот: Дар таҳқиқот асарҳои педагогҳо, сиёсатшиносон, психологҳо, осору афкор ва ақидаҳои олимони ватанӣ ва хориҷӣ дар соҳаҳои педагогика, психология, ҷомеашиносӣ, сиёсатшиносӣ ва ғ. оид ба масъалаи ташаккул ва рушди шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат истифода бурда шуданд.

Заминаи ҳуқуқии таҳқиқотро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» аз 18 март соли 2015, №1196 ва ғайра ташкил медиҳанд.

Заминаҳои эмперикӣ: Заминаҳои эмпирикии таҳқиқотро муносибати амалии муаллифи таҳқиқоти диссертатсионӣ бо объекти таҳқиқшаванда: омӯзиши адабиёти илмӣ-методии марбут ба мавзӯ, омӯзиши адабиёти умумӣ-дидактикӣ ва назариявӣ оид ба педагогика, психология ва методикаи таълим; омӯхтан ва истифодаи таҷрибаи пешқадами педагогӣ; ба мушоҳида гирифтани раванди таълиму тарбия дар муассисаҳои таълимии махсус ва оила; ҳамчунин, тавассути истифода аз методҳои эмперикӣ - таҳлили ҳуҷҷатҳои дастурӣ, фаъолияти хонандагон, омӯзиши кори педагогии омӯзгорон, кори озмоишӣ, маҷмуи усулҳои гуногун, ташкил ва гузаронидани озмоишҳои муқарраркунанда ва ташаккулдиҳанда; таҳлилу ҷамъбасти далелу маълумоти дар ҷараёни озмоиш бадастомада ва арзёбии муқоисавии натиҷаҳои онҳо, мушоҳидаи педагогӣ, мусоҳибаҳо, усулҳои ҳударзёбӣ ва арзёбиҳои ташхисӣ, дар асоси маълумоти бадастомада ташаккул додани далелҳои илмие, ки дар натиҷаи истифодаи нишондиҳандаҳои сифатӣ, усулҳои микдорӣ ва дар шакли маълумоти оморӣ ва коркарди оқилонаи онҳо рӯи кор омадаанд, ташкил медиҳанд.

Пойгоҳи таҳқиқот: Муассисаҳои таълимии махсуси таълимӣ: Мактаб-интернати ҷумҳуриявии ятимони шаҳри Кӯлоб, Мактаб-интернати ҷумҳуриявии барои кӯдакони ятим дар ноҳияи Шамсиддин Шоҳин, Мактаб-интернати кӯдакони ятиму бепарастори ба номи Раҳмон Шуқри ноҳияи Темурмалик, Мактаб-интернати кӯдакони ятим ва бепарастор дар ноҳияи Восеъ ва Мактаб-интернати кӯдакони ятим ва бепарастор дар ноҳияи Фархор пойгоҳи таҳқиқот интихоб гардиданд. Дар таҳқиқот хонандагони муассисаҳои таълимии махсуси ш. Кӯлоб (70 наф.), н. Шамсиддин Шоҳин (62 наф.), ноҳияи Темурмалик (42 наф.) ноҳияи Восеъ (50 наф.), ноҳияи Фархор (46 наф.) фаро гирифта шуданд. Аз шумораи умумии хонандагон (268 наф.) 120 нафарро хонандагони муассисаҳои таълимии шаҳрӣ ва 148 нафарро хонандагони муассисаҳои таълимии деҳот ташкил доданд.

Навгонии илмий таҳқиқот. Навгонии илмий таҳқиқот дар он аст, ки:

- дар он паҳлӯҳои гуногуни ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои таълимии махсус ва оила баррасӣ шудааст;

- мафҳумҳои «кӯдаки партофташуда» ва «кӯдаки беназорат» дар асоси фаҳмиши амиқи муносибатҳои психологӣ ва педагогӣ онҳо ошкор ва тавсиф карда шуданд;

- муносибатҳои педагогӣ барои ҳалли мушкилоти мураккаби иҷтимоӣ, педагогӣ ва равонӣ, ки ҳам дар педагогикаи ватанӣ ва ҳам байналмилалӣ баррасӣ мешаванд, нишон дода шудааст. Ин мушкилот аксар вақт бо ҳам алоқаманданд ва бо падидаҳои таҳқиқшаванда робитаи мустақими сабабу натиҷа доранд;

- барномаи ҳамаҷонибаи педагогӣ, ки ба принципҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ асос ёфтааст, барои дастгирии кӯдакон ва наврасони бепрастору беназорате, ки дар муассисаҳои таълимӣ ё дар оила нестанд, таҳия шудааст. Ин барнома барои коҳиш додани хатари безътиноӣ ва набудани назорат тавассути таъмини мувофиқат дар ҳадафҳо, мундариҷа ва усулҳои кор равона шудааст: «Кор бо кӯдакон ва наврасон», «Кор бо волидон» ва «Кор бо мутахассисони пешгирӣ»;

- мундариҷаи фаъолиятҳои иҷтимоӣ ва таълимӣ барои یتимон ва кӯдакони дар шароити душвор қарордошта, инчунин барои оилаҳои онҳо дар муассисаҳои таълимии махсус аз нав дида баромада шудааст. Ин навсозӣ ба ҷанбаҳои асосии ҳаёти наврасон асос ёфтааст ва дастгирии барномавӣ ва методологии мувофиқро дар бар мегирад;

- дар доираи муносибати иҷтимоӣ ва таълимӣ маънои мафҳумҳои «беназоратӣ» ва «бепарасторӣ» нисбат ба кӯдакон таҳлил ва равшан карда шуданд. Сабабҳои пайдоиш ва рушди ин мушкилот, инчунин усулҳои пешгирии онҳо низ тавсиф карда шуданд;

- дар муассисаҳои таълимии махсус шароитҳое, ки барои пешгирии безътиноӣ нисбат ба кӯдакон мусоидат мекунанд, муайян ва тасдиқ карда шудаанд. Ин шароитҳо барои ташкили фаъолиятҳои муассир бо наврасони

беътино ва оилаҳои онҳо, инчунин баланд бардоштани тахассуси мутахассисоне, ки дар барқарорсозӣ иштирок мекунад, равона карда шудаанд.

Нуктаҳои асоси ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Беназоратӣ зухуроти иҷтимоист, ки дар рафтори қавравонаи кӯдакону наврасон дар пайи муносибати бемасъулиятона, беътиноӣнаи ниҳодҳои тарбия ва ҷомеа дар маҷмӯъ ифода меёбад. Бепарасторӣ зухуроти марбут ба беназоратӣ буда, дар дроммомания, қабул накардани ниҳодҳои иҷтимоишавии шахсият ва ҷомеа дар маҷмӯъ зоҳир мешавад.

«Зиндагии беназорат» ба вазъияте ишора мекунад, ки дар он кӯдак бо волидонаш зиндагӣ мекунад, аммо дар муҳити таълимӣ тарбияи муносиби иҷтимоӣ ва дастгирии кофӣ намегирад, ки ба рушд ва худшиносии онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Бепарасторӣ падидаи ҳаёти ҷамъиятӣ буда, зимни он кӯдак аз ҷойи истиқомати доимӣ, шароити муътадили зиндагӣ, таъсири тарбиявии падару модар, педагогҳо ва давлат маҳрум мешавад.

2. Шароитҳои педагогӣ, ки самаранокии раванди пешгирии беназоратӣ ва бепарастории ноболиғонро дар муассисаи махсуси таҳсилот таъмин менамоянд, инҳоянд:

- ташкили фаъолият бо кӯдакону наврасони беназорат;
- ташкили кор бо оилаҳои носолим;
- рушди салоҳиятнокии касбии мутахассисон – тавонбахшҳо.

Барнома ва методикаи таълимӣ, ки барои беҳтар кардани ҷанбаҳои педагогӣ, иҷтимоӣ ва равонии рушди кӯдакон ва наврасоне, ки аз назорат ва нигоҳубини муносиб маҳруманд, равона шудааст, моҳияти раванди таълимии пайваستا ва муттаҳидро ошкор мекунад. Ин раванд хусусиятҳои физиологӣ ва синну солии наврасонро ба назар мегирад ва шароитро барои коҳиш додани тадриҷии хатари беътиноӣ ва беътиноӣ тавассути ҳамкорӣ бо наврасон, волидони онҳо ва мутахассисоне, ки дар пешгирӣ иштирок мекунад, фароҳам меорад. Дар бораи зарурати равшан кардани мафҳумҳо барои таҳлили беътиноӣ нисбати ноболиғон: Амалияи педагогӣ дар асоси

барнома тархрезишуда низомнокӣ ва якпорчагии раванд, оморасозии мутахассисон ва фаъолияти онҳоро оид ба тақмили ҷанбаҳои иҷтимоӣ – педагогӣ ва психологӣ ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастору беназорат таъмин менамояд.

3. Ташаккули ҷанбаҳои иҷтимоӣ, педагогӣ ва психологӣ шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои махсус ва оила: Ин раванд тавассути таҳия ва санҷиши барнома ва методикаи махсус барои кӯдакону наврасони дар гурӯҳи хавф қарордошта, ба ташаккули муваффақонаи ин ҷанбаҳо мусоидат мекунад.

4. Барномаи «Ояндаи мамлакат дар дасти насли наврас»: ин барнома ба ташаккули ҷанбаҳои иҷтимоӣ, педагогӣ ва психологӣ шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои махсус ва оила равона шудааст. Он мақсадҳо, вазифаҳо, принципҳо ва самтҳои (зербарномаҳои) қори пешгириро бо ин кӯдакон ва оилаҳои онҳо дар бар мегирад ва мазмунӣ шароити педагогӣ мусоидро барои рушди онҳо инъикос мекунад.

Аҳамияти назариявӣ таҳқиқот. Таҳлил ва баррасии ҷанбаҳои педагогӣ иҷтимоӣ ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони беназорат ва бепарастор донишҳои педагогиро дар бахши назария тарбия бо дарназардошти ҷанбаи иҷтимоӣ ва хусусияти қор бо категорияи мазқури кӯдакон, инчунин, бахши махсуси фасли назария педагогикаи иҷтимоӣ вобаста ба дастгирии иҷтимоӣ ва педагогӣ ноқолифрон дар вазъиятҳои душвори ҳаётии васеъ мекунанд. Натиҷаҳои таҳлили вазъи қуниии муносибати педагогӣ иҷтимоӣ ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони беназорат ва бепарастор дар Тоҷикистон ба рушди донишҳо дар қорай хусусиятҳои намудохӣ педагогӣ фаъолият мусоидат мекунанд. Шароити муайяншудаи педагогӣ иҷтимоӣ ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони беназорат ва бепарастор бахши назария тарбияро дар заминаи аниқ қардани хусусияти фаъолияти муассисаи махсуси таҳсилоти пурра мекунанд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот аз он иборат аст, ки натиҷаҳои таҳқиқотро дар ташкили кори таҳқиқии омӯзгорон ва донишҷӯён; барои такмили омодагии педагогҳо, педагогҳои иҷтимоӣ, психологҳо ва мутахассисони низомӣ маориф, ки бо масъалаҳои пешгирии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон машғуланд; дар қор бо ноболиғони осебпазир, дар ҷаъолияти мақсадманди ниҳодҳои тарбиявӣ ва иҷтимоие, ки барои тайёр кардани кӯдакону наврасон ба ҳаёт масъул мебошанд; дар шакли тавсияҳо ва пешниҳодҳои барои педагогҳо, падару модар ва наврасон истифода бурдан мумкин аст.

Эътимодноӣ ва асоснокии натиҷаҳои таҳқиқот бо принципҳои ибтидоие таъмин карда мешавад, ки муносибатҳои шахсиятӣ, ҷаъолиятӣ, субъектӣ, фардӣ – эҷодиро ба ҳалли масъалаи гузошташуда татбиқ менамоянд, бо истифодаи маҷмӯи методҳои таҳқиқотии муносиб ба объект, мақсад, вазифаҳо; имконияти такрори кори таҷрибавӣ – озмоишӣ, репрезентативӣ будан ва муҳимияти омории натиҷаҳои бастомада, қиёси натиҷаҳои бадастомада бо таҷрибаи ватанӣ ва хориҷии пешгирии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оила таъмин карда мешаванд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ ва мазмуни диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ 5.3.9. – Назаря ва методикаи ташкили ҷаъолияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ (педагокаи иҷтимоӣ), аз ҷумла *ба банди 1* - Методологияи таҳқиқи ҷаъолияти иҷтимо-педагогӣ, моҳият, сохтор, вазифа, принципҳои онҳо; *ба банди 2* - Амсиласозии равандҳои иҷтимоӣ-педагогӣ дар муассисаҳои таълимӣ; *ба банди 4* - Сифати ташкили ҷорабиниҳои иҷтимоӣ-педагогӣ (технология ва усулҳои баҳодиҳии сифати ҷаъолияти иҷтимоию педагогӣ; меъёрҳо, нишондиҳандаҳои баҳодиҳии сифати ҷаъолияти иҷтимоию педагогӣ) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби драҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Саҳми шахсии докталаби драҷаи илмӣ дар таҳлили ҳамаҷонибаи мавзӯ ва омӯзиши дурусти таҳқиқоти назариявӣ, таҳлили миқдорӣ ва сифати мавод; дар истифодаи

мачмуи усулҳо вобаста ба мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот; дар баргузори таҳқиқоти озмоишӣ ва тасдиқи амалии муқаррароти қори илмӣ дар давоми озмоиш, таҳияи тавсияҳои методӣ оид ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепрастор ва беназорат дар раванди таълиму тарбияи муассисаҳои таълимии махсу ва оила, таҳия ва нашри мақолаҳои илмӣ, иштирок дар чорабиниҳои илмӣ, амалӣ, ҷамъбасти натиҷаҳои бадастомада ва таҳияи диссертатсия таҷассум меёбад.

Тасвиб ва татбиқи натиҷаҳои таҳқиқот. Эътимодноқӣ ва асоснокии натиҷаҳои таҳқиқот тавассути қоркарди илмии муқаррароти ибтидоии назариявӣ; татбиқи мачмуи усулҳои таҳқиқот, ки ба объект, предмет, ҳадаф ва вазифаҳои он мувофиқанд; марҳилавӣ будани қорҳои таҳқиқотӣ ва озмоишӣ; омезиши таҳлили микдорию сифатии маълумоти озмоишӣ таъмин қарда мешаванд.

Тасвиб ва татбиқи натиҷаҳои таҳқиқот, ҳамчунин, тавассути муҳокимаи муқаррароти назариявӣ ва тавсияҳои амалии муаллиф дар қонфронсҳои илмию амалии сатҳҳои гуногун амалӣ қардидаанд. Маводи таҳқиқот дар раванди чорабиниҳои таълимиву тарбияи муассисаҳои таҳсилоти махсус, ки пойгоҳи таҳқиқот буданд, қорӣ ва қорандозӣ шуда, самранокии истифодаи онҳо собит шудааст.

Интишорот аз қуии мавзӯи диссертатсия. Аз қуии мавзӯи диссертатсия 9 маводи илмӣ, аз он қумла 5 мақолаи илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи феҳристи тавсиянамудаи ҚОА-и назди Президенти Қумҳурии Тоҷикистон ва 4 номгӯй дар маҷмуаи маводи қонфренсияҳо нашр шудаанд.

Соҳтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, ҳулосаи умумӣ, феҳристи адабиёти истифодашуда (210 номгӯй) иборат аст. Матни асосии диссертатсия дар 205 саҳифаи қопи қомпютерӣ баён қардида, 6 қадвал ва 2 расмро дар бар мегирад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИЮ МЕТОДОЛОГИИ ШАХСИЯТИ КЌДАКОНУ НАВРАСОНИ БЕПАРАСТОР ВА БЕНАЗОРАТ

1.1. Инъикоси масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии кўдакону наврасон дар адабиёти илмӣ

Барои таҳлили ҳамаҷонибаи падидаи безътиной нисбати ноболиғон, бояд бо таърифи равшани мафҳумҳои калидӣ оғоз кард. Таҳқиқот бояд ба доираи синну соли кўдакӣ ва наврасӣ, инчунин муайян кардани хусусиятҳои хоси мушкilotи безътиной асос ёбад, то онро ҳамчун як падидаи мустақил, ки аз дигар шаклҳои безътиной фарқ мекунад, баррасӣ кунем.

Истилоҳи «кўдакон» як гурӯҳи мушаххаси иҷтимоӣ-демографии аҳолиро аз таваллуд то 17-солагӣ дар бар мегирад. Ин гурӯҳ бо талабот, манфиатҳо ва ҳуқуқҳои махсус тавсиф мешавад ва дорои қобилияти кофӣ барои ҳифз ва ҳимояи онҳо дар ҷомеа мебошад.

Дар соли 1977 қоршиносони Созмони Ҷаҳонии Бехдошт (СҶТ) наврасонро ҳамчун одамони аз 10 то 20 сола муайян карданд. Ин давра ба ду марҳила тақсим карда шудааст: наврасии барвақт (10-14 сола) ва наврасии дер (15-19 сола). Наврасӣ бо се раванди асосӣ тавсиф мешавад:

1. Камолоти физиологӣ: рушди узвҳои таносул пурра аст, ки аз пайдоиши хусусиятҳои дуюмдараҷаи ҷинсӣ оғоз шуда, бо ба даст овардани камолоти пурраи ҷинсӣ ба охир мерасад.

2. Табдили равонӣ: гузариш аз тафаккур ва рафтори кўдакона ба қолабҳои калонсолон ба амал меояд.

3. Мутобиқшавии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ: наврасон тадриҷан худро аз вобастагии пурра ба калонсолон раҳо мекунад ва истиқлолияти қисман иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба даст меорад.

Қайд кардан муҳим аст, ки мафҳуми «ноболиғ» ва маҳдудиятҳои синну сол барои кўдакон ва наврасон вобаста ба замина ва соҳаи фаъолият метавонанд ба таври гуногун тафсир карда шаванд.

- **Ҳуқуқшиносӣ:** Ноболиғон шахсони аз 14 то 18 сола ҳисобида мешаванд. Аммо, ҷавобгарии ҷиноятӣ барои амалҳои ғайриқонунӣ аз синни 16 солагӣ оғоз мешавад.
- **Нигоҳубини тиббӣ:** Кӯдакон дар ин замина ҳамчун шахсони аз 1 то 14 сола ва наврасон ҳамчун шахсони аз 15 то 17 сола муайян карда мешаванд.

- **Демография:** Барои мақсадҳои оморӣ, «кӯдакон ва наврасон» синну солро аз таваллуд то 17 сола дар бар мегирад.

- **Иқтисодиёт:** Истилоҳи «аҳолии ноболиғ» ба ҷои истилоҳи «аҳолии ноболиғ» истифода мешавад.

Кӯдакӣ ва махсусан наврасӣ марҳилаи муҳимест, ки дар он тағйироти назарраси биологӣ ва равонӣ ба амал меоянд. Ин замони мутобиқшавии ғарз ба муҳити иҷтимоӣ, инкишофи шаклҳои нави рафтор, ба дӯш гирифтани нақшҳои гуногуни иҷтимоӣ ва ҷамъоварии таҷрибаи зиндагӣ аст.

Дар ин давра, асосҳои рушди шаклҳои мураккаби тафаккур, аз ҷумла тафаккури абстрактӣ ва назариявӣ гузошта мешаванд. Барои наврасон эҳсоси мансубият ба гурӯҳи синну солии худ, ташаккули зерфарҳанги худ ва арзишҳои, ки асоси худбаҳодиҳӣ ва қутбнамои ахлоқӣ мегарданд, аҳамияти хоса доранд.

Умуман, наврасон гурӯҳи иҷтимоӣ демографии босуръат рушдбандаро ифода мекунад, ки дар ҷустуҷӯи мавқеи худ дар зиндагӣ ва муайян кардани роҳи худ ҳастанд, ки аксар вақт бо мушкилот рӯбарӯ аст.

Муҳим аст, ки байни ду мафҳуми монанд, вале фарқкунанда фарқ карда шавад: «безътиной» ва «беназоратӣ» (ё «безътиной»), зеро онҳо аксар вақт дар шуури ҷамъиятӣ ошуфтаанд.

Луғати С.И. Ожегов калимаи «беназорат»-ро ҳамчун «беназоратӣ» муайян мекунад. Ин истилоҳ аксар вақт ҳангоми баррасии ҷинояткории ноболиғон ва сабабҳои он истифода мешуд. Ибораҳо ба монанди «ҷинояткории ноболиғони беназорат» торафт маъмултар шуданд ва дар ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ, адабиёти илмӣ ва дигар манбаъҳои расмӣ инъикос ёфтаанд.

Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи асосҳои системаи пешгирии безътиной ва ҷинояткориҳои ноболиғон», ноболиғ безътино ҳисобида мешавад, агар волидон, намоёндагони қонунӣ ӯ ё дигар шахсони масъули тарбия, таълим ва нигоҳубини ноболиғ аз сабаби иҷро накардан ё иҷрои нодурусти вазифаҳои худ назорати кофӣ бар рафтори ноболиғро амалӣ накунад.

Беназоратӣ дар безътиной ба онҳо аз ҷониби падару модарон ва мураббӣён, ҷудо шудани кӯдакон аз оила ва зоҳир гардда, боиси пайдоиши майлу рағбатҳои зиддиҷамъиятӣ дар ноболиғон ва одатҳои номатлуб, бепарвоии педагогӣ ва душвории тарбияи меҳнатӣ мегардад. Кӯдакону наврасони бепарастор бештар ба вазъиятҳои хатарнок дучор мешаванд. Онҳо қурбони ҳодисаҳои кӯчагӣ, аз ҷумла, садамаҳои нақлиётӣ мегардан. Аксар вақт дар натиҷаи ҳодисаҳои нохуш осеб дида, дар намудҳои фаъолияти хатарнок иштирок мекунанд. Дар натиҷа, дар онҳо эҳсоси бардурӯғии мустақилият ва истиқлолият аз калонсолон ташаккул ёфта, дар натиҷа, ноболиғон таҷрибаи манфии зиндагӣ пайдо мекунанд.

Дар Энциклопедияи Бузурги Шӯравии соли 1930 истилоҳи «беназорат» (ё «бепарастор») чунин таъриф шудааст: «Ноболиғоне, ки аз назорат ва нигоҳубин маҳруманд ва дар шароите қарор доранд, ки ба рушди иҷтимоӣ ва саломатии онҳо таъсири манфӣ мерасонад, бепарастор ҳисобида мешаванд» [37]. Аммо, агар волидон фарзандони худро аз хӯрок маҳрум кунанд, бо онҳо бад муносибат кунанд ё намунаи бад нишон диҳанд, фарзандони чунин волидон бепарастор ҳисобида намешаванд. Кӯдакони бепарастор одатан берун аз муҳити оила зиндагӣ мекунанд.

Дар солҳои 1920 ва 1930, байни мафҳумҳои «беназорат» ва «бепарастор» қариб ҳеҷ фарқияти возеҳ вучуд надошт. Ҳуҷҷатҳои расмӣ давраи аввали Шӯравӣ ба ҷои ин истилоҳот мафҳуми умумии «бепарастории кӯдак»-ро истифода мебарданд, ки ҳарду маъноро муттаҳид мекарданд. Мафҳумҳои алоҳидаи «беназорат» ва «бепарастории кӯдак» танҳо дар соли 1935 дар ҳуҷҷатҳои расмӣ ва қонунгузорӣ пайдо шуданд. Дар давраи Ҷанги Бузурги

Ватанӣ ва солҳои баъдичангӣ, ҳарду истилоҳ дар қарорҳои ҳукумат истифода мешуданд, аммо таърифҳои онҳо дар қонунгузорӣ рамзгузорӣ нашуда буданд. Чунин мешумориданд, ки ҳолатҳои тарқ кардани оилаҳо ё ятимхонаҳои кӯдакон танҳои буда, аз сабаби низоъҳо бо волидон ё парасторон ё дар ҷустуҷӯи саргузаштҳо руҳ медиҳанд.

Мувофиқи Қонуни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи асосҳои низоми пешгирии бепарастор ва ҷинояткориҳои ноболиғон», шахси бесарпаноҳ ҳамчун шахсе муайян карда мешавад, ки ҷои истиқомат ва/ё ҷои доимии истиқомат надорад [93].

Дар маҷмӯъ, ба кӯдакони беназорат ду категорияи ноболиғон тақдир меёбанд:

1) кӯдаконе, ки аз ин ё он сабабҳо хона ва оила ё муассисаҳои тарбиявии кӯдаконро, ки дар онҳо қарор доштанд, ё аз ҷониби оилаи худ рад карда шуда, аз ин рӯ дар хиёбон қарор гирифтаанд;

2) кӯдаконе, ки ҳардуи падару модари худро аз даст додаанд (ҳалокат, маҳрушавӣ аз ҳуқуқҳои падару модарӣ).

Ҳамин тариқ, ба нозукиҳои таърифи ҳуқуқшиносӣ дода нашуда, бояд қайд кард, ки ба шумори беназоратҳо инчунин ба ном кӯдакони душворро дар зиндагии падару модари барҳаёт нисбат додан мумкин аст. Кӯдакон ва наврасони беназорат – инҳо нафароне мебошанд, ки барои падару модар ҳеҷ гуна эътибор надоранд; онҳо аксар вақт «номзадҳо» барои бепарасторон маҳсуб меёбанд. Ва бепарасторӣ бошад, зуҳури ниҳони беназоратӣ мебошад. Дарку андарёфти таърифҳои овардашуда имкон медиҳад пай бурда шавад, ки на танҳо шусташавии ҳудудҳо, ҷойивазкунии мафҳумҳо, инчунин ишора кардани як нишона аз тариқи нишонаи дигарӣ ҳузур дорад.

Мушкилоти беназоратии кӯдакон ва наврасон имрӯз бешубҳа, вучуд дошта, тамоми нерӯи манфии беназоратӣ, дар навбати аввал, аз он иборат аст, ки дар пайи худ мубрамгардии шаклҳои гуногуни қавравихоро дорад.

Ҳангоми тавсифи хатари мушкилот барои тамоми ҷомеа, ба фарқияти мафҳумҳои кӯдакони «бепарастор» ва «бепарастор» таваҷҷуҳ кардан лозим аст.

Бесарпарастии кӯдак падидаи иҷтимоии пурра аз оила дур шудани ноболиғ мебошад, ки бо гум кардани ҷои истиқомат ва шуғл алоқаманд аст.

Ба наздикӣ истилоҳи «беназорат» бо роҳҳои гуногун истифода мешавад, аз ин рӯ муайян кардани гурӯҳҳои зери хатари баланд муҳим аст. Ин гурӯҳҳо онҳоеро дар бар мегиранд, ки ба омилҳои манфии иқтисодӣ, иҷтимоӣ, тиббӣ ё экологӣ осебпазиранд. Дар замонҳои нооромии иҷтимоӣ, ба монанди низоъҳои иҷтимоӣ, гурӯҳҳои осебпазир, оилаҳо ва фарзандони онҳо ва афрод бо хатарҳои боз ҳам бештар рӯбарӯ мешаванд.

Як қатор муҳаққиқон [1; 2; 58; 108; 111; 114; 167] гурӯҳи хавфро дар байни кӯдаконе муайян мекунанд, ки зиндагии онҳо аз сабаби мавҷуд набудани дастгирии таълимӣ мураккаб аст, ки ба онҳо имкон намедиҳад, ки мустақилона бо мушкилоти пайдошуда мубориза баранд. А. Адлер таъкид кардааст, ки ба категорияҳои зерини кӯдакон диққати махсус бояд дод:

“1. Кӯдакони дорои нуқсонҳои инкишофӣ, ки ташҳис ё патологияҳои возеҳи тиббӣ надоранд.

2. Кӯдаконе, ки ҳуқуқҳои онҳо бо сабабҳои гуногун поймол шудаанд ва бе нигоҳубини волидайн мондаанд.

3. Кӯдаконе, ки дар оилаҳои носолим ё оилаҳое, ки рафтори зиддиҷамъиятӣ доранд, ба воя мерасанд.

4. Кӯдаконе, ки ба дастгирии моддӣ ва равонӣ ниёз доранд.

5. Кӯдаконе, ки нишонаҳои душвории мутобиқшавӣ ба ҷомеа ва таълимро нишон медиҳанд” [2, с. 127].

Э.Б. Мелникова ва Б.Г. Явбатирова таснифоти зерини кӯдаконеро, ки дар вазъияти бепарастор қарор доранд, пешниҳод кардаанд:

“ 1) Кӯдаконе, ки қомилан аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, дар ҷаҳри шадид зиндагӣ мекунанд ва ба қўмак ва ҳимоя ниёз доранд.

2) Кӯдаконе, ки қисман аз нигоҳубини волидайн маҳруманд ва барои таъмини бехатарӣ ба даҳолати ғаврӣ ниёз надоранд, аммо ба шароити бехтари зиндагӣ ва тарбия ниёз доранд.

3) Кӯдаконе, ки дар нигоҳубини волидайн қарор доранд, аммо дар оила низоъҳо доранд, нишонаҳои рафтори номатлубро нишон медиҳанд ва ба назорат, кӯмаки педагогӣ ва дастгирӣ ниёз доранд.

Беназоратии кӯдак падидаи иҷтимоӣ буда, ба сифати мазмуни он раванди бегонашавӣ (ҷудошавӣ) то пурра аз байн рафтани робитаҳо, субъектҳои раванди тарбиявӣ амал мекунад, ки дар натиҷаи он майли кӯдак ба рафтори қачравона ташаккул меёбад.

Кӯдаки беназорат аз кӯдаки бепарастор бо он фарқ мекунад, ки одатан бо падару модарон зиндагӣ мекунад ва бо оила робита дорад. Гарчанде ки ӯ нисбат ба яке аз аъзои оила дилбастагии эҳсосӣ дошта бошад ҳам, ин робитаҳо хеле заиф буда, дар ҳолати қандашавӣ қарор доранд. Чунин кӯдакон аксар вақт таҳсилро тарк мекунанд ва вақти худро дар кӯча бехуда мегузaronанд. Беназоратӣ метавонад қадами аввалин ба сӯи бепарасторӣ, мушкilotи иҷтимоӣ ва ҳалалдор шудани раванди муқаррарии иҷтимоишавии кӯдак бошад.

Бепарастории кӯдакон то андозае бо равандҳои иҷтимоӣ дар сатҳҳои гуногун алоқаманд аст. Пеш аз ҳама, он аз тағйирот дар тарзи анъанавии зиндагии бисёриҳо ба вуҷуд меояд, ки мушкilotро шадидтар мекунад ва нобаробариро дар ҷомеа афзоиш медиҳад” [111, с. 34-42].

Муҳаққиқ В.В. Мишина бошад бар ин назар аст, ки: “Хусусиятҳои асосии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакони муосир дар он аст, ки тарк кардан, гурехтан аз оила бо муносибати таҳаммулнопазири кӯдак ё наврас ба оила ва наздиконаш шарҳ дода мешавад. Сафи кӯдакони бепарастор акнун на танҳо аз ҳисоби кӯдакони ақибмондаи инкишофи психикӣ, балки аз ҳисоби нобилигон, ки дорой ақлу зеҳн мебошанд, пурра мешаванд.

Омилҳои иҷтимоии сершумор ба ғойбии зуд-зуди кӯдак аз хона, сафарҳои тӯлонӣ ё саргардонии бемақсад дар кӯчаҳо мусоидат мекунанд. Ин

падида, ки аксар вақт бо хоҳиши қавӣ барои тағйир додани манзара тавсиф мешавад, одатан дар синни 7 то 15 солагӣ пайдо мешавад ва дар писарон нисбат ба духтарон бештар мушоҳида мешавад” [114, с. 91-93].

Ҷои муҳимро дар муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат раванди тавонбахшӣ ишғол мекунад. Вазифаи асосии он таълим додани кӯдак, яъне ташаккул додани малакаҳои маърифатӣ, муоширатӣ мебошад. Дар рафти тавонбахшӣ мутахассисон мушкилот ва душвориҳои кӯдакро муайян намуда, ғавран бартараф мекунанд. Намудҳои зерини тавонбахшӣ: психологию педагогӣ, иҷтимоию педагогӣ ва тиббию педагогиро ҷудо мекунанд. Тавонбахшӣ ба барқарор намудани имкониятҳои аз даст рафтаи кӯдак барои зиндагӣ кардани ҳаёти пурра ва шавқовар нигаронида шудааст.

Имрӯз, бепарастории кӯдакон ва наврасон ҳамчун набудани ҷои доимии истиқомат, таҳсилоти асосӣ, нигоҳубини оилавӣ ё давлатӣ ва дахлати мунтазами таълимӣ ғаҳмида мешавад. Ин метавонад оқибати вафлӣи волидайн, фирор аз хона, тарк кардани мактаб бе иҷозат ва вазъиятҳои ба ин монанд бошад. Дар асл, бепарастор маънои онро дорад, ки кӯдакон ва наврасон аз нигоҳубини оилавӣ ё давлатӣ, назорати педагогӣ ва шароити муқаррарии зиндагӣ маҳруманд. Зери бепарасторӣ кандашавии ноболиғ ба ин ё он андоза аз муҳити иҷтимоие ғаҳмида мешавад, ки рафтори ӯро мувофиқи талаботи ҷомеа, вайронашвии робитаҳои иҷтимоии ӯ ташкил мекунад.

Мо инҳоро ҳамчун шароит ва сабабҳои муҳим барои пайдоиш ва хусусияти паҳншудаи кӯдакони беназорат муайян мекунем:

1. Номутавозинии оила: ин омил мушкилоти беназоратӣ нисбат ба кӯдаконро шадидтар мекунад.
2. Дуршавӣ аз муҳити мактаб: ин шароитро барои беназорат шудани кӯдакон фароҳам меорад.
3. Маҳдудиятҳо дар имкониятҳои иҷтимошавӣ дар мактаб-интернатҳо: ин сабаби мусоидаткунандаи беназоратӣ аст.

4. Таъсири ВАО: ин ба зухуроти рафтори кӯдакон таъсири назарраси манфӣ мерасонад.

Аз дидгоҳи фарҳангшиносӣ, кӯдакони бепарасторро як зерфарҳанги мустақил мешуморанд, ки дорои арзишҳо, меъёрҳои зиндагӣ ва қоидаҳои рафтори хоси худ мебошанд. Гурӯҳҳое, ки ба таври ғайриичтимоӣ фаъолият меkunанд, бо мушкилоти маънавӣ, бераҳмӣ, аз даст додани хислатҳои инсонӣ (чун раҳмдилӣ ва ҳамдардӣ) хос мебошанд. Онҳо инчунин бо мавҷуд набудани маҳдудиятҳо дар дастрасӣ ба иттилоот (аз ҷумла маълумоти шахсиятӣ) ва тарғиби зӯроварии ҷинсӣ рӯ ба рӯ мешаванд ва сатҳи рушди паст доранд.

Кӯмаки иҷтимоӣ ва педагогӣ ба кӯдакон ва наврасоне, ки бе нигоҳубини волидайн ҳастанд, барои дастгирӣ ва расонидани хизмат ба оилаҳое, ки бо шароити душвори зиндагӣ рӯбарӯ ҳастанд, равона карда шудааст. Ин кор як қатор чораҳоро дар бар мегирад, ки барои мутобиқ шудан ба ҷомеа ва аз нав барқарорсозии иҷтимоӣ гузаштани онҳо пешбинӣ шудаанд.

Дар робита ба ин, муҳаққиқ А.М. Нечаева иброз доштааст, ки: “Системаи хизматрасонии иҷтимоӣ ба оилаҳо ва кӯдакон бисёрсатҳӣ ва байниидоравӣ мебошад. Он мақомоти давлатӣ ва шаҳрдорӣ, инчунин ташкилотҳоро, ки аз ҷониби мақомоти давлатӣ, хайрия, динӣ ва дигар ниҳодҳо таъсис дода шудаанд, дар бар мегирад.

Мавҷуд набудани ғамхории лозима ва беэътиноӣ ба манфиатҳо ва талаботи шахсияти инкишофёбанда дар оила, хатари ҷиддиро барои саломатии рӯҳӣ, соматикӣ ва ахлоқии насли наврас ба вучуд меорад. Ин ҳолат боиси афзоиши миқёси беназоратӣ ва бепарасторӣ мегардад, ки дар оянда метавонад ба солимии тамоми ҷомеа зарар расонад. Имрӯзҳо кӯдакони бепарастор на танҳо онҳое ҳастанд, ки падару модаронашонро аз даст додаанд, балки фарзандони падару модароне низ мебошанд, ки бо вучуди саломатӣ ё беморӣ, аз ғамхорӣ ва тавачҷуҳ ба фарзандони худ сарфи назар кардаанд” [132, с. 60].

Дастгирии یتимон ва кӯдаконе, ки аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, тавассути шаклҳои гуногун, ба монанди оилаҳои парасторӣ, васоят, یتимхонаҳо ва мактаб-интернатҳо амалӣ карда мешавад.

Ҳифзи ҳуқуқҳои шахсӣ ва амволии кӯдак аз ҷониби муассисаҳои васоят ва парасторӣ таъмин карда мешавад. Ду шакли асосии васоят вучуд дорад:

1. Васоят ба ноболиғон: Ба кӯдакони то 14-сола, ки аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, татбиқ мешавад. Мақсади он таъмини нигоҳубин, тарбия ва таълими дурусти онҳо мебошад.

2. Васоят ба наврасони аз 14 то 18-сола, ки бо сабабҳои муайян аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, татбиқ мешавад.

Яке аз роҳҳои муассири ҷойгир кардани یتимон ва кӯдакони аз нигоҳубини волидайн маҳрум ин ҷойгир кардани онҳо дар оилаҳои парасторӣ мебошад. Барои тарбияи кӯдакон дар чунин оилаҳо мукофот пешбинӣ шудааст.

Идораҳои ҳифзи иҷтимоӣ дар муайян кардани оилаҳое, ки волидон аз фарзандони худ бепарастор мекунанд, нақши калидӣ мебозанд. Онҳо инчунин шароити зиндагии чунин оилаҳоро назорат мекунанд ва ба ниёзмандон кӯмаки молӣ мерасонанд.

Мақомоти васоят ва парасторӣ вазифадоранд, ки барои ҳифзи ҳуқуқҳои шахсӣ ва амволии кӯдакони бе нигоҳубини волидайн, инчунин ноболиғоне, ки шароити зиндагӣ ва тарбия дар оилашон қаноатбахш нест, ҳама чораҳои заруриро андешанд. Ин чораҳо барои таъмини некӯаҳволии кӯдакон, фароҳам овардани шароит барои рушди мутаносиби онҳо ва ҳифзи ҳаёт ва саломатии онҳо равона карда шудаанд.

Кӯдакон метавонанд дар асоси созишномаҳо бо мақомоти васоят ва парасторӣ дар оилаҳои парасторӣ ҷойгир карда шаванд. Нигоҳубини парасторӣ як тартиби муваққатӣ аст, ки ба кӯдак манзил медиҳад, аммо ҳуқуқи волидайнро интиқол намедиҳад.

Барои кӯдакони бепарастор ташкилотҳои махсус ва муассисаҳои таҳсилот бо низоми махсуси нигоҳдорӣ таъсис дода мешаванд, ки фаъолияти

онҳо бо қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардида, дорои ҳуҷҷатҳои барномавии мушаххас мебошанд.

Масъалаи бепарасторӣ на танҳо ҷанбаи иҷтимоӣ, балки педагогӣ низ дорад. Яке аз усулҳои муҳими мубориза бо ин падида дар доираи муносибати педагогӣ, таъсис додани марказҳои махсусгардонидашуда барои пешгирии бепарасторӣ мебошад. Чунин марказҳо метавонанд дар дохили муассисаҳои махсуси таълимӣ, ятимхонаҳо ё мактаб-интернатҳо ҷойгир бошанд ва инчунин метавонанд бо агентҳои марбут ба ҷинойткорони ноболиғ ҳамкорӣ кунанд.

Марказҳои ислоҳсозии педагогӣ бо кӯдакони хурдсол кор карда, ба рушди пурраи онҳо ва мутобикшавии муътадил дар ҷомеа мусоидат мекунанд. Ислоҳсозии барвақтӣ инчунин ба пешгирии рафтори номатлуб мусоидат менамояд.

Ба марказҳои тавонбахшии педагогӣ низ талабот зиёд аст. Ин марказҳо метавонанд бо гурӯҳҳои гуногуни одамон, ки ба барқарорсозии таҷрибаи аз даст рафтаи муошират, рафтор, фаъолияти касбӣ ва ғайра ниёз доранд, кор кунанд. Мавзуи алоҳидаи муҳим, тавонбахшии кӯдакону наврасони бепарастор пас аз душвориҳои таҳсил ва мушкilotи муносибат бо ҳамсолон мебошад. Ҳар як гурӯҳи кӯдакон ва наврасони ғайримутобикгардида таъхиси махсуси инфиродӣ ва гурӯҳӣ, инчунин муайян кардани методикаи мувофиқи тавонбахширо талаб мекунад.

Бепарастории кӯдак маънои ҷудошавии пурраи ноболиғро аз оилаи худ дорад, ки боиси аз даст додани ҷои истиқомати доимӣ ва фаъолият мегардад. Ин шакли шадиди бепарасторӣ дар таваҷҷӯҳи нокифояи волидон ё парасторон ба тарбия, фаъолиятҳои фароғатӣ, муносибатҳо ва рафтори кӯдак зоҳир мешавад. Чунин бепарасторӣ ва беамалии онҳо ба рушди кӯдакон ва наврасон, инчунин ба шароити инкишофи онҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Тавсифи бепарастории кӯдакон ва наврасон ҳамчун масъалаи иҷтимоӣ-педагогӣ нигоҳи ҷиддиро талаб мекунад. Ин мавзӯ аз ҷониби педагогҳо, психологҳо, ҷомеашиносон ва файласуфон дар ҷанбаҳои гуногун омӯзиш

мешавад. Сабабҳои пайдоиш ва паҳншавии бепарасторӣ дар миёни кӯдакон ва наврасон на танҳо дар ҷанбаҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ, балки дар сиёсат ва ғайрииниҳати давлат, инчунин дар анъанаҳои маънавии оила ва рушди арзишҳои маънавии ҷомеа, инчунин дар бемуҳофизатии ниҳоди оила пинҳон мебошанд.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми пешгирӣ ва профилактикаи ҳуқуқвайронкуниҳои ноболиғон»: “Кӯдаки бепарастор ноболиғест, ки бо сабабҳои зерин бе назорат мондааст: аз даст додани волидон ё парасторони қонунӣ, маҳрум шудан ё маҳдуд кардани ҳуқуқи волидайн, нотаваҷҷи волидайн, беморӣ, ғайрииниҳати тӯлонӣ ё рад кардани тарбия ва ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак” [93].

Дар “Фарҳанги калони ҳуқуқӣ” чунин тавсиф шудааст: “Пешгирии беназоратӣ ва ҷинояткорӣ дар байни кӯдакон ва наврасон низоми ҷораҳои иҷтимоӣ, ҳуқуқӣ, педагогӣ ва дигар ҷораҳо мебошад, ки барои муайян ва бартараф кардани сабабҳо ва шароитҳое, ки ба беназоратӣ, ҷинояткорӣ, ҳуқуқвайронкунии ва рафтори зиддиҷамъиятии ноболиғон мусоидат мекунад, равона карда шудаанд. Ин тавассути корҳои инфиродии пешгирикунанда бо ноболиғон ва оилаҳое, ки дар вазъиятҳои хатарноки иҷтимоӣ қарор доранд, амалӣ карда мешавад” [38].

Кори инфиродии пешгирӣ ба саривақт ошкор кардани ноболиғон ва оилаҳое, ки дар вазъи хавфнок қарор доранд, равона шудааст. Вазъи аз ҷиҳати иҷтимоӣ хавфноки ноболиғ вазъи иҷтимоӣ дар пайи бепарасторӣ ва беназоратӣ мебошад, ки ба ҳаёт ва саломатии ноболиғ таҳдид мекунад, ё ба талабот ба тарбия ва нигоҳубини ӯ ҷавобгӯ намебошад, ё ин чунин вазъи ноболиғ мебошад, вақте ки ӯ ҳуқуқвайронкунии ва амалҳои зиддиҷамъиятиро содир мекунад.

Дар Энциклопедияи Миллии Тоҷик бепарастории кӯдакон ба тариқи зайл шарҳ дода шудааст: «Бепарастории бачаҳо – ба ҳоли худ гузоштани бачаҳо, назорати суस्त дар тарбияи онҳо, дур афтодан аз тарбияи падару модар ё шахсони мутасаддӣ ва дигар омилҳо. Бепарастории бачаҳо дар

натиҷаи ҷанг, гуруснагӣ, муҳтоҷии падару модарон, дигар навоқиси ҷомеа рӯй медиҳад. Дар мамлакатҳои гуногуни дунё барои онҳо хонаҳои бачагон, хонаҳои меҳнатӣ ташкил карда мешаванд. Шаклҳои дигари мубориза бо бепарастории бачаҳо чун васигӣ, парасторӣ, сарпарастӣ низ вучуд доранд. Баъзе оилаҳо ва шахсони алоҳида бепарасторонро ба фарзандӣ қабул мекунанд. Дар Тоҷикистон кӯдакону наврасони аз падару модар маҳрумшуда ба мактаб-интернатҳо фаро гирифта мешаванд. Давлат ба чунин афрод ҳамаҷониба ёрӣ мерасонад» [32].

Барои шарҳ додани қавраҳои антропологи маъруф Р. Линтон мафҳумҳои шахсияти модалӣ ва меъёриро пешниҳод кардааст: “Дар натиҷаи чунин равандҳои иҷтимоишавӣ ҳар як ҷомеа ва давлат дар таълиму тарбия ва баланд бардоштани сатҳи фарҳангии шаҳрвандони ҷавон ва комилхуқуқи худ саҳми муносиб мегузорад. Инсонҳо, ҳарчанд дар шароити якхела қарор гиранд ва дар назари аввал ба ҳам монанд бошанд ҳам, мисли «инкубатор» амал намеkunанд» [96, с. 167].

Шахсияти меъёрӣ онест, ки хислатҳои он фарҳанги муайянро беҳтар ифода мекунад. Ба ибораи дигар, он идеали шахсияти ин фарҳанг мебошад [48, с. 51-89; 49, с. 7-12; 50, с. 76-80].

Дар ин росто, Я.И. Гилинский таъкид кардааст, ки: “Шахсияти модалӣ (намунавӣ) яке аз маъмултарин вариантҳои статистикӣ дар байни қавраҳои аз меъёрҳои идеалӣ мебошад. Дар ҷомеаҳои ноустувор, баҳусус дар давраҳои гузариш ё тағйироти бузурги низомӣ, шумораи афроде, ки шахсияти иҷтимоии онҳо аз меъёри муқарраршуда дур мешавад, зиёд мегардад.

Баръакс, дар ҷомеаҳои устувор фишори фарҳангӣ ба шахсият чунон аст, ки инсон дар андеша, рафтор ва тасаввуроти худ аз қолаби «идеалӣ» камтар дур мешавад. Чунин шахс хуб медонад, ки чӣ гуна бояд бошад ва ҷомеа низ одатан шахсони итоаткор ва бофаҳмро ташвиқ мекунад. Зеро онҳо асоси суботи иҷтимоӣ ҳастанд ва аз ин рӯ, мукофоти онҳо барои «рафтори намунавӣ» низ устувор мебошад» [48, с. 54].

А.М. Нечаева навиштааст, ки: “Истифодаи аз ҳад зиёд ва беназорат метавонад ба мушкилоти чиддӣ оварда расонад, аз ҷумла:

- Майзадагӣ: ин бемориест, ки ба ҷанбаҳои биологӣ, равонӣ ва иҷтимоии ҳаёти инсон таъсир мерасонад ва бо майли шадид ба машрубот тавсиф мешавад. Он худро тавассути истеъмоли аз ҳад зиёди нӯшокиҳои спиртӣ зоҳир мекунад, ки ҳам ба саломатӣ ва ҳам ба қобилияти мутобиқшавии инсон ба ҷомеа таъсири манфӣ мерасонад.

- Нашъамандӣ ба маводи мухаддир: ин нашъамандии заифкунанда ва бебозгашт ба маводи мухаддир аст, ки боиси бад шудани тадриҷии саломатии ҷисмонӣ ва рӯҳӣ мегардад. Афзоиши нашъамандӣ дар байни ҷавонон нигаронии хоса дорад, ки ба иштироки онҳо дар қочоқи ғайриқонунии маводи мухаддир мусоидат мекунад.

- Сӯиистифода аз маводи мухаддир: ин як гурӯҳи бемориҳои рӯҳӣ аст, ки дар натиҷаи мастӣ аз сӯиистифода аз моддаҳои психоактивӣ (ҳам табиӣ ва ҳам синтетикӣ) ба вучуд меоянд. Сӯиистифода аз маводи мухаддир як бемории иҷтимоӣ аст, ки барои шахс, ҷомеа ва қонун ва тартибот таҳдид мекунад.

- Амалҳои ғайриқонунӣ (ҷиноятҳо): инҳо ҳам ҷиноятҳо ва ҳам амалҳои ҷиноиро дар бар мегиранд. Инҳо вайронкунии қонунҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ ҳатарнок, ҳамла ба арзишҳои ахлоқӣ ва инсонӣ, расонидани зарари ахлоқӣ ва ҷисмонӣ ва зарар ба муҳити зист мебошанд. Ҷиноят, ки бо шумораи маҳбусон ва давомнокии ҷазо чен карда мешавад, як падидаи иҷтимоии васеъ паҳншуда аст.

Рафтори худкушӣ: ин худкушии қасдан ё кӯшиши содир кардани он аст. Аксар вақт, чунин рафтор бо набудани таҷрибаи зиндагӣ ва нотаъвоҷӣ дар муайян кардани ҳадафҳои зиндагӣ алоқаманд аст.

Ҷоҳишагии ноболиғон: ҷоҳишагӣ як шакли рафтори харобиовари иҷтимоӣ аст, ки дар он одамон (дар ин замина занон) бадани худро барои даромад мефурӯшанд. Сабабҳои ин падида нобаробарии иҷтимоӣ, коҳиши меъёрҳо ва арзишҳои ахлоқӣ дар соҳаи муносибатҳои ҷинсӣ ва набудани

таълими дуруст мебошанд. Фоҳишагӣ натиҷаи тағйироти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ахлоқӣ дар ҷомеа мебошад.

- Талбандагӣ: ин падида дар ду даҳсолаи охир паҳн шудааст. Сабаби асосии мурочиат ба гадоӣ камбизоатии шадид дар оила аст. Кӯдакони хурдсол (то 6 сола), кӯдакони маъюб, махсусан аз оилаҳои камбизоат, инчунин кӯдакони бесарпаноҳ, оворагард ва кӯдакони маъюб аксар вақт ба гадоӣ мурочиат мекунанд» [132, с. 61].

Илова бар мушкилоти аллакай зикршуда, бояд ба падидаи «таксимои иҷтимоӣ» диққат дод. Ин ҳолигӣ, ки дар ҳар як ҷомеа ҳос аст, ба наздикӣ дар байни гурӯҳҳои хурди муайяни аҳоли бештар ба назар мерасад.

Таҳқиқоти ҷомеашиносӣ имкон намедиханд таъсири фаъолияти таҳсилӣ ба рушди ахлоқии хонандагон баҳо дода шавад, ба ақидаи О.Ю. Маркова, «...бо даст кашидан аз сарбории аз меъёр зиёди иҷтимоӣ – меҳвари аксиологии таҳсилот анҷом меёбад» [107, с. 17]. Аммо амсилаҳои рафтори ахлоқӣ табиати универсалӣ доранд. Ҳатто агар муассисаҳои таҳсилот самаранокии худро дар тарбияи меъёрҳои рафтори қобили қабули ҷомеа дақиқ чен карда натавонанд ҳам, онҳо набояд вазифаҳои марбут ба азхудкунии арзишҳои ахлоқиро нодида гиранд. В.Т. Лисовский ин ҷанбаи таълими мактабиро асоситарин медонист. Ӯ таъкид кард, ки «ба туфайли ин самт, шахсоне ташаккул меёбанд, ки дар вазъиятҳои интиҳоби ахлоқӣ қарорҳои салоҳиятнок қабул мекунанд ва барои ин қарорҳо дар назди худ, гурӯҳи машваратии худ, мамлакати худ ва инсоният масъуланд» [97, с. 20-21].

Мушкилоти бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон, баҳусус кӯдакони кӯчагӣ, махсусан нигаронкунанда аст. Кӯдаки кӯчагӣ ҳамчун ноболиғе муайян карда мешавад, ки кӯчаро ҳамчун манзили доимии худ интиҳоб кардааст ё нигоҳубин ва ҷимояи кофӣ намегирад.

Кӯдакони оилаҳои камбизоат ҳамчун онҳое муайян карда мешаванд, ки аз имконияти рушди пурра дар се самти асосӣ маҳруманд: оила, маориф ва

фаъолиятҳои фароғатӣ. ЮНИСЕФ таснифоти зерини чунин кӯдаконро пешниҳод мекунад:

“1. Кӯдаконе, ки дар кӯча зиндагӣ мекунад: Инҳо кӯдаконе ҳастанд, ки аксари вақти худро аз хона дур мегузаронанд ё умуман оила надоранд. Онҳо аз муҳити оила ва раванди таълим комилан ҷудо шудаанд.

2. Кӯдаконе, ки дар кӯча кор мекунад: Ин кӯдакон қисми зиёди рӯзро дар кӯча мегузаронанд, аммо шом ба хона бармегарданд. Онҳо бо оилаҳои худ тамос мегиранд ва метавонанд ба мактаб раванд. Аммо, сарфи назар аз тамос бо оилаҳо ва мактабҳои худ, онҳо баъзан худро дар ҳолатҳои мебинанд, ки аз ин соҳаҳо комилан ҷудо шудаанд” [77].

Дар муқаддимаи “Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак” таъкид шудааст, ки: “Оила ҳамчун пояи ҷомеа ва муҳити табиӣ барои рушд ва некӯаҳволии ҳамаи аъзои он, бахусус кӯдакон, бояд дастгирӣ ва ғимояи заруриро гирад. Ин ба оила имкон медиҳад, ки вазифаҳои таълимии худро пурра иҷро кунад. Барои рушди ҳамоҳанг ва ҳамаҷонибаи кӯдак, муҳим аст, ки онҳо дар фазои ором ва устувори оилавӣ пур аз муҳаббат, хушбахтӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ ба воя расанд” [77].

Қонунгузориҳои оила дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба устувориҳои оила ва бунёди муносибатҳои ҳешутаборӣ, ки бар асоси муҳаббат, эҳтиром, кумаки мутақобила ва масъулият дар назди ҳамаи аъзои оила қарор дорад, таъкид мекунад. Дахлати беасоси шахсони бегона ба умури оила манъ аст, ва ҳуқуқи аъзои оила барои амалӣ намудани озодонаи ҳуқуқҳои онҳо ва имкони ғимояи ҳуқуқи онҳо таъмин карда мешавад.

Маориф дар пешгирии беназоратӣ ва ҷинояткориҳои кӯдакон нақши калидӣ мебозад. Ҳуқуқи кӯдак ба таҳсил дар моддаи 28-уми Конвенсияи Созмони Милали Муттаҳид оид ба ҳуқуқи кӯдак дарҷ шудааст. Барои амалӣ кардани ин ҳуқуқ, давлатҳо бояд чораҳои зеринро андешанд (моддаи 29):

“1) Таъмини таҳсилоти ибтидоии ройгон ва ҳатмӣ.

2) Дастрасии васеъ ба таҳсилоти миёна, аз ҷумла омӯзиши касбӣ, расонидани кумаки молиявӣ дар ҳолатҳои зарурӣ ва кафолат додани

имкониятҳои баробар барои иштирок дар таҳсилоти олӣ дар асоси қобилият ва истеъдод.

3) Таъмини дастрасӣ ба иттилоот, маводи таълимӣ ва захираҳо барои рушди касбӣ.

4) Андешидани чораҳо барои афзоиши мунтазами шумораи таҳсил дар мактаб ва коҳиш додани сатҳи тарки таҳсил.

5) Ҳадафҳои асосии таҳсилоти кӯдакон инҳоянд:

6) Ташаккули шахсияти қодир ба рушди ҳамаҷониба, кашфи истеъдодҳо ва тақмили қобилиятҳои зеҳнӣ ва ҷисмонӣ.

7) Тарбияи эҳтиром ба ҳуқуқи инсон, озодихоӣ асосӣ ва арзишҳои, ки дар Оинномаи СММ муқаррар шудаанд.

8) Тарбияи эҳтиром ба волидон, мероси фарҳангӣ, забон, дарки арзишҳои миллии кишвари истиқомат ва кишвари аҷдодон, инчунин эҳтиром ба ғуноғунии фарҳангии ҷаҳонӣ.

9) Омода кардани насли ҷавон барои ҳаёти ғайбӣ ва масъулиятнок дар ҷомеаи демократӣ, ки ба ҳамдигарфаҳмӣ арзиш медиҳад.

10) Омода кардани ҷавонон барои ҳаёти бошуурона ва масъулиятнок дар ҷомеаи демократӣ, ки ба ҳамдигарфаҳмӣ, таҳаммулпазирӣ, баробарӣ ва робитаҳои дӯстона байни халқҳо, гурӯҳҳои этникӣ ва динӣ, аз ҷумла ақаллиятҳои маҳаллӣ арзиш мегузорад;

11) Рушд ва тақвияти эҳтиром ба табиат ва иштироқи ғайбӣ дар ҳифзи он” [77].

Таърифи самтҳои ғайбияти таҳсилот, ки дар Конвенсия дарҷ гардидааст, муносибатҳои умумиро ба арзишҳои инсонӣ муқаррар карда, нақши муҳимро ҳам дар нигоҳ доштани тартиботи иҷтимоӣ дар дохили давлат, ҳам дар муносибатҳои байналмилалӣ мебозад, ки, дар навбати худ, бо моддаи 28 Эълومияи умумии ҳуқуқҳои инсон мувофиқат мекунад.

Конвенсия дар бораи ҳуқуқи кӯдак қарор медиҳад, ки: “Ҳар як кӯдак аз истисмори иқтисодӣ ва ҳама гуна қор, ки метавонад ба саломатӣ, таҳсил ё

рушди ҷисмонӣ, рӯҳӣ, маънавӣ, ахлоқӣ ё иҷтимоии кӯдак зарар расонад, муҳофизат карда шавад” [77].

Мавриди зикр аст, ки барои мамлакати мо назорати сусти ноболиғон масъалаи ниҳоят ҷиддӣ буда, ҳодисаи нав нест. Чунин зухурот дар ҳамаи ҷомеаҳо ба назар мерасад. Ин як падидаи манфии иҷтимоӣ аст, ки асосан аз бепарвоии калонсолон, баҳусус падару модарон, ба рафтори кӯдакон бармеояд.

Кӯдакони бепарастор, ҳатто агар онҳо бо оилаҳои худ иртибот дошта бошанд ҳам, маҷбуранд, ки қисми зиёди рӯз ва баъзан ҳатто шабҳоро дар кӯчаҳо бо сабабҳои гуногун, ба монанди камбизоатӣ, оилаҳои серфарзанд, истисмори кӯдакон, беназоратӣ, мушкилоти муносибат бо падару модарон, дӯстон, муаллимон ва ғайра гузаронанд.

Ин вазъият ба миқёси бухрони миллӣ расидааст. Кӯдакони бепарастор дар хатари махсусан баланд қарор доранд, зеро онҳо ҳамчун манбаи паҳншавии бемориҳои хатарнок барои ҷомеа ва ҳамчун афроде, ки ба қонуншиканӣ ва ҷинояткорӣ майл доранд, эътироф карда мешаванд.

Қайд кардан муҳим аст, ки «кӯдакони кӯчагӣ», ки бе назорат ва нигоҳубин мондаанд, муҳити мусоид барои ҷинояткорӣ фароҳам меоранд. Аз ин рӯ, ин мушкилот барои давлат афзалиятнок ҳисобида мешавад. Ҳалли он чораҳои мушаххас ва барномаҳои дарозмуддатро талаб мекунад.

Мафҳуми «сабаб» метавонад якчанд маънои асосӣ: “Аввал, ҳамчун падидае, ки боиси пайдоиши падидаи дигар мегардад; сониян, асос ё асосноккунии амалҳо ва рафтор (ангезаи, фикр ва сабабҳое, ки боиси амал мешаванд); ва сеюм, вазъияти ғайриҷашмдошт ё шароити душвор дошта бошад” [63, с. 24].

Дар мавриди мушкилоти камбизоатии кӯдакон, бояд қайд кард, ки табақабандии иҷтимоӣ ва афзоиши шумораи одамоне, ки дар зери хатти камбизоатӣ зиндагӣ мекунанд, ба кӯдакон таъсири манфӣ мерасонанд. Кӯдакони оилаҳои камбизоат аксар вақт барои дарёфти зиндагии беҳтар ба

кӯчаҳо мебароянд ва барои таъмини некӯахлоқии моддии худ, мутаассифона, ба роҳҳои ғайриқонунии рӯ меоранд.

Ҳолати иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷомеаи Тоҷикистон омилест, ки ба афзоиши беназоратии кӯдакон мусоидат мекунад. Заъф дар фаъолияти оилаҳо, аз ҷумла, оилаҳои носолим, боиси он мегардад, ки онҳо вазифаҳои худро дар таъмини назорати кӯдакон ба таври пурра иҷро карда натавонанд, ки ин ба афзоиши бепарасторӣ оварда мерасонад. Дур мондани кӯдакон аз муассисаҳои таҳсилот ва бегонагӣ аз мактаб заминаи мусоидро барои беназоратӣ фароҳам меорад. Маҳдудиятҳо дар имкониятҳои иҷтимоикунонии кӯдакон дар муассисаҳои интернатӣ низ метавонанд боиси бепарасторӣ гарданд. Норасоӣҳо дар ташкили фароғат ва мавҷуд набудани шароити муносиб барои он низ ба густариши бепарастории кӯдакон таъсир мерасонад.

А.С. Макаренко дар рушди назария ва методикаи тарбияи кӯдакони бепарастор саҳми назаррас гузоштааст. Усулҳои мутобиқсозии психикӣ ва маънавия, ки ӯ дар гурӯҳҳои кӯдакон коркард ва озмудааст, аҳамияти худро дар замони муосир низ аз даст надодаанд. Ӯ чунин мешуморид, ки: “Тарбия ва таълими кӯдакони бепарастор махсусан дар синни то ҳаждаҳсолагӣ нақши муҳим мебозанд. Барои тарбияи инсонии ҳақиқӣ аз кӯдаки бепарастор, муҳим аст, ки донем, дар чандсолагӣ ӯ ба ин ҳолат табдил меёбад. Агар писарбачаи бепарастор дар синни ҳаштсолагӣ гирифта шавад, наметавонем мутмаин бошем, ки ӯ қомилан тарбия ёфтааст, то даме ки ба синни ҳаждаҳ нарасад” [102, с. 46].

А.С. Макаренко, бо мақсади тақмили раванди тарбиявӣ дар кор бо ҷунобон, тавсия меод, ки: “Аз тамоми воятаҳо истифода бурда, муассисаҳои бачагоноро аз макони истеъмол ба марказҳои таълими меҳнатӣ табдил диҳанд. Дар ин раванд, меҳнати шогирдон бояд ҳамчун вазифа ва ҳамчун ҳуқуқ эътироф шавад. Меҳнат, агар бо таълим ва тарбияи ҷамъиятӣ-сиёсӣ ҳамроҳ набошад, самарани тарбиявӣ надорад. (...) Фаъолияти эҷодкорона танҳо дар сурате ба даст меояд, ки шахс бо ҳавас ва шавқ ба он муносибат кунад, аҳамият ва зарурати онро дарк намояд ва ҳамчун василаи асосии

ифодаи худ ва намоиши лаёқатҳои худ қабул кунад. Илова бар ин, меҳнат дар рушди ҷисмонӣ нақши муҳим дошта, ҳамчун ҷузъи муҳим ва зарурии тарбияи ҷисмонӣ арзёбӣ мегардад» [131, с. 149-150].

Ба ақидаи А.С. Макаренко: «Тарбияи фарзандон муҳимтарин соҳаи ҳаёти мо мебошад. Тарбияи дуруст пириӣ хушбахтонаи мост, аммо тарбияи нодуруст ғаму андӯҳи ояндаи мост. Ин ашки мост, гуноҳи мо дар назди дигарон ва дар назди тамоми мамлакат» [102, с. 82].

Падару модарон бояд дарк кунанд, ки онҳо нақши муҳими иҷтимоӣ доранд, зеро тарбияи шахрвандони оянда дар дасти онҳост. Ҳар як оила пояи ҷомеаи солим ба шумор меравад.

Беназоратӣ аксар вақт ҳамчун як падидаи иҷтимоӣ бо оворагарди пайваст мешавад. В. С. Мухина, як муҳаққиқи машҳур дар соҳаи педагогика ва психология, якчанд омилҳои муайян мекунад, ки «ба паҳншавии муносибатҳои ҷинсии носолим мусоидат мекунанд.

Яке аз омилҳо - ин хоҳиши доимӣ ба таҷрибаҳои нав, ниёз ба саёҳат ва ҷустуҷӯи иттилооти тоза мебошад. Дар адабиёти илмӣ ин ҳолат аксар вақт бо истилоҳи «дромомания» ифода меёбад.

Гайр аз ин, муҳити носолим дар дохили оила метавонад кӯдаконро ба тарк кардани хона тела диҳад. Муноқишаҳои доимӣ байни падару модар, бесарусомонӣ ва ҷанҷолҳои оилавӣ метавонанд кӯдакро ба кӯча тела диҳанд, ки ӯ дар он ҷо «фаҳмиш меҷӯяд» [130, с. 14-19].

Ба назари мо, ҳангоми баррасии ин гурӯҳи кӯдакон, муҳим аст, ки раванди ташаккули шахсиятро дар заминаи фазои иҷтимоии атрофи онҳо ба назар гирем. Ин фазо шомили оила, муассисаҳои таҳсилот, ҳамсолон ва ҳуди кӯдак мебошад. Таносуби таъсири бисёрсамта (ҳам мусбат, ҳам манфӣ) дар фазои таъиншуда аз бисёр ҷиҳат вариантҳои имконпазири ташаккули шахсиятро муайян мекунад. Муҳити ахлоқӣ, ба таври мусбат нигаронидашуда ба ташаккули шахсияти кӯдак таъсири судманд мерасонад. Бо вучуди ин, аксар вақт ба ин гурӯҳ кӯдакон ва наврасоне дохил

мешаванд, ки фазои иҷтимоии онҳо беҳбудиро металабад. Аз ин ҷост, ки қачравӣ дар рафтор пайдо мешавад.

Педагог-психолог А.В. Мудрик якчанд сабабҳоро, ки ба беназоратӣ кӯдакон ва наврасон мусоидат мекунад, ҷудо мекунад: “Чунин омилҳо инҳоянд: фаҳмиши нодурусти нақши кӯдакӣ; тағйири меъёрҳои ахлоқӣ ва ахлоқӣ; суст шудани вазифаҳои таълимии оила ва мактаб; набудани ҳамоҳангӣ ва ҳамкорӣ байни муассисаҳои таълимӣ, оилаҳо ва агентҳои ҳифзи кӯдакон; сатҳи пасти зиндагӣ ва дастгирии маҳдуди молиявӣ барои кӯдакон; норасоии муассисаҳо, клубҳо ва фаъолиятҳои давлатии кӯдакон; рушди сусти фаъолиятҳои фароғатии кӯдакон; тағйирот дар сохтори оила, аз қабили нашіамандии волидон ба маводи мухаддир, низоъҳои оилавӣ ва ноустувории муносибатҳо. Ба омилҳои хавф инчунин муносибати бераҳмона бо кӯдакон, зӯроварии хонагӣ, инчунин мушкilotи вобастагӣ – сӯиистифода аз маводи мухаддир ва машрубот дар байни кӯдакон ва наврасон дохил мешаванд.

Аксарияти кӯдакон ва наврасоне, ки аз парастории падару модар маҳрум шудаанд, гирифтори мушкilotи гуногуни саломати ҷисмонӣ ва психикӣ мебошанд. Ин мушкilot метавонанд бемориҳои сирояткунанда, ихтилоли неврологӣ, сустшавии қобилияти зеҳнӣ ва дигар нуқсонҳои инкишофиро дар бар гиранд.

Зухуроти манфии рафторӣ, аз қабили тамокукашӣ, майзадагӣ, нашіамандӣ ва сӯиистифода аз маводи мухаддир дар байни кӯдаконе, ки бе нигоҳубини волидайн мондаанд, васеъ паҳн шудаанд. Ин ҳолатҳо ба саломатӣ ва рушди минбаъдаи онҳо таҳдиди ҷиддӣ доранд.

Оила ҳамчун як институти иҷтимоӣ, барои ташаккули шахсияти комил ва рушди солими психикии кӯдак заминаи муҳим мебошад. Маҳрум шудан аз таҷрибаи иҷтимоии оилавӣ метавонад ба ҳалалдор шудани инкишофи шахсият ва ҳолати психикии кӯдак оварда расонад. Ин ҳолат аксар вақт бо қонеъ нашудани эҳтиёҷоти асосӣ ва шароити номусоиди зиндагӣ дар муҳити беруна алоқаманд аст” [127].

Зарурати ҳифзи махсуси кӯдак бори аввал дар Эъломияи Женева оид ба ҳуқуқи кӯдак, ки соли 1924 қабул шуда буд, эътироф гардида, қайд карда шудааст, ки “Ҳуқуқҳои кӯдак имкониятҳои мебошанд, ки ба онҳо имкон медиҳанд дар муҳити солим зиндагӣ карда, ба воя расанд” [77].

Мавҷуд набудани назорати дуруст ва таваҷҷуҳ ба кӯдакон ва наврасон бо беназоратӣ, муносибати бераҳмона ва вайроншавии раванди мутобиқшавии иҷтимоии онҳо алоқаманд аст. Дар натиҷа, заминаи эҳсосотӣ-арзишии шахсият хароб мешавад, хислатҳои манфии характер – хашмгинӣ, изтироб, низоъчӯӣ – ташаккул меёбанд, таҷрибаи мусбати ҳаёти вучуд надорад, малакаҳои зарурӣ ба қадри кофӣ инкишоф наёфтаанд, ки ин ба майл ба рафтори номатлуб ва танзими бади худ оварда мерасонад.

Падидаи иҷтимоии мавҷуд набудани назорат ба ташаккули рафтори қурбонӣ дар наврасон мусоидат мекунад. Кӯдаконе, ки аз ғамхории падару модар маҳруманд, ба гурӯҳи хавфи иҷтимоӣ дохил мешаванд, ки ин дар осебпазирӣ ва қурбонии онҳо зоҳир мегардад.

Дар асоси сабабҳо ва шароитҳои марбут ба беназоратӣ нисбат ба кӯдакон, чораҳои пешгирикунандаи зерин муайян карда шудаанд:

1. Кумаки фаврӣ ба оилаҳо – дастгирӣ дар марҳилаҳои аввали бухрон, пеш аз он ки вазъият хатарнок гардад.
2. Кор бо оилаҳо – даҳлат ҳангоми ошкор шудани далелҳо ё таҳдидҳои муносибати бераҳмона, зӯроварии эҳсосотӣ ва психикӣ.
3. Барқарор кардани муносибатҳо – барқарор кардани саривақтии робита байни кӯдак ва падару модар, аз ҷумла бо ёрии марказҳои махсус.
4. Ҳамкорӣ – ҳамоҳангсозӣ байни идораҳо ҳангоми баррасии ҳар як ҳолати вайрон кардани ҳуқуқи кӯдакон.
5. Тарбияи кӯдакон – огоҳ кардани падару модар дар бораи усулҳои тарбия ва роҳҳои барқарор кардани муносибатҳои солим.
6. Истифодаи ВАО – инъикоси васеи мушкилоти беназоратӣ нисбат ба кӯдакон ва пешбурди арзишҳои оилавӣ тавассути васоити ахбори омма.

Ҳамин тариқ, тарбияи фарзандон масъулияти бузурги падару модар аст, ки на танҳо барои ояндаи кӯдак, балки барои тамоми ҷомеа аҳамияти калидӣ дорад. Беназоратӣ ва безъитиной метавонад оқибатҳои манфии ҷиддӣ ба бор орад, ки ба рушди шахсияти кӯдак ва иҷтимоишавии онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Аз ин рӯ, ҷораҳои пешгирикунанда, аз ҷумла дастгирии оила, ҳалли мушкилоти равонӣ ва иҷтимоӣ ва омӯзонидани волидон дар усулҳои муассири тарбияи фарзанд, заруранд. Кӯшишҳои муштаракӣ мақомоти гуногуни давлатӣ ва истифодаи ВАО дар ин раванд нақши муҳим мебозанд.

Аксари коршиносон (социологҳо, омӯзгорон, равоншиносон, криминологҳо) ба аҳамияти тарбияи оилавӣ ҳамчун яке аз сабабҳои асосии ҷинояткорӣ нобалиғон ишора мекунанд. Олимоне, ки кори худро ба мавзӯҳои насли ҷавон бахшидаанд, бо ин ё он роҳ ба масъалаҳои неқӯаҳволии оила дахл мекунанд. А.А. Хибатова таъкид кардааст, ки: “Маҳз оила ниҳоди асосӣ дар раванди иҷтимоисозии инсон аст, ки дар он хусусиятҳои асосии хислат, афзалиятҳо ва нуқсонҳои ояндаи он ташаккул меёбанд. Оила барои ҳар як инсон муҳим аст ва онро ягон муассисаи дигар ё муассисаи иҷтимоӣ иваз карда наметавонад.

Агар ба кӯдаки навзод то сесолагӣ таваҷҷуҳ зоҳир нашавад, аз меҳрубонӣ ва муоширати падару модар маҳрум бошад, шахсияти ӯ бо нуқсонҳо шакл мегирад. Чунин кӯдак аксар вақт аз хислатҳои муҳими иҷтимоӣ, аз қабилӣ ҳамдардӣ, шафқат ва меҳрубонӣ маҳрум мемонад” [173].

Дар таҳқиқоти марбут ба оила криминологҳо камбудӣҳо ва нуқсонҳои онро омӯхтанд. Мо таҳсилоти оилавино интиқолдиҳандаи шароити номусоиди ташаккули шахсиятӣ меҳисобидем, ки дар натиҷаи он як наврасе, ки ба ҷиноят моил аст, рушд кард. Аз ин рӯ, олимон дар асарҳои худ ба мушкилоти муносибатҳои оилавӣ, бӯҳронҳои оилавӣ диққати махсус доданд. Онҳо дар омӯзиши ин масъалаҳо саҳми бебаҳо гузоштанд.

Таъсири манфии оила дар солҳои минбаъдаи ҳаёти ҷавонон инъикос меёбад. Инро Г.М. Минковский [112] тасдиқ карда, маводи мукаммалеро дар

кораш пешниҳод мекунанд, ки сатҳи номусоидии оилавӣ ва таъсири онро ба иҷтимоишавии наврасон тавсиф мекунад.

Дар робита ба ин, Ю.М. Антонян баён доштааст, ки: “Масъалаи беназоратии насли наврас мустақиман бо мушкилоти номусоидии оилаҳо алоқаманд аст. Мафҳуми «беназоратӣ» бояд ҳамчун як шарт истифода шавад, ки хусусияти воситаи дорад.

Ин мафҳум дар ҳолатҳои татбиқ мешавад, ки ноболиғон ба таъсири манфии иҷтимоӣ дучор мешаванд, новобаста аз он ки волидонии биологии онҳо (аз ҷумла ятимон, кӯдакони партофташуда ва ғайра) доранд ё не” [10].

Олими маъруф Ҷ.М. Глозман таърифи мафҳуми «беназоратӣ»-ро дода, чунин мешуморад, ки: “Кӯдакони беназорат дар натиҷаи мавҷуд набудани назорат аз ҷониби падару модар ё парасторон пайдо мешаванд. Ин падида яке аз шаклҳои бадрафтории иҷтимоии ноболиғон буда, сабаби чунин паёмадҳо, аз қабилӣ дарсгурезӣ, оворагардӣ, истеъмоли машруботи спиртӣ ва нашъамандӣ, ҷинояткорӣ, қачрафторӣ мебошад” [51].

Ин мафҳум дар луғати кори иҷтимоӣ каме дигар хел тафсир карда мешавад. Ҳамин тариқ, ба ноболиғони беназорат кӯдаконе нисбат медиҳанд, ки бо ин ё он сабаб аз ҷониби падару модар таваҷҷуҳ ва тарбияи дуруст надоранд.

Дар иртибот ба ин, муҳаққиқ Умурзокова З.А. изҳор кардааст, ки: “Беназоратӣ, аз як тараф, метавонад бо як қатор сабабҳо ба қачрафторӣ ва, аз тарафи дигар, ба нуқтаи ибтидоии гузариши ноболиғ ба категорияи беназоратон табдил ёбад.

Ғояҳои гуногуни концептуалиеро, ки сабабҳо ва сарчашмаҳои қачрафториро шарҳу тавзеҳ медиҳанд, ба ду гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст:

1) Шахсиятӣ, ки дар он ҳаҷмун сабаби нахустини зухурот қачравии иҷтимоӣ вайроншавии ҳуди шахсият амал мекунанд.

2) Иҷтимоӣ, ки дар он зухуроти қачравии иҷтимоии фардро дар ноқомии ҳуди ҷомеа мебинанд” [167, с. 56].

Олими россиягӣ П.И. Люблинский ин зухуротро ҳамчун «ҳолати ғайримуқаррарии иҷтимоии ноболиғ».. медонист ва ӯ дар навиштаҳои худ қайд кардааст: «Беназоратӣ як ҳолатест, ки ҳислати кӯдак ва он муҳити иҷтимоиеро, ки вай дар он ба воя расида, тарбия меёбад, муайян мекунад.

Пас аз он ки кӯдак ба ҳолати бепарасторӣ дучор мешавад, ин маънои катъ шудани муносибатҳои ҳуқуқии оилавино надорад. Тамоми ҳуқуқҳо ва уҳдадорӣҳои аз ҷониби қонунгузории оила пешбинишуда бояд иҷро карда шаванд.

Насли дар кӯча калоншуда аксар вақт ба вайронкунандагони қонун ё ҷинояткорон табдил ёфта, манбаи паҳнкунии «бемории иҷтимоӣ» мегарданд, ки шумораи бештари кӯдаконро ба доми худ кашида, имкони шаҳрванди арзанда шудани онҳоро аз байн мебаранд» [99, с. 17].

Дар хориҷа, Э. Кречмер [83] ва Э. Дюркгейм [59; 60; 61; 200] асарҳои худро ба муайян кардани омилҳо ва сабабҳои, ки ба қачрафторӣ ва содир шудани ҷиноят дар кӯдакон мусоидат меkunанд, бахшидаанд. Онҳо қайд кардаанд, ки шароити муҳити атрофи кӯдак дар ташаккули хусусиятҳои қачравии кӯдак нақши ҳалкунандаро мебозанд.

Ин нуқтаи назарро Э. Э. Торндайк [163] ва Б. Скиннер [154], ҷониборӣ карда, чунин мешумориданд, ки муҳити иҷтимоии кӯдак заминаи ибтидоии зуҳури хусусиятҳои фардии шахсияти рушдбандаи кӯдак мебошад. Дар айни замон, М. Холл нақши майлҳои табиӣ кӯдакро қайд карда, изҳор мекард чизеро, ки аз табиат аз вақти таваллуд шудан дода мешавад, тағйир додан номумкин нест, аммо фақат ислоҳ ворид кардан мумкин аст.

Аз нуқтаи назари Ҷ. Пиаже [145] ва Ҷ. Брунер [39], инсон аз хурдӣ хусусияти таҳқиқотиро нишон медиҳад, ва ӯ ҳудаш олами атрофро меомӯзад. Вазифаи асосии падару модар ва омӯзгор ин аст, ки ӯро ба омӯзиши ҷузъҳои мусбати дунё ҳидоят намоянд.

Олими маъруф А. Коэн қайд кардааст, ки микромуҳит ва субмаданияти ҷиноятӣ метавонанд таъсири назаррас ба рушди рафторҳои гуногуни зиддиҷтимоӣ дошта бошанд, хусусан вақте ки фарҳанги ҷомеа бо бӯҳрони

чиддӣ рӯ ба рӯ мешавад. Дар ҳамин ҳол, Э. Уилсон ба ҷузъҳои биологӣ, генетикӣ ва иҷтимоӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Ин омилҳо ба рушди кӯдак ва наврасоне, ки аз назари педагогӣ беназорат мондаанд, таъсир мерасонанд [82, 290-295]. Э. Уилсон қайд кардааст, ки: “Қаҷравихое, ки дар рафтори ноболиғон зоҳир мешаванд, бартараф кардан номумкин аст, аммо шакл ва сабабҳои онҳоро омӯхта, ислоҳ кардан мумкин аст” [182].

Муаллифи таҳқиқоти сершумор, С.А. Беличев, менависад: «Ҳуқуқвайронкунӣ як навъ амалест, ки аз меъёрҳо ва қоидаҳо, ба истилоҳ, дур рафтааст. Ин амал, бо вучуди он ки оқибатҳои мулоим ва дигар зухуроти иҷтимоии худро дорад, ба ҷомеа ва давлат зарари назаррас намерасонад. Дар айни замон, наврас ҳанӯз ҷинояткор нашудааст, аммо дар хати гузариш қарор дорад» [29, с. 34].

Дар асарҳои худ М.А. Галагузов [47] ҳамин нуқтаи назарро ҷонибдорӣ мекунад Вай қайд кардааст, ки: “Ҳуқуқвайронкуниҳои ноболиғон кирдорҳои такрорёбандаи зиддиҷамъиятии кӯдакон ва наврасон аст, ки одатҳои устувори амалҳои ғайриқонунӣ ба вучуд меоранд, метавонанд боиси вайроншудани меъёрҳои ҳуқуқӣ шаванд. Вале, бо таваҷҷуҳ ба ҳавфи маҳдуди ҷамъиятӣ, ё нарасидани кӯдак ба синну соли ҷавобгарии ҷиноятӣ, онҳо дар аксар ҳолатҳо ҷавобгарии ҷиноятиро ба дӯш намегиранд” [46, с. 34].

Масъалаи шахсият ва рушди онро дар синну соли кӯдакӣ мавриди баррасӣ қарор дода, мо ҷонибдори мавқеи С.Д. Рубинштейн ва В.С. Мухина дар бораи он ҳастем, ки шахсият дар ҳастии воқеӣ ва худшиносии худ он чизест, ки шахс, худро ҳамчун субъект дарк карда, бо «Ман»-и худ меномад. «Ман» шахсият дар маҷмӯъ аст, ки дар худшиносӣ инъикос ёфтааст. Рушди шахсият рушди қобилияти субъект будан дар ҳаёти шахсии худ дар кӯдак мебошад.

Мо ғояи А.В. Петровскийро дар бораи он тасдиқ мекунем, ки манбаи рушд ва тасдиқи шахсият дар синну соли кӯдакӣ зиддият байни талаботи кӯдак ба шахс будан ва манфиатдории объективонаи умумияти мушовирӣ дар қабул кардани зухуроти фардияти ӯ мебошад. Давраи томақтабӣ ва

синфҳои ибтидоӣ – давраҳои калидии кӯдакӣ мебошанд, ки дар онҳо ташаккули шахсият ва мутобиқшавии иҷтимоии кӯдак ба амал меояд. Маъноӣ он аз тарбияи шахрванди қонунро риоякунанда бо муносибати арзишӣ ба худ ва дигарон иборат мебошад.

В.С. Мухина бошад, бар он назар аст, ки: “Рушди шахсият раванди ягонаи иҷтимоишавӣ ва фардишавӣ, ки механизмҳои онҳо айниятиятидихӣ ва тафриқа мебошад. Азхудкунии айниятидихӣ ҳамчун қобилияти ба дигарон нисбат додани хусусиятҳо, майлу рағбатҳо ва ҳиссиёти худ ба дигарон ва, баръакс, эҳсос кардани аз дигариҳо ба монанди азони худ, боиси ташаккули механизмҳои рафтори иҷтимоӣ, сифатҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим, азхудкунии нақшҳо, меъёрҳо ва қоидаҳои муқаррарӣ мегардад. Фарқноккунӣ азхудкунии рафтор, тамоюлҳои арзишӣ ва ангеаҳои инсонро фардӣ қунонида, рушди инфиродии худшиносии онро муайян мекунад” [130, с. 17].

Инкишофи шахсияти кӯдак натиҷаи ҳамкориҳои якҷанд равандро: алоқаи дохилӣ бо тағйироти психофизиологӣ, талош барои худтағйирёбӣ, фаъолият дар муҳити атроф, интернализатсия (дохилӣ кардан) ва азхудкунии таҷрибаи иҷтимоӣ фарҳангӣ мебошад. Ҳамаи ин омилҳо ба тарбия ва ташаккули кӯдак таъсир мерасонанд.

Барои кӯдакони синну соли томактабӣ ва хурди мактабӣ таъсироти муҳитӣ асосан бо доираи ками муошират, ба монанди оила, боғчаи кӯдакон, муассисаҳои таҳсилот ва маҳал, маҳдуд мешаванд. Ин муҳит ду зернизомии асосии иҷтимоиро муаррифӣ мекунад: зернизомии ибтидоии «калонсол – кӯдак» ва зернизомии «кӯдак – кӯдак», ки дар марҳилаҳои муайян бо ҳам ҳамроҳ мешаванд. Бо назардошти хусусиятҳои беназири кӯдакӣ, микроҷамъияти таълимӣ - волидон ва парасторон - дар муҳити иҷтимоии кӯдак нақши марказӣ мебозад. Таъсироти онҳо метавонанд самтдодашуда ва стихиявӣ, мустақим ё ғайримустақим, мусбат ё манфӣ бошанд. Ин таъсирот, ки бо мушовир будани калонсолон барои кӯдак, «таъсири партав»-и педагог ва «иррадиатсия»-и эътибори онҳо ба тамоми низомии муносибатҳо ва тамоюлҳои арзишии кӯдак алоқаманд аст, нақши муҳим дорад. Механизмҳои

айниятдихӣ ва мутобиқсозӣ, инчунин мавқеи иҷтимоии кӯдак «ман дар ҷомеа», талаботи ӯро барои пайвастанӣ худ ба ҷомеа тақвият медиҳанд. (А.В. Петровский, Д.И. Фелдштейн, А.В. Мудрик, В.Г. Бочарова). Вобаста ба ин, А.В. Мудрик нигоштааст, ки “Кӯдак таҷрибаи иҷтимоиро дар фаъолияти муштарак ва муошират бо калонсолон азхуд мекунад. Муҳити атроф, ки аз ҳамсолон ва дигар гурӯҳҳои иҷтимоӣ иборат аст, манбаъ ва нерӯи муҳими рушди шахсияти кӯдак мебошад. Ин муҳит омили калидӣ ва шартӣ зарурӣ барои муваффақияти иҷтимоишавӣ ва тарбияи насли наврас аст. Аммо, ҳар як унсури ин муҳит таъсири хоси худро ба кӯдак мерасонад. Ҳолатҳои берунӣ, усулҳои таълимӣ ва тарбиявӣ ҳамеша бояд бо назардошти ҳолати ботинии кӯдак ва хусусиятҳои рушди инфиродии ӯ истифода шаванд” [127].

Микроиклими иҷтимоӣ, ки ҷомеаи ҳамсолонро дар бар мегирад, нақши ҳалкунанда дар ташаккули шахсияти кӯдак мебозад. Ин муҳит на танҳо як сарчашмаи муҳим, балки ҳавасмандкунанда барои рушди шахсиятӣ аст. Шароити тарбия ва иҷтимоишавии кӯдакон бевосита аз ин муҳит вобастаанд. Муҳим аст, ки ҳар як унсури микромуҳит ба кӯдак таъсири инфиродӣ расонад ва раванди педагогӣ ва фаъолиятҳои таълимӣ ҳам хусусиятҳои дохилии кӯдак ва ҳам шароити мушаххаси рушди онҳоро ба назар гиранд (мувофиқи гуфтаҳои Л.И. Божович, А.В. Запорожец, В.С. Мухина).

Кӯдак махлуқи табиӣ мебошад, ки ба худрушдидихӣ қодир буда, дорони истеъдодҳои табиӣ, қувваҳои ботинӣ ва ангезаҳо барои рушди беихтиёронӣ онҳо мебошад. Ба қадри калоншавӣ кӯдак ҳарчи бештар ба субъекти рушди шахсии худ аз тариқи фаъолияти муштарак бо муҳити предметӣ ва иҷтимоӣ табдил меёбад, агар ҳанӯз дар синну соли кӯдакӣ ӯ дараҷаҳои кофии озодиро барои зоҳир кардани субъектӣ будан ба даст оварда бошад (Б.Г. Ананев, Л.С. Виготский, Б.Т. Лихачев, А.В. Петровский ва дигарон).

Барномаи пешгирии беназоратии кӯдакон бояд дар принципҳои ягонагии ташхис ва ислоҳ, пайдарпайӣ, маҷмӯӣ будан ва фаъолияти ислоҳӣ асос ёбад. Сиёсати давлатӣ нисбат ба кӯдакон бояд ҳамаҷониба бошад. Он бояд ташхиси мушкilot, барқарорсозӣ ва назорати доимии ҳолати кӯдаконро дар

бар гирад. Муҳим аст, ки ҳам муносибатҳои инфиродӣ ва ҳам бо муҳити кӯдак (оила, ҳамсолон ва микроҷомеа) истифода шаванд, бо истифода аз усулҳои фаъол ва ҷолиби дастгирӣ.

Сиёсати иҷтимоии давлат нисбат ба кӯдакон бояд ҳамаҷониба бошад. Ба ҳадди ақал расонидани таъсири манфии равандҳои иҷтимоии ҷорӣ ва фароҳам овардани шароит барои пайдоиши сохторҳои нави иҷтимоӣ, ки ба талабот ва манфиатҳои кӯдакон беҳтар ҷавобгӯ мебошанд, муҳим аст. Сабаби асосии афзоиши бепарастор нисбат ба кӯдакон дар ғурупошии низоми давлатии иҷтимоӣ ва таълим бидуни эҷоди ивазкунандаи муносиб аст.

Бепарасторӣ ва саргардонӣ асосан аз бухронҳои оилавӣ ба вуҷуд меоянд. Камбизоатӣ, бад шудани шароити зиндагӣ, коҳиши арзишҳои ахлоқӣ ва заиф шудани имкониятҳои таълимии оилаҳо барои пайдоиши бепарасторӣ заминаи мусоид фароҳам меоранд.

Дар байни кӯдакони беназоратӣ бештар аз меъёр дуршавӣ дар рафтор, аз қабili майзадагӣ, нашъамандӣ ва алоқаҳои ҷинсии барвақтӣ мушоҳида мешавад. Барои таъмини рӯзгор, онҳо маҷбуранд ба талбандагӣ ва дуздӣ даст зананд. Мутаассифона, чунин кӯдакон аксар вақт ба доми ғуруҳҳои муташаккили ҷинояткорӣ афтода, қурбонии истисмор, ҷинсӣ ва дигар ҷиноятҳо мешаванд.

Беназоратӣ як мушкили бисёрҷонибаест, ки аз ҷониби омилҳои гуногуни иҷтимоӣ ба вуҷуд омадааст. Равандҳое, ки тарзи муқаррарии зиндагиро ҳалалдор мекунанд, стрессро афзоиш медиҳанд ва мутобиқшавиро бозмедоранд, дар афзоиши беназоратӣ нақши калидӣ доранд. Чунин равандҳо инҳоянд: рушди фаъоли шаҳрӣ, кӯчонидани аҳоли, низоъҳои мусаллаҳона, нооромии сиёсӣ ва тағйироти бузурги иҷтимоӣ.

Офиятбахшии иҷтимоию педагогии кӯдакон ва наврасони беназорат ва бепарастор. Мафҳуми офиятбахшӣ солҳои 20-уми асри мо ба рушд оғоз кард. Таърифи кунунии он натиҷаи фаъолияти бисёр илмҳо, аз қабili психология, психологияи тиббӣ, педагогика ва ҷомеашиносӣ мебошад. Олимон, аз қабili А.С. Макаренко, В.Н. Сорока-Росинский, С.Г. Шатский ба

кумак ва дастгирии кӯдаконе, ки дар ҳолатҳои вазнини ҳаётӣ: беназоратӣ, бепарасторӣ, кӯдакони یتим ва ғайра қарор доранд, диққати калон медоданд. Ин олимон ба он ақидаанд, ки чунин кӯдаконро ба шароити зиндагии муқаррарӣ мутобиқ гардонидан, яъне ба онҳо тавон бахшидан мумкин аст.

Аз мавқеъҳои муносибати низомӣ-фаъолиятӣ, ки таҳияи он бо таҳқиқоти Л.А. Беляева, О.С. Газман, В.С.Гершунский ва дигарон муаррифӣ гардидааст, принсипи иҷтимоӣ донишхоро дар бораи офиятбахшии иҷтимоию педагогӣ ва хусусияти он ташаккул медиҳад (Виготский, 1997; Гершунский, 1996). Инчунин бо омӯзиши ин масъала ҷомеашиносӣ, равоншиносӣ, тиб, фалсафа ва бисёр илмҳои дигар машғуланд.

Дар психологияи тиббӣ офиятбахшӣ ҳамчун низоми тадбирҳои гуногун фаҳмида мешавад, ки ба пешгирии рушди равандҳои патологӣ, ки боиси гум шудани муваққатӣ ё доимии қобилияти меҳнатӣ мегарданд, нигаронида шудааст. Ин таърифро омӯзгорон, психологҳо ва табибон дар қори худ ҳангоми таҳияи барномаҳои барқарорсозӣ, ки ба барқарорсозии мақоми шахсиятӣ ва иҷтимоии инсон нигаронида шудаанд, истифода мекунанд.

Вобата ба ин, дар “Луғати энциклопедӣ-иҷтимоӣ” чунин омадааст: “Ҷомеашиносӣ барқарорсозиро ҳамчун функцияи фаъоли ҷамъият нисбат ба шахс муайян мекунад. Дар раванди барқарорсозӣ ҷанбаҳои гуногун, аз қабилҳои иҷтимоӣ-педагогӣ ва тиббӣ-педагогӣ мавҷуданд. Дар бораи моҳияти мураккаб, дугонаи раванди офиятбахшӣ ҳарф задан мумкин аст. Аз як тараф, офиятбахшӣ раванDEST, ки аз ҷониби ҷомеа баррасӣ мешавад, аз тарафи дигар, ин объекти таъсироти яке аз соҳаҳои танги касбии дониши (ҷамъиятии) инсонӣ – тиб мебошад” [157].

Ҷанбаи иҷтимоию педагогии барқарорсозӣ чораҳои дар бар мегирад, ки ба ҳалли масъалаҳои марбут ба тарбия, таълим ва рушди ҳамоҳанги афрод бо мушкилоти рафторӣ нигаронида шудаанд. Натиҷаи чунин намудҳои фаъолият бояд тамоюли мусоид ба азхудкунии малакаҳои касбӣ, ҳаёт дар тамоми ҷомеа дар маҷмӯъ бошад.

Чанбаи тиббию педагогии офиятбахшӣ тадбирҳоеро дар бар мегирад, ки ба таҳким ё барқарор кардани саломатии аз даст додашуда, ки дар раванди таълим ва тарбия истифода мешаванд, нигаронида шудаанд.

Дар асарҳои Т. А. Власова, Л. П. Носкова ва дигар таҳқиқотчиён таҳлили муносибатҳои педагогӣ бо истифодаи истилоҳи «офиятбахшӣ» нисбат ба кӯдакон ва наврасоне, ки бе назорат мондаанд, гузаронида мешавад. Офиятбахшӣ ҳамчун чораи психолого-педагогӣ, ки ба кӯдакони гирифтори беморӣ, мушкилоти таълим ва тарбия нигаронида шудааст, баррасӣ мешавад. Вай ба ислоҳи рафтор, беҳтаршавии ҳолати эҳсосотӣ ва ғаъолияти зеҳнӣ, инчунин бартараф кардани беназоратии педагогӣ мусоидат мекунад.

Дар робита бо муносибатҳои номбаршуда ба мафҳуми «офиятбахшӣ» намудҳои зерини офиятбахшӣ фарқ карда мешаванд.

Иҷтимоӣ-тиббӣ – дармонбахшии барқарорсозӣ, протезӣ, табобати статсионарӣ ва осоишгоҳӣ-курортӣ, таъмини сарпарастии тиббӣ-иҷтимоии гурӯҳҳои гуногунро дар бар мегирад.

Ғаъолияти иҷтимоӣю психологӣ аз мустаҳкам кардани саломатии рӯҳӣ, беҳтар кардани муносибатҳо дар оила, пешниҳоди иттилоот дар бораи имкониятҳои инсонӣ, инчунин дастгирии худшиносӣ ва худтакмилдиҳӣ дар доираи оила иборат мебошад. Таваҷҷуҳи махсус ба таълими падару модар дар бораи ҳамкориҳои самарабахш бо фарзандон ва кумак ба наврасон дар мутобиқшавӣ ба вазъиятҳои нави зиндагӣ дода мешавад.

Ғаъолияти иҷтимоӣю педагогӣ ба расонидани дастгирии педагогӣ дар ҳолати ихтилоли қобилияти омӯзиш бо дарназардошти ҳолати саломатӣ, хоҳишҳо, имкониятҳои зеҳнӣ ва ҷисмонии кӯдак нигаронида шудааст. Дар доираи он шароитҳои мусоид фароҳам оварда шуда, барномаҳои махсуси таълимӣ ва усулҳои мутобиқшудаи таълим таҳия карда мешаванд.

Касбӣ – роҳнамоии касбӣ, ёфтани ҷои кор ва мутобиқсозии касбӣ-истеҳсолиро дар бар мегирад.

Иҷтимоӣ – самтгирии экологӣ, мутобиқшавии иҷтимоӣ-маишӣ ва сохтори иҷтимоӣ-маиширо дар бар мегирад.

Барои равшанӣ андохтан ба мафҳуми «офиятбахшии иҷтимоӣ-маишӣ» ба хусусиятҳое диққат додан зарур аст, ки таърифи «иҷтимоӣ-педагогӣ»-ро ташкил медиҳанд. Аз як тараф, «офиятбахшӣ» ва «офиятбахшии иҷтимоӣ-педагогӣ» ба барқарорсозии механизмҳои иҷтимоишавии шахсият нигаронида шудаанд. Иҷтимоишавиро берун аз ташаккули хосиятҳои иртиботии шахсият, мутобиқшавӣ ба микроҷомеа бидуни малакаҳои ташаккулёфтаи бунёд кардани робитаҳо бо одамони дигар тасаввур кардан ғайриимкон аст. Аммо, ин механизмҳои иҷтимоишавӣ дар наврасони дорои тамоюл ба беназоратӣ ва бепарасторӣ инкишоф наёфтаанд. Ҳамин тариқ, раванди офиятбахшӣ кӯшишҳои муштаракӣ оила ва мутахассисон – кормандони иҷтимоӣ, табибон, психиатрҳо ва психологҳоро, ки ба барқарорсозии саломатии ҷисмонӣ, рӯҳӣ ва ахлоқии кӯдакон ва наврасон равона карда шудаанд, дар бар мегирад.

Дар рафъи бепарасторӣ хизмати калон ба яке аз созандагони низоми Ҳамоҳанги тарбияи насли наврас, педагог-навовари боистеъдод Антон Семенович Макаренко тааллуқ дорад.

Дар тӯли ҳашт соли меҳнати пуршиддати педагогӣ ва ҷустуҷӯҳои ҷасурунаи навоваронаи усулҳои таълим бо таъсиси муассисаи тарбиявӣ, ки педагогикаи шӯравиро шуҳратманд гардонид, Макаренко муваффақиятҳои беназирро ба даст овард.

Дар солҳои 1928-1935 Макаренко коммунаи аз ҷониби чекистҳои Харьков ташкилшудаи ба номи Ф.Э. Дзержинскийро роҳбарӣ кард. Дар он ҷо кор карда, ӯ тавонист ҳаёти ва самаранок будани принципҳо ва усулҳои тарбияи аз ҷониби ӯ ифодаёфтaro тасдиқ намояд [103]. Соли 1935 Макаренко қисми педагогии колонияҳои меҳнатии НКВД-и Украинаро роҳбарӣ мекард.

Эҳтиром ба шахсияти кӯдак ва нигоҳи хайрхоҳона ба имкониятҳои эҳтимолии ӯ барои дарки ҳубӣ, беҳтар шудан ва зоҳир кардани муносибати ғайбӣ ба муҳити атроф, ба таври амиқ ғайбияти навоваронаи А.С. Макаренко ташкил медиҳад.

А.С. Макаренко яке аз аввалинҳо шуда зидди «қонун»-и педагогҳо дар бораи вобастагии фаталистии сарнавишти кӯдакон ба ирсият ва муҳити тағйирнаёбанда баромад кард. Ӯ изҳор доштааст, ки “кӯдаке, ки осеби равонӣ дидааст ё аз шароити номусоиди зиндагӣ азият кашидааст, метавонад бо эҷоди муҳити дастгирикунанда ва истифодаи усулҳои мувофиқи таълим шифо ёбад” [103].

Дар солҳои 60-ум В.А. Сухомлинский низоми педагогии худро бунёд мекунад. Яке аз бахшҳои ин низом ба кор, аз ҷумла пешгирӣ, бо наврасони «душвор» бахшида шудааст. В.А. Сухомлинский, кӯдаки душворро «кӯдаки нуқсонҳо» шуморида, аз принсипи инсондӯстӣ, ки бар асоси муҳаббат ба инсон ва бахшиш дар кор бо ӯ асос ёфтааст, истифода мебарад. Ин муносибат хоси концепсияи педагогии ӯ дар маҷмӯъ аст [160, с. 137].

Ҳангоми таҳлили сабабҳои беназоратӣ, яке аз асоситаринҳоро таъсири оилаи номусоид ба шаклгирии шахсияти кӯдак, ки дар натиҷаи хатогиҳо дар тарбияи оилавӣ ба вучуд меояд. Оила омили муайянкунанда дар рушди пурра ё қисман психофизиологии кӯдак аст, ки ин, дар навбати худ, метавонад ба муваффақияти таълим ва тарбияи ӯ таъсири назаррас расонад.

В. Г. Баженов баён доштааст, ки: “Оилаи носолим метавонад ба шахсият таъсири бевоситаи манфӣ расонад, (...) ба рушди муқаррарии ӯ ҳалал расонад. Паёмдҳоро метавонанд ғазбнокие, ки то ба ноумедӣ ё бераҳмӣ мерасад, бошанд, нобоварӣ ба одамон, бешармӣ, безътиной ба меъёрҳои аз ҷониби ҷомеа қабулшуда... ҷунинанд рӯйхати нопурраи муносибатҳои ботинии хонандае, ки ҷанҷол ё ҷудошавии падару модарро аз сар мегузаронад, дар шароити майзадагӣ, нопокӣ, муноқишаҳо, нодонӣ ва бепарвоии мутақобила ҳаёт ба сар мебарад” [14]. “Қудой аз яке аз падару модар, чун қоида, боиси сушт шудани назорат бар рафтори кӯдак, фарқият дар талаботи падару модар ва инкишофи эҳсоси беарзишии худ дар кӯдак мегардад [164].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки бесарпаноҳӣ як падидаи иҷтимоӣ аст, ки дар он кӯдаконе, ки аз ҷои истиқомати доимӣ маҳруманд, худро аз оилаҳои

худ ҷудо меҳисобанд. Хусусиятҳои хоси ин ҳолат инҳоянд: набудани пурраи тамос бо оила, волидон ва наздикон; зиндагӣ дар ҷойҳои носолим; ба даст овардани рӯзгор тавассути воситаҳои ғайриқонунӣ ё аз ҷиҳати иҷтимоӣ номақбул (масалан, гадоӣ, дуздӣ); ва итоат ба қоидаҳо ва меъёрҳои ғайрирасмӣ.

А.С. Белкин як қатор омилҳои муайян мекунад, ки ба бетаваҷҷӯҳ ва бе нигоҳубини муносиб мондани кӯдакон мусоидат мекунад. Дар байни онҳо:

“1) Ҳифзи нокифояи кӯдак: набудани афзалияти зарурӣ дар таъмини бехатарӣ ва некӯахлоқии кӯдакон.

2) Тағйирёбии арзишҳо: тағйирот дар арзишҳои ахлоқӣ ва маънавии умуман қабулшуда.

3) Заиф шудани маорифи оила ва мактаб: коҳиши самаранокии нақши оила ва муассисаҳои таълимӣ дар раванди таълим.

4) Набудани ҳамкорӣ: ҳамоҳангӣ ва ҳамкориҳои нокифоя байни оила, мактаб ва мақомоти васоят.

5) Мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ: Сатҳи пасти зиндагӣ ва дастгирии маҳдуди кӯдакон, инчунин набудани фаъолиятҳои беруназсинфӣ дастрас (клубҳо, бахшҳо, клубҳо) ва ташаббусҳои ҷамъиятӣ.

6) Тағйирот дар сохтори оила: Тағйирот дар таркиб ва фаъолияти оилаҳо.

7) Мушкилоти оила: мавҷудияти майзадагӣ, зӯроварӣ ва фишори равонӣ дар оила.

8) Мушкилоти ҳуди кӯдакон: паҳншавии майзадагӣ, сӯиистифода аз маводи муҳаддир ва нашъамандӣ дар байни ноболиғон” [30, с. 97].

Ҷанбаҳои иҷтимоӣ педагогии масъалаи кӯдакони бепарастор аз ҷониби олимони дар тӯли тамоми марҳилаҳои рушд мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Ҳамин тариқ, асосҳои кори иҷтимоӣ бо кӯдакони бепарастор дар асарҳои олимони рус Л. С. Алексеева, О.А. Ахвердова, М.И. Буянов, Ж.М. Глозман, Л.А. Гритсенко, В.И. Зубкова, В.Ф. Кондратишко, П.И.

Люблинский, А.С. Макаренко, А.М. Нечаева ва дигарон мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. А.С. Макаренко қайд мекунад, ки “Кӯдакони бепарастор, кӯдакони кӯчаҳо, кӯдакони хиёбонӣ муродиҳои ҳамон як категорияи кӯдакон мебошанд, ки хиёбон барои онҳо ба маънои васеи калима ба хона табдил ёфтааст. Ин ҷоест, ки ӯ, чунон ки ӯ ҳаст, фаҳмида ва қабул карда мешавад, дар он ҷое, ки ӯ хӯрок, муҳофизат, сарпаноҳ пайдо карда метавонад” [102, с. 321].

Доктори илмҳои ҳуқуқ А.М. Нечаева таърифи дақиқтари мафҳуми «бепарастор»-ро пешниҳод мекунад ва онро аз дигар шаклҳо фарқ мекунад. Ба андешаи ӯ: “Бепарастор як падидаи иҷтимоист, ки бо ҷудо шудани кӯдак аз оила ва аз даст додани ҷои доимии истиқомати худ тавсиф мешавад. Аломатҳои зерин нишон медиҳанд, ки кӯдак бепарастор карда мешавад:

- Қатъ шудани робита бо оила, волидон ва хешовандон.
- Зиндагӣ дар минтақаҳои носолим.
- Ба даст овардани воситаҳои зиндагӣ тавассути роҳҳои ғайриқонунӣ (масалан, гадой, дуздӣ).
- Риояи қоидаҳои ғайрирасмии муқарраркардаи шахсони расмӣ дар ҷомеаи бесарпаноҳ” [132, с. 58-64].

А.М. Нечаева қайд мекунад, ки: “Байни мафҳумҳои «бепарасторӣ» ва «беназоратӣ» фарқ гузоштан зарур аст. Беназоратӣ марҳилаест, ки қабл аз бепарасторӣ мебошад. Таҳлили мафҳуми «беназоратӣ» бояд аз дарки он оғоз гардад, ки «беназоратӣ» чист. Назорат аз болои ноболиғон аз нигоҳдорӣ, нигоҳ доштани робитаи дохилии маънавӣ бо кӯдак иборат аст. Хусусиятҳои зерини фарқкунанда имкон медиҳанд, ки кӯдак ҳамчун бепарастор ҳисобида шавад:

Муайян кардани он ки беназоратӣ дар кадом марҳила ба бепарасторӣ табдил меёбад, тақрибан ғайриимкон аст, аммо гуфтан мумкин аст, ки беназоратӣ хусусияти иҷтимоишавии мусоид барои бавучудоии бепарасторӣ мебошад. Чунин ҳисобида мешавад, ки кӯдаки беназорат бо кӯдаки бепарастор тибқи меъёрҳои зикршуда фарқ мекунад. Ҳангоми таҳлили

вазъият, на танҳо муҳити оила ва таълимӣ, балки инчунин чӣ гуна ҳалли вазъиятҳои низоӣ, ба монанди тарк кардани хона ё мактаб бе иҷозат, муҳим аст.

Агар оворагарде, ки ҷои доимии истиқоматиرو надошта, бо кӯдакони худ «сафар мекунад», онҳоро бепарасторон шуморидан мумкин нест, сарфи назар аз он, ки назорати босифат аз болои онҳо, чун қоида, мавҷуд нест» [132, с. 62].

Дар илми ҳуқуқшиносӣ чунин қабул шудааст, ки бепарасторӣ ва беназоратӣ ҳамчун марҳилаи як раванд, як «бемории иҷтимоӣ» баррасӣ шаванд. Мувофиқи назари П.И. Люблинский: “Бепарасторӣ ҳамчун як зухурот, дар раванди инкишофи худ аз якҷанд зинаҳо ё марҳалаҳо мегузарад ва ин як вазъияти мураккабро ифода мекунад.

Дар ибтидо безътиной ва назорати сушт боиси авҷ гирифтани зухуроти манфии иҷтимоӣ мегардад. Ин ҳолат тадриҷан ба бепарасторӣ мубаддал гашта, ноболиғро дар вазъияти мушкил қарор медиҳад, ки аз он раҳой ёфтан душвор аст. Маҳз ҳамин вазъият мақоми хоси иҷтимоии ноболиғро муайян мекунад, ки ўро бо иродаи худ ё тақозои шароит ба ин роҳ мебарад” [100].

Е. Д. Максимов як қатор омилҳои аввалиндарачаро муайян кардааст, ки дар пасманзари мушкilotи иқтисодӣ қашшоқиро таҳрик додаанд:

“– инфиродӣ (камбизоатии ҷисмонӣ ва психикӣ, нобиной, хурдсолӣ ва ғайра);

– оилавӣ (аз ҷумла сӯиистиғфода аз қудрати падару модар аз ҷониби шахсоне, ки фарзандони худро ба гадоӣ мефиристанд);

– иҷтимоӣ (иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, маишӣ);

– стихиявӣ, ки дар натиҷаи нобуд шудани ҳосил, сӯхтор ва ғайра боис мегарданд” [104, с. 112].

Аз нуқтаи назари фарҳангшиносӣ, кӯдакони бепарастор ҳамчун як гурӯҳи иҷтимоӣ бо меъёрҳои хоси зиндагӣ ва қоидаҳои рафторӣ шинохта мешаванд. Бепарасторӣ ба тарзи ҳаёти шахсоне ишора мекунад, ки дар гурӯҳҳо муттаҳид шуда, аз қоидаҳо ва анъанаҳои муайян пайравӣ мекунанд.

Ин гурӯҳхоро одатан бо рафтори чомеаситезӣ, мавҷуд набудани меъёрҳои ахлоқӣ, бераҳмона муносибат кардан, аз байн рафтани хислатҳои инсондӯстона (мисли дилсӯзӣ ва шафқат), имкони дастрасӣ ба маълумоти гуногун, аз ҷумла маълумоти шахсиятӣ, қачравӣҳои шахвонӣ ва сатҳи пасти инкишоф муайян мекунад..

Беназоратӣ дар кӯдакон ва наврасон ба вазъияте ишора мекунад, ки дар онҳо мавҷуд набудани ҷои доимии истиқомат, донишҳои зарурӣ, сарпарастии оилавӣ ё давлатӣ ва таъсири мунтазами тарбиявӣ ба мушоҳида мерасад. Ин ҳолатҳо метавонанд дар натиҷаи гум кардани падару модар, тарк кардани оила, фирор аз муассисаҳои таҳсилот ва сабабҳои ба ин монанд ба вуҷуд оянд.

Моҳиятан, бепарасторӣ ҳамчун мавҷуд набудани сарпарастии оилавӣ ва давлатӣ, назорати педагогӣ ва шароити муқаррарии зиндагӣ дар кӯдакон ва наврасон тафсир мешавад. Беназоратӣ инчунин ба қандашавии ноболиғ аз муҳити иҷтимоӣ дар сатҳҳои гуногун далолат мекунад, ки ин ба рафтори онҳо мувофиқи талаботи ҷомеа ва нигоҳ доштани робитаҳои иҷтимоӣ ҳалал мерасонад.

Муҳаққиқ К. Бегалиев дар ин маврид қайд кардааст, ки: “Кӯдаконе, ки аз парастории падару модар маҳрум гаштаанд ва дар ҷараёни мутобикшавӣ ба ҷомеа қарор доранд, метавонанд бо мушкilotи зиёд рӯ ба рӯ шаванд, ки дар навбати худ, ба омилҳои ҷалбкунанда табдил меёбанд. Дар ин гуна кӯдакон зухуроти гуногуни рафторӣ, аз қабилӣ коҳиши ҳисси шарм, безътиноӣ ба эҳсосоти атрофиён, тамоюл ба ҳашм, суҳанҳои дағал, амалҳои фиребгарона ва қобилияти пасти худтанқидӣ ба мушоҳида мерасанд. Ин хусусиятҳо танҳо як ҷузъиёти «бемории иҷтимоӣ» мебошанд, ки аксаран бо ҳолатҳои бепарастории кӯдакон алоқамандӣ доранд ва ба раванди иҷтимоишавии онҳо таъсири манфӣ мерасонанд. Ҳатто аломатҳои, ки одатан аз ҷониби психологҳо таҳлил карда мешаванд, метавонанд дар ниҳоят ба таназзули шахсияти кӯдак оварда расонанд. Ин бо майл ба рафтори зиддиҷамъиятӣ ва ҷинояткорӣ ҳамроҳ мешавад.

Афзоиши ҳолатҳои безътиноии волидон бо як қатор омилҳо алоқаманд аст:

- Мушкилоти иқтисодӣ: бӯҳронҳо, бекорӣ ва камбизоатӣ.
- Истисмори кӯдакон: истифодаи кӯдакон барои манфиати шахсӣ.
- Низоъҳои оилавӣ: танишҳо дар дохили оила.
- Рафтори зиддичамъиятии волидон: Рафтори номақбул аз ҷониби волидон.
- Сӯиистифода: сӯиистифодаи ҷисмонӣ ё равонии кӯдакон.
- Ҷанбаҳои тиббӣ ва равонӣ: аз ҷумла майли баъзе наврасон ба рафтори қачравӣ” [27, с 14].

Таҳлили таърифҳои дар боло овардашуда нишон медиҳад, ки мо на танҳо шоҳиди норавшании марзҳо байни мафҳумҳо ҳастем, балки инчунин шоҳиди он ҳастем, ки чӣ гуна ҳамон як хусусиятро бо роҳҳои гуногун ифода кардан мумкин аст. “Ба эҳтимоли зиёд, мафҳумҳои беназоратӣ ва бепарасторӣ на танҳо бо ҳамдигар алоқаманданд, балки беназоратӣ низ заминаи бепарасторӣ мебошад, ки вазъи кӯдакон ва наврасонро дар оила ва ҷомеа тавсиф медиҳад” [139, с. 7]. “Аксаран, мақоми бепарасторино кӯдак гуфтан мумкин аст, ихтиёран қабул мекунад, дар ҳолатҳои дигар бошад, ӯ қурбонии ин ё он ҳолатҳое мегардад, ки дар байни онҳо беназоратӣ ҷойи аввалро ишғол менамояд” [108, с. 10].

Аз нигоҳи мо, нарасидани назорат боиси ҷудошавии фарзанд аз хонавода ва ҳамсолону бузургсолони гирду атроф мегардад. Ин ҳолат, ҳамзамон, бо ифодаи безътиной нисбат ба дигарон ва умуман ҳаёт муайян мешавад. Дар натиҷаи таъсири манфии муҳити иҷтимоӣ, ноболиғон одатҳои бад пайдо мекунанд, ки онҳоро ба ҷонибдорӣ аз ҳаракатҳои зиддичамъиятӣ ва рафтори қачравона водор мекунад. Ин рафтор на танҳо душвортарбияро ба вуҷуд меорад, балки онҳоро тадриҷан ба категорияи ноболиғони дурафтода, ки аз ҷиҳати педагогӣ нокифояанд, дохил мекунад. Гурӯҳҳои осебпазири кӯдакон ва наврасон зуд-зуд дар вазъиятҳои мушкил қарор мегиранд, аз ҳодисаҳои ногувори кӯчагӣ осеб мебинанд ва ё ба ҳолатҳои хатарнок ва

бераҳмона кашида мешаванд. Ин вазъият на танҳо ба саломатии онҳо, балки ба атрофиён низ хатар эҷод мекунад. Дар чунин ҳолатҳо кӯдакон аксар вақт худро калонсол ва мустақил ҳис мекунанд, гарчанде ки дар асл онҳо осебпазир боқӣ мемонанд.

Кӯдаконе, ки дар шароити назорати нокифоя қарор доранд, одатан дар оила зиндагӣ мекунанд ва бо падару модарони худ робита доранд. Баъзан онҳо ҳатто бо яке аз аъзоёни оила робитаи қавии эҳсосотӣ доранд. Бо вучуди ин, ин робита зудгузар буда, эҳтимоли қанда шудани он вучуд дорад. Кӯдаконе, ки ба назорати педагогӣ ниёз доранд, аксар вақт таҳсилро қатъ карда, вақти худро дар кӯчаҳо бе мақсад мегузаронанд. Беназоратӣ аксар вақт қадами аввалин ба сӯи бепарасторӣ, рафтори ғайриқонунӣ ва аз даст додани имкониятҳо барои рушди мукаммали кӯдак дар ҷомеа мебошад.

Вобаста ба ин, дар “Луғати энциклопедӣ-иҷтимоӣ” омадааст, ки: “Кӯдакон ва наврасоне, ки бе назорат мемонанд, таҷрибаи нохуши зиндагӣ ба даст оварда, худфиребии истиқлолиятро эҳсос мекунанд. Бегонагӣ зухуроти дур шудан аз сохторҳои ҷомеа ва қатъ шудани алоқаҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ мебошад” [157, с. 63].

Дар ртибот ба ини Ю.П. Ветров навиштааст, ки: “Муайян кардани ҳолати бепарасторӣ мумкин аст тавассути аломатҳои зерин сураат гирад: қатъи пурраи муносибатҳои хонаводагӣ, ки ба падару модарон ва дигар аъзои ҳешутаборӣ низ таъсир мерасонад; истиқомат ё ҳузур дар маконҳое, ки шароити муносиби зиндагӣ вучуд надорад; ва таъмини рӯзгор тавассути ворид шудан ба муносибатҳои ҷиноятӣ ва содир намудани кирдорҳои ҳилофӣ қонун, ки аз ҷониби афроди бо ном «соҳибэътибор» тарғиб карда мешаванд. Аксар вақт аз сабаби надоштани манзили зист кӯдакони бепарастор ба оворагардон мубаддал мешаванд. Ҳамаи ин дар маҷмӯи худ бепарасторро аз кӯдакони боқимонда фарқ мекунонад.

Гарчанде ки сабабҳои беназоратӣ ва бепарастории кӯдакон ва наврасон мухталиф бошанд ҳам, оқибати он ҳамеша якхела аст: кӯдакон ва наврасони ба балоғат нарасида аз ҳӯроки қофӣ ва маълумоти муҳим маҳрум гардида,

дар ҳар чое, ки барояшон мувофиқ доништа шавад (истгоҳҳои роҳи оҳан, тахонаҳо ва ғайра) зиндагӣ мекунад. Ин ҳолат дар ҷаҳони имрӯза қобили қабул нест» [43, с. 101].

Ҳангоми баррасии истилоҳоти калидӣ, муайян кардани мафҳуми «кӯдакони кӯчагӣ», ки бо мафҳумҳои «кӯдаки бесарпаноҳ» ва «ҷавонони кӯчагӣ» зич алоқаманд аст, муҳим аст. Кӯдаконе, ки кӯча барои онҳо хонаи доимӣ шудааст, номутобиқати иҷтимоиро аз сар мегузаронанд ва ба хатарҳои афзоянда дучор мешаванд.

“Инзивоӣ иҷтимоӣ маъноӣ мавҷуд набудани шароит барои зиндагии арзанда, номувофиқатӣ байни интизориҳо ва воқеият, норасоии имкониятҳои моддиро дорад» [41, с. 54].

Мушкилоти оворагардӣ дар байни кӯдаконе, ки кӯчаҳо барои онҳо ба муҳити зисти доимӣ табдил меёбанд, як масъалаи ҷиддии ҷомеаро инъикос мекунад. Ин падида, ки бо номи «кӯдакони кӯчагӣ» маъруф аст, таъсири манфии шароити иҷтимоӣ иқтисодиро ба ҳаёти ҷавонон ба таври возеҳ нишон медиҳад. Мувофиқи маълумоти Шабакани аврупоӣ кӯдакони кӯчагӣ (ENSCW), ин категория ноболиғонро дар бар мегирад, ки аз муҳити оилавӣ маҳруманд ё вақти зиёдеро дар кӯчаҳо мегузаронанд, ки дар он ҷо ҳаёти онҳо бо воқеиятҳои саҳт муайян карда мешавад.

Д. Иванова қайд кардааст, ки: “Ин гурӯҳи осебпазир ба таваҷҷуҳ ва ҳифзи махсус ниёз дорад. Ба таври умум, кӯдаконеро, ки дар кӯчаҳо зиндагӣ мекунад, метавон ба се гурӯҳ ҷудо кард:

1. Насли кӯчагӣ – ин категория иборат аз кӯдаконест, ки аксари рӯзро дар берун аз хона мегузаронанд, аммо дар охири рӯз ба назди оилаҳои худ бармегарданд. Онҳо эҳтимолан алоқаи мустақам бо ҳешовандони худ доранд ва ба мактаб низ рафта, таҳсил мекунад.

2. Кӯдакони кӯчагӣ – ин гурӯҳ иборат аз кӯдаконест, ки ҳаёти худро дар кӯча мегузаронанд ва аксари вақти худро аз оилаҳои худ дур меандозанд. Бо вучуди ин, онҳо метавонанд ба дастгирӣ ва ғамхорӣ калонсолон умед банданд.

3. Кӯдаконе, ки бо оилаҳои худ дар хиёбонҳо зиндагӣ мекунанд – ин гурӯҳ кӯдаконро дар бар мегирад, ки бо оилаҳои худ дар хиёбонҳо зиндагӣ мекунанд” [66, с. 11].

Вазифаи педагогҳо, психологҳо, ҷомеашиносон ин аст, ки ба мавҷудияти хосиятҳои иҷтимоии зерини ин гурӯҳҳо диққат дода шавад:

1. Истилоҳи «кӯдакони кӯча» бо мафҳуми «кӯдакони бесарпараст» якхела нест. Агар намояндагони гурӯҳи кӯдакони бесарпараст бо рафтори зиддичамбӣятӣ ва қатъи алоқаҳои оилавӣ фарқ кунанд, пас «кӯдакони кӯча» бештар ба меҳнат ва ҳифзи риштаҳои оилавӣ нигаронида шудаанд.

Категорияи «кӯдакони кӯчагӣ» асосан бо истилоҳи «кӯдакони бесарпаноҳ» бо сабаби набудани назорати дуруст ва тарзи зиндагӣ мувофиқат мекунад.

2. Мавҷуд набудани хона дар кӯдаконе, ки бо оилаҳо дар кӯча зиндагӣ мекунанд, на ҳамеша бо фаъолияти зиддичамбӣятӣ алоқаманд аст. Аъзоёни оила метавонанд бо ҳамдигар алоқаҳои эҳсосотӣ дошта бошанд ва ба мақсадҳои мусбати иҷтимоӣ нигаронида шаванд.

О. Ажнина таъкид мекунад, ки: “Диққати аввалиндараҷа бояд ба кӯдакони бесарпарасте, ки дар кӯчаҳо зиндагӣ мекунанд, дода шавад. Ин кӯдакон, бар хилофи онҳое, ки бо оилаҳои худ дар кӯчаҳо зиндагӣ мекунанд, хешу табор надоранд ва наметавонанд ба онҳо барои кумак муроҷиат кунанд. Ҳангоми таҳияи чораҳои кумак ва ҳифзи иҷтимоӣ барои кӯдакони бесарпараст, бояд давомнокии будубоши онҳо дар шароити кӯча ба назар гирифта шавад. Дар асоси давомнокии будан дар кӯча, мутахассисон дар байни кӯдакони гумроҳ ва бесарпараст се гурӯҳро ҷудо мекунанд:

Гурӯҳи аввалро кӯдаконе ташкил медиҳанд, ки дар кӯчаҳо камтар аз ду моҳ зиндагӣ мекунанд. Ин гурӯҳ ҳанӯз ба шароити кӯча одат накардааст ва имкони баргардонидани онҳо ба оила вучуд дорад. Барои таъмини рӯзгор, онҳо бо роҳи гадоӣ ё ҷамъоварии ашёи дуюмдараҷа маблағ ба даст меоранд.

Гурӯҳи дуюмро наврасоне ташкил медиҳанд, ки аз як моҳ то як сол дар кӯчаҳо қарор доранд. Аксаран, ин наврасон дар оила ва ҷомеа ба муносибати

бераҳмона ва зӯроварӣ дучор мешаванд. Барои зинда мондан, онҳо аксар вақт ба ҷои гадоӣ дуздӣ мекунанд. Дар ин гурӯҳ шахсонро пайдо кардан мумкин аст, ки аллакай машрубот, моддаҳои токсикӣ ва муҳаддир истеъмол мекунанд ва муносибатҳои ҷинсӣ доранд. Тарзи зиндагии онҳо нисбат ба гурӯҳи аввал бештар аз ҷомеа дур аст.

Гурӯҳи сеюм наврасоне ташкил медиҳанд, ки зиёда аз як сол хонаҳои худро тарк кардаанд. Одатан, онҳо аллакай дар ғайриҷинояти ҷиноӣ иштирок мекунанд. Ин наврасон аз ҷиҳати психологӣ хеле осеб дидаанд ва имкони бозгашт ба ҳаёти муқаррарӣ хеле кам аст. Мутаассифона, шумораи ин гурӯҳ дар ҳоли афзоиш аст” [3, с. 46-47].

Барои муаллимон, психологҳо ва ҷамъиятшиносон муҳим аст, ки хусусиятҳои иҷтимоии зеринро ба назар гиранд:

- кӯдакони бесарпаноҳ бештар рафтори зиддиҷамъиятӣ нишон дода, алоқаҳои оилавино ба ҷиҳати меҳнат мекунанд;
- кӯдакони кӯчагӣ, баръакс, кӯшиш мекунанд, ки алоқаҳои оилавӣ нигоҳ доранд ва ба кор нигаронида шудаанд.
- Кӯдаконе, ки бо оила дар кӯча зиндагӣ мекунанд, метавонанд алоқаҳои эҳсосотӣ нигоҳ доранд ва ба ҳадафҳои иҷтимоии мусбат кӯшиш кунанд.

Кумаки афзалиятнок бояд ба кӯдакони бесарпаноҳе, ки дар кӯчаҳо бе оила зиндагӣ мекунанд, расонида шавад, зеро онҳо ҳешовандоне надоранд, ки ба онҳо кумак расонанд.

Ҳангоми таҳияи ҷораҳои дастгирӣ, муҳим аст, ки давомнокии будубош дар кӯча ба назар гирифта шавад. О. Ажнина се гурӯҳро фарқгузорӣ мекунад:

“1. Гурӯҳи якум – кӯдаконе, ки ба наздикӣ хонаро тарк кардаанд.

2. Гурӯҳи дуум – наврасоне, ки зиёда аз як сол дар хона набудаанд.

3. Гурӯҳи сеюм – онҳое, ки аллакай ба истеъмоли машрубот, маводи муҳаддир ва муносибатҳои ҷинсии барвақтӣ ҷалб шудаанд. Тарзи ҳаёти онҳо аз ҷомеа бештар ҷудоғона аст” [3, с. 46-47].

Афзоиши ҷинойткорӣ дар байни ҷавонон ва суғустани ҷораҳои пешгирикунанда таҳияи стратегияҳои навро талаб мекунад. Муҳим аст, ки таҷрибаи таҳқиқот оид ба қўдакони беназорат ва беназоратӣ омўхта шавад.

Аксарияти консепсияҳои ғайримутобикшавӣ ба таҳқиқоти ҷомеашиносӣ асос ёфтаанд, ки сабабҳои онро дар сохторҳои иҷтимоӣ ва омилҳои фарҳангӣ меомўзанд. Ба таври анъанавӣ, ғайримутобикшавӣ бо вайроншавии раванди иҷтимоишавӣ шарҳ дода мешавад, вақте ки рафтори инсон ба меёрҳо ва интизориҳои ҷомеа мувофиқат намекунад.

Дар иртибот ба ин, А.В. Мудрик қайд кардааст, ки: “Иҷтимоишавӣ раванди азхудкунии нақшҳои муайян ва намунаҳои рафтори қабулшуда дар оила ва ҷомеа аз ҷониби шахс, инчунин барқарор кардани муносибатҳои мутақобилан судманд мебошад. Мутобикати нодурусти иҷтимоӣ метавонад дар шаклҳои гуногун, ба монанди камолоти нокифояи иҷтимоӣ, рафтори хашмигона ё қачравӣ, ғайрифавоҷӣ ва бепарастор ба муҳолиаҳои таълимӣ зоҳир шавад. Сабабҳои ин метавонанд гуногун бошанд: ҳамагӣ дар тарбия аз ҷониби волидон ва муаллимон, нуқсонҳои рушд ё мушкилоти иҷтимоӣ, инчунин хусусиятҳои шахсӣ, ба монанди темперамент ва хусусиятҳои шахсият, ки ба мутобикшавӣ ҳалал мерасонанд” [126, с. 109].

Эмил Дюркгейм, ки падидаи ҷамъиятишавиро меомўхт, таъкид мекард, ки “Решаҳои падидаи ҷамъиятишавӣ дар ҳуди ҷомеа ҷойгир аст. Ҷомеа субъекти ҷамъиятишавӣ буда, меҳодад ҳар як фардро аз рӯи намунаи муқарраршуда ташаккул диҳад. Ҷомеаро дар ҷараёни ҷамъиятишавии шахс нақши афзалиятнокдор [4, с. 462-525]. Назари Э. Дюркгейм асоси назарияи социологияи амали иҷтимоии Т. Парсонсро ташкил дод. Толкотт Парсонс бар ин бовар буд, ки иҷтимоишавӣ маънои «дохил кардани фарҳанги ҷамъияте, ки қўдак дар он таваллуд шудааст»-ро дорад [141, с. 720].

Андешаҳои Эмил Дюркгейм ва Толкотт Парсонс то имрӯз ҳам таъсири бузург доранд ва барои аксари коршиносоне, ки ҳодисаҳои ҷамъиятиро таҳлил мекунанд, роҳнамо ба ҳисоб мераванд. Мувофиқи назарияи Т. Парсонс, шахсият ҳамчун низомии намунаҳои рафторӣ, ки дар раванди

ичтимоишавӣ азхуд шудаанд, ташаккул меёбад. Ин раванд дар заминаи муайяни фарҳангӣ, ки аҳамияти муносибатҳои иҷтимоиро дар рушди шахсият таъкид мекунад, сурат мегирад [5, с. 94]. Парсонс инчунин ба ҳамбастагии фард ва ҷомеа таваҷҷуҳ зоҳир мекунад, ки дар он ниҳодҳои иҷтимоӣ дар ташаккули шахсият нақши калидӣ мебозанд.

Т. Парсонс, бо иқтибос аз Э. Дюркгейм, қайд кардааст, ки “Мутобиқшавӣ ҳамчун ҷараёни касби захираҳои иҷтимоӣ аз муҳити беруна ва тақсимои онҳо дар дохили сохтор, бо мақсади таъмини мувозинат мебошад. Ин раванд моҳияти табиӣ дорад: воситаҳои мутобиқшавӣ бояд мувофиқ ва аз нигоҳи иҷтимоӣ қобили қабул бошанд” [68, с. 474-476]. Аз рӯи назари мавсуф, дар дохили сохтори ҷамъиятӣ, вазифаҳои мухталиф тавассути зерсохторҳои хоси худ амалӣ карда мешаванд. Назарияи Парсонс вазифаҳои калидии ниҳодҳои иҷтимоиро муайян мекунад: мутобиқат (соҳаи иқтисодӣ), ноил шудан ба ҳадафҳо (системаи сиёсӣ), ҳамбастагӣ (меъёрҳо ва анъанаҳои ҳуқуқӣ) ва интиқол ва навосии арзишҳо (муассисаҳои динӣ, ахлоқӣ ва таълимӣ, аз ҷумла оила) [142, с. 464].

Бояд қайд кард, ки муҳити иҷтимоӣ ба рушди шахсият таъсири назаррас мерасонад. Машҳуртарин назарияҳо дар ин соҳа ба Э. Дюркгейм ва М. Вебер тааллуқ доранд.

Дюркгейм падидаҳои манфии иҷтимоӣ (ҷинояткорӣ, худкушӣ, ғоҳишагӣ)-ро бо давраҳои тағйироти бузурги таърихӣ, ба монанди ҷангҳо, бӯхронҳои экологӣ ва ҳаракатҳои иҷтимоӣ алоқаманд мекард. Ин рӯйдодҳо метавонанд боиси бетартибӣ, беъътимодӣ ва парокандагии ҷамъият шаванд.

Ҳамин тариқ, ақидаи марказии Дюркгейм ин аст, ки парокандагии иҷтимоӣ сабаби рафтори номатлуб мебошад [59, с. 86]. «Рафтори қачравона ба амалҳои ишора мекунад, ки дар шаклҳои гуногун бо меъёрҳои иҷтимоӣ зиддият доранд» [157, с.63].

Ҳар як намуди қачравии иҷтимоӣ хусусиятҳои хоси худро дорад.

Дюркгейм бар ин назар буд, ки ҷинояткорӣ на танҳо вайрон кардани қонун, балки як падидаи иҷтимоӣ аст, ки ба ҳамаи ҷамъиятҳо хос аст. Дар

асари худ «Қоидаҳои усули ҷомеашиносӣ» [60] ӯ қайд карда буд, ки сатҳи муайяни ҷинойткорӣ барои ҷамъият муқаррарӣ аст. Ба ҷазо додани ҷинойткорон барои безарар кардани таъсири манфии онҳо кумак мекунад.

Дюркгейм ҳамчунин мафҳуми аномияи иҷтимоиро ҷорӣ кард - ҳолате, ки дар он ҷамъият аз бухрони меъёрҳо, арзишҳо ва идеалҳо азоб мекашад [60, с. 230]. Аномия бо вайроншавии системаҳои меъёрӣ алоқаманд аст ва метавонад ба анархия оварда расонад [12, с. 69-82].

Ин ҳолат махсусан дар давраҳои тағйироти шадиди иҷтимоӣ ба вучуд меояд, вақте ки ҷомеа дигар наметавонад ба аъзои худ таъсири муассир расонад» [61, с. 294-295; 81, с. 96-100; 110, с. 299-313]. “... ва, дар ҳолате ки аломатҳои пешини вайрон шудаанд, наватаринҳо бо суръат наметавонанд барқарор шаванд. ... Ҳеҷ касе наметавонад аниқ баён кунад, ки чӣ чиз имконпазир аст ва чӣ на, чӣ одилона аст ва чӣ ғайриодилона. Маҳдудиятҳоро байни талабот ва интизориҳои ҳуқуқии муқаррарӣ ва мунфеъ анҷом додан мушкул аст, аз ин рӯ, ҳама барои таълим кардани худ ҳаққи озодӣ дошта, худро барои даъво кардан барои ҳама чиз қодир меҳисобанд” [81, с. 97].

Бандура А. бар ин назар аст, ки: «Таҷовуз натиҷаи раванди нодурусти иҷтимоишавӣ, аз ҷумла, истифодаи нодурусти ҷазо ва бераҳмӣ нисбат ба кӯдакон аз ҷониби падару модар мебошад» [26, с. 35]. Консепсияи аномия, ки баъдан аз ҷониби Роберт Мертон таҳия гардид, дар афкори ӯ минбаъд инкишоф ёфт. Р. Мертон чунин мешуморид, ки: “Рафтори зиддиҷамъиятӣ танҳо дар сурате миқёси назаррас пайдо мекунад, ки низоми арзишҳои фарҳангӣ, дар ҳақиқат, ба рамзҳои муваффақият, ки барои тамоми аҳоли умумӣ мебошанд, аҳамияти баланд диҳад. Вақте ки низоми иҷтимоии ҷомеа дастрасиро ба воситаҳои муқарраршудаи ноил шудан ба ин рамзҳо барои қисмати зиёди аҳоли шадидан маҳдуд мекунад ё онро пурра аз байн мебарад, рафтори зиддиҷамъиятӣ ба вучуд меояд” [109, с. 8].

Р. Мертон қавравиро ҳамчун натиҷаи номувофиқатӣ байни мақсадҳои ҷамъиятӣ ва воситаҳои иҷтимоии тасдиқшуда барои расидан ба онҳо

мефаҳмад. Аз ин рӯ, ӯ намудҳои гуногуни рафторро, ки ба ақидаи ӯ: “Ҳамзамон намудҳои мутобиқат ба ҷамъият мебошанд, фарқ мекунад:

Намуди аввал – мутобиқат – ҳам ба мақсадҳо, ҳам ба воситаҳо мувофиқат мекунад. Ин ҳолат вақте рух медиҳад, ки мақсадҳои иҷтимоӣ аз ҷониби шахрвандони қонунпараст ва давлатдӯст пурра пазируфта мешаванд.

Намуди дуюм – инноватсия – пазируфтани мақсадҳоро дар бар мегирад, аммо рад кардани воситаҳои иҷтимоии тасдиқшудаи расидан ба онҳоро ифода мекунад. Масалан, аъзоёни қабатҳои пасти ҷамъият, ки мақсади ба даст овардани сарватро доранд, наметавонанд аз воситаҳои муқаррарӣ, ба монанди касби бонуфуз, таҳсилот ё муваффақияти иқтисодӣ истифода баранд. Ин боиси майл ба истифодаи усулҳои ғайриқонунӣ барои расидан ба мақсадҳо мегардад, аз қабيلي рэкет, қаллобӣ, шантаж ва фурӯши маводи муҳаддир” [109, с. 8].

Ҳамин тариқ, таҳқиқотчиён, бо ҷамъбасти тавсифи номувофиқшавии иҷтимоӣ дар сатҳи эмпирӣ, норасоии назарраси механизмҳои дохилии назорати рафтор, норасоии низоми арзишҳои худ ва нофаҳмии мотивҳо ва меъёрҳои рафторро қайд мекунанд. Барои кӯдакони номувофиқшуда хос аст: итоатнакунӣ, асабоният, бераҳмӣ, ранҷиш, нозукӣ, бадгумонӣ, тағйири кайфият, ҳассосияти баланд, зухури изтироб, ташвиш, парокандагӣ, номуайянӣ, тарсу, эҳсоси худбаҳодиҳии паст ё аз ҳад зиёд, беҳудаӣ ва муқобилат ба ҷаҳон.

1.2. Ҷанбаҳои иҷтимоию психологӣ масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии наврасон

Олимон ва амалияпардозон аз афзоиши шумораи кӯдакони беназорат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон изҳори нигаронии ҷиддӣ мекунанд. Тибқи маълумотҳои гуногуни омӯрӣ, шумораи онҳо зиёда аз 30 ҳазор нафарро ташкил медиҳад. Ҳамзамон, дар ин гурӯҳи кӯдакон паҳншавии бемориҳои рӯҳӣ ва дигар шаклҳои рафтор ва рушди номатлуб мушоҳида мешавад.

Контингенти кӯдакони беназорат аз онҳое, ки аз назорати зарурӣ, таваҷҷуҳ ва ғамхорӣ кофӣ аз ҷониби оила маҳруманд, инчунин аз кӯдаконе, ки дорои нуқсонҳои муайян ҳастанд, ки ба майли онҳо ба оворагардӣ мусоидат меkunанд, иборат аст.

Қисми зиёди кӯдакони беназорат наврасоне мебошанд, ки рафтори номатлуб доранд, машрубот ва маводи нашъаовар истеъмол меkunанд ва ҷиноят содир меkunанд. Беназоратӣ дар синни наврасӣ аксар вақт аввалин қадам ба сӯи бепарасторӣ мегардад ва раванди муътадили иҷтимоишавиро вайрон мекунад.

Беназоратии наврасон яке аз мушкилоти шадиди иҷтимоӣ-педагогӣ аст, ки ба оила ва ҷомеа дар маҷмӯъ таъсир мерасонад. Таҳлили сабабҳои афзоиши он нишон медиҳад, ки решаи мушкилот пеш аз ҳама дар оила: муҳити беахлоқӣ, ки дар майзадагӣ, ҷангу ҷанҷол зоҳир мешавад; бетаваҷҷуҳии тӯлонии падару модар ба шавқу ҳавас ва мушкилоти кӯдаки ба воярасида; ҷалб кардани наврас аз ҷониби падару модар ба истеъмоли машрубот ва маводи нашъаовар мебошад. Илова бар ин, бетаваҷҷуҳӣ ба ташкил ва гузаронидани кори пешгирикунанда аз ҷониби муассисаҳои иҷтимоӣ ва ҳадамот дар маҳалли зист вазъиятро боз ҳам бадтар мекунад.

Бо дарназардошти аҳамияти пешгирӣ, мутахассисон аз соҳаҳои гуногуни илм ин мушкилотро аз ҷиҳатҳои гуногун баррасӣ меkunанд. Дар таҳқиқоти илмӣ заминаҳо барои омӯзиши ҳамаҷонибаи масъала ташаккул ёфтаанд. Дар онҳо асосан усулҳои умумӣ барои барқарорсозии кӯдакон ва наврасони беназорат, пешгирӣ ва ташҳиси барвақтии сабабҳои беназоратӣ, робитаи байни ҷанбаҳои тиббӣ, психикӣ ва педагогӣ дар қор бо ин категория, инчунин худмуайянкунии касбӣ ҳамчун воситаи дастгирӣ ва кумак мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор дода мешаванд. Таваҷҷуҳи махсус ба ҳамкориҳои шарикони гуногуни иҷтимоӣ дар қор бо оила ва кӯдакони беназорат дода мешавад.

Беназоратии кӯдакон ва наврасон мушкилоти мураккаби иҷтимоӣ-педагогӣ буда, ба раванди иҷтимоишавии наслҳои ҷавон таъсири назаррас мерасонад. Он дар сусти шудани назорати падару модар зоҳир мешавад.

Мафҳумҳои «беназоратӣ» ва «бепарасторӣ» аксар вақт омехта карда мешаванд, гарчанде ки онҳо маъноҳои гуногун доранд. «Беназорат» касест, ки аз назорат маҳрум аст, дар ҳоле ки «бепарастор» маънои: 1) аз назорат маҳрум; 2) бехона, дар кӯча зиндагикунандаро дорад [8, с. 34].

Мувофиқи энциклопедияҳои педагогӣ, дар солҳои 1960-ум бепарасторӣ ҳамчун мавҷуд набудани ҷои доимии зист, машғулият, парастории оилавӣ ё давлатӣ ва инчунин таъсири мунтазами тарбиявӣ дар кӯдакон ва наврасон фаҳмида мешуд. Чунин ҳолат дар натиҷаи аз даст додани падару модар, тарк кардани оила, фирор аз муассисаҳои тарбиявӣ ва дигар сабабҳо ба вуҷуд меомад.

Баъдтар, истилоҳи «кӯдакони бепарастор» қариб аз адабиёти илмӣ ватанӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ нопадид шуд. Фарз карда мешуд, ки ҳолатҳои муваққатан тарк кардани оилаҳо ё муассисаҳо ҷудогона, бо низоъҳо ё ташнагии саргузашт алоқаманд буданд. Бо вуҷуди ин, хонаҳои парасторӣ, ки дар Вазорати корҳои дохилии Тоҷикистон фаъолият мекарданд, аз ҳад зиёд серодам буданд. Онҳо на танҳо наврасони ҷустуҷӯшуда ё «гумроҳ», балки онҳоро низ қабул мекарданд, ки аз хона дур шуда буданд ва бо корҳои носолим, гадойӣ, ғоҳишагӣ ва дуздӣ зиндагӣ мекарданд. Ба ибораи В.Г. Асеев, “Бепарасторӣ, гарчанде ки кам шуд, нопадид нашуд, балки танҳо ба соя афтод, ки дар натиҷа мушкилот дигар мавриди таваҷҷуҳи лозима қарор нагирифт” [11].

Пас аз 40 сол бепарасторӣ ҳамчун мавҷуд набудани парастории оилавӣ ё давлатӣ, назорати педагогӣ ва шароити муқаррарии зиндагӣ дар кӯдакон ва наврасон баррасӣ мешавад.

Истилоҳи «беназоратӣ» (монанд ба «бепарасторӣ»), аммо бо маъноҳои гуногун) дар заминаи ҷиноятҳо алайҳи кӯдакон ва сабабҳои онҳо ба таври

васеъ истифода шудааст. Ибораи «беназоратӣ ва чинояткориӣ ноболиғон» дар амалияи ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ реша давондааст.

Таҳлили таърифҳои пешниҳодшуда на танҳо норавшанӣ ва печида будани мафҳумҳо, балки иваз кардани як истилоҳро бо истилоҳи дигар низ нишон медиҳад.

Маълум аст, ки байни беназоратӣ ва бепарасторӣ алоқаи зич вучуд дорад. Беназоратӣ барои пайдоиши бепарасторӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Беназоратӣ ин мавҷуд набудани назорат (парасторӣ) аз болои кӯдак ё наврас аст, новобаста аз сабабҳои ин мавҷуд набудани он, хоҳ ҳолатҳои объективӣ бошанд ё субъективӣ. Дар ҳар сурат, сухан дар бораи рафтори шахсони масъул барои назорат – оила, васӣ, кормандони иҷтимоӣ меравад.

Ҳамин тариқ, номутобиқати иҷтимоӣ ва рафтори қачравӣ бо шароити зиндагӣ, муносибатҳои фарҳангӣ ва самаранокии муассисаҳои иҷтимоӣ алоқамандии ногузастанӣ доранд. Дарки ин робитаҳо барои таҳияи чораҳои муассир барои пешгирӣ ва ҳалли падидаҳои манфии иҷтимоӣ муҳим аст. Беназоратӣ, бар хилофи дигар шаклҳои нороҳатӣ, як мушкили беназирест, ки мақоми иҷтимоии кӯдакро дар оила ва ҷомеа тавсиф мекунад. Мутаассифона, кӯдак метавонад худро дар чунин вазъият ё бо ихтиёри худ (масалан, ҳамчун нишонаи исён бар зидди волидонаш) ё таҳти таъсири омилҳои беруна пайдо кунад.

Сабаби асосии чунин ҳолатҳо мавҷуд набудани назорати падару модарон ё шахсони ивазкунандаи онҳо мебошад. Кӯдаке, ки беназорат мондааст, бар хилофи кӯдаке, ки аз нигоҳубини асосӣ маҳрум аст, одатан бо падару модаронаш дар як бом зиндагӣ мекунад, робитаи эҳсосотӣ ва дилбастагӣ ба онҳоро нигоҳ медорад. Аммо, ин муносибатҳо аксар вақт ноустувор буда, зеро хатари харобшавӣ қарор доранд. Чунин кӯдакон аксар вақт мактабро тарк карда, вақтро бемақсад дар кӯчаҳо мегузаронанд. Беназоратӣ дар ин маънӣ қадами аввал ба беназоратӣ, номутобиқатии иҷтимоӣ ва вайроншавии раванди муқаррарии иҷтимоӣ мегардад.

Дар робита ба ин, В.В. Базелюк изҳор доштааст, ки: “Зухуроти безътиноии кӯдак иборатанд аз қатъи пурраи робита бо наздикон, зиндагӣ дар шароити номусоид, ба монанди кӯчаҳо ё биноҳои партофташуда ва ба даст овардани рӯзгор тавассути воситаҳои аз ҷиҳати иҷтимоӣ номақбул, ба монанди гадоӣ ё дуздии хурд. Зиндагии ин кӯдакон ба меъёрҳои қатъии зерфарҳанги кӯчагӣ, аз ҷумла «қонунҳои нонавишта», ки ҳатари таъқиби ҷиноиро ба вучуд меорад, тобеъ аст. Мавҷуд набудани манзили устувор аксар вақт ҷунин кӯдаконро ба оворагард табдил медиҳад, ки маҷбуранд барои зинда мондан доимо ҷой иваз кунанд.

Маҷмӯи ин аломатҳо кӯдаки бепарасторро аз дигарон равшан фарқ мекунонад. Бепарасторӣ аксар вақт бо рафтори зиддиқонунӣ алоқаманд аст. Ҷунин кӯдакон аз парастории падару модар ё давлатӣ, макони доимии зист, машғулиятҳои мувофиқи синну сол, нигоҳубини зарурӣ, таҳсилоти мунтазам ва тарбияи инкишофдиҳанда маҳруманд [15, с. 17].

Сабабҳои иҷтимоӣ-психологӣ беназоратӣ ба кӯдакон аксар вақт натиҷаи мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва марбут ба бухронҳои оилавӣ мебошанд. Омилҳои, ки ба ин мусоидат мекунанд, инҳоянд: афзоиши сатҳи талоқ, аз даст додани волидайн, мушкилоти парасторӣ, бад шудани муҳити оила ва шаклҳои гуногуни зӯроварӣ - ҷисмонӣ, ҷинсӣ ва эмотсионалӣ - ки аз ҷониби калонсолон содир мешаванд.

Дар ин росто, дар китоби “Тарбияи бачагони душвортарбия: Бачагони рафтори инҳирофидошта” баён шудааст, ки: “Сабабҳои асосии афзоиши шумораи кӯдакони кӯчагӣ ва наврасон инҳоянд: бад шудани вазъи умумии молиявӣ, паҳншавии нашъамандӣ ва машрубот ва канормонӣ шудани ҷомеа, ки ба оилаҳо фишори бузурге эҷод мекунад. Дар натиҷа, шумораи оилаҳои носолим афзоиш меёбад, ки аз онҳо кӯдакон ба кӯчаҳо фирор мекунанд ва бесарпаноҳ ва бенасиб мемонанд. Муҳим аст, ки аз ҳар чор навраси як нафар, ки барои безътиноии волидайн ба полис муроҷиат кардааст, ба гадоӣ машғул аст.

Кӯдаке, ки дар муҳити номусоид таваллуд шудааст, аз аввали ҳаёташ аз талаботи асосии муҳаббат, ғамхорӣ ва таваҷҷӯҳ маҳрум аст” [44, с. 123]. Норасоии оила боиси ҳалалдор шудани раванди иҷтимоӣ мегардад ва дар ниҳоят ба бесарпаноҳӣ оварда мерасонад.

Ҳамин тавр, ба омилҳои ноустувории оила, ки боиси беназоратӣ ба талаботи кӯдак мегарданд, гурӯҳҳои зеринро метавон ном бурд:

“1) Омилҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ: сатҳи пасти зиндагӣ, шароити бадӣ зист.

2) Омилҳои тиббӣ санитарӣ: бемориҳои музминӣ падару модар, мероси вазнин, шароити ғайрисанитарӣ ва безътиной ба меъёрҳои санитарӣ беҳдоштӣ.

3) Омилҳои иҷтимоӣ демографӣ: оилаҳои нопурра ва серфарзанд, оилаҳо бо падару модари пир, оилаҳо бо никоҳҳои такрорӣ ва фарзандони ҳамсар.

4) Омилҳои иҷтимоӣ психологӣ: муносибатҳои муноқишавӣ байни ҳамсарҳо, падару модар ва фарзандон, нотаъони педагогӣ падару модар, сатҳи пасти маълумот ва фарҳанг, самтҳои арзишии вайроншуда.

5) Омилҳои, ки ба ноустувории оила ва бепарастор ба талаботи кӯдак мусоидат меkunанд, майзадагӣ, наҷамандӣ, меъёрҳои пасти ахлоқӣ, бекорӣ, низоъҳои оилавӣ, зӯроварӣ ва ҳузури аъзои оилаи ҷинояткор мебошанд” [46, с. 104-109].

Ҳамин тариқ, таъсири мураккаби омилҳои зикршуда шароити мусоидро барои пайдоиш ва паҳншавии бепарасторӣ дар байни кӯдакон ва наврасон фароҳам меорад.

Мавҷудияти як ё якчанд омил кафолати пайдоиши бепарасторӣ дар кӯдакон намебошад, аммо эҳтимолияти пайдоиши онро хеле зиёд мекунад. Дар байни оилаҳои кӯдакони бепарастор ҳиссаи оилаҳои, ки дар онҳо сатҳи пасти зиндагӣ, майзадагӣ ё наҷамандии падару модар, тарзи ҳаёти ахлоқан паст, дурии эҳсосӣ байни кӯдакон ва падару модар, инчунин ҳушунати оилавӣ бартарӣ доранд, доимо баланд аст.

Ҳатто дар оилаҳои нисбатан устувор низ вазъияти психологӣ бад мешавад. Сабабҳои асосӣ: надоштани маблағ барои зиндагии муқаррарӣ, таҳдиди бекорӣ, ғизои норасо ва болоравии нархи маҳсулот, молҳо ва хизматрасонӣ мебошанд. Афзоиши шадиди вазъиятҳои стрессӣ ба кӯдакон таъсири манфӣ мерасонад: мавҷуд набудани ғамхорӣ, қачравии психологӣ, зӯрровариҳои ҷисмонӣ ва ҷинсӣ аксар вақт онҳоро ба фирор аз хона водор мекунад.

Номусоидии оилавӣ сабаби асосӣ, вале на ягонаи бепарасторӣ боқӣ мемонад. Омилҳои иловагӣ хавф: бекорӣ ва равандҳои муҳочират мебошанд.

Илова бар мушкилоти оилавӣ, омилҳои ноустуворкунада вайронкунии ҳуқуқи кӯдакон дар соҳаи маориф ва таълими касбӣ, инчунин бефаъолияти мақомоти васоят ва парасторӣ дар ҳалли масъалаҳои зиндагии یتимон ва кӯдакони бепарастор мебошанд. Омилҳои иҷтимоӣ ва хусусиятҳои тиббию психологӣ инкишофи шахсияти кӯдак аз оилаи носолим дар таҳсили мактабӣ мушкилоти иловагӣ эҷод мекунанд. Чунин кӯдакон маводро бад азхуд мекунанд, аксар вақт дар дарсҳо ҳузур надоранд, бо муаллимон ва ҳамсолон муноқиша мекунанд.

Ба ҷои низоми қаблӣ низоми нав сохта нашудааст, ки ин амалан ҷомеаро дар назди мушкилоти беназоратии кӯдакон бе ғимоя мегузорад. Дар шароити тичоратӣ шудани соҳаҳои фарҳангӣ, маърифатӣ ва варзишӣ-солимгардонӣ камбизоатӣ кӯдакону наврасонро аз дастрасӣ ба машғулиятҳои инкишофдиҳанда, фароғати оқилона ва истироҳати мукаммал маҳрум месозад. Зарурати даромади иловагӣ ва ба ҳаёти оилавӣ баргаштани бисёр намудҳои корхона, ки қаблан аз ҷониби соҳаи хизматрасонӣ иҷро мешуданд, имкониятҳои падару модаронро барои муошират бо фарзандон ва машғулиятҳои муштарак кам мекунанд. Ин ҳатари ҷалби кӯдаконро ба гурӯҳҳои пешаз ҷиноятӣ зиёд мекунад. Афзоиши майзадагӣ ва нашъамандии бисёр оилаҳо ба бегонашавии падару модарон аз фарзандон мусоидат

намуда, онҳоро танҳо мегузорад ва ба ширкатҳои кӯчагии ғайрииҷтимоӣ тела медихад.

Дар ҳаёти воқеӣ сабабҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, иҷтимоӣ-психологӣ ва психологӣ беназоратӣ ва бесарпаноҳӣ ба ҳам зич алоқаманд буда, якдигарро пурра мекунад. Аз ин рӯ, мушкилоти беназоратӣ ва бесарпаноҳии кӯдакон барои ҷомеаи мо ниҳоят муҳим боқӣ мемонад.

Ба кӯдак ҳам равандҳои бухронӣ дар оила, ҳам шиддати иҷтимоӣ дар ҷомеа, ҳам бад шудани муҳити мактаб, ҳам заминаи баланди ҷинойткории ҳаёти ҷамъиятӣ таъсир мерасонанд. Шумораи оилаҳои номусоид, ки аз онҳо кӯдакон гирифта мешаванд, хеле меафзояд. Ҳамзамон, мактабҳо, ки вазифаи таълимии худро аз даст додаанд ва шумораи муассисаҳои беруназматбаӣ кам мешаванд, қодир нестанд ин талафотро ҷуброн кунанд.

Амалан кӯдакону наврасони бесарпаноҳ робитаи худро бо оила гум мекунад, бисёриҳо дар кӯча мемонанд, таҷрибаи манфии иҷтимоӣ пайдо мекунад ва зери таъсири унсурҳои ҷинойтӣ қарор мегиранд. Унсурҳои мазкур онҳоро ба фаъолияти ҷинойтӣ ҷалб мекунад, ба майзадагӣ ва нашъамандӣ одат мекунад, ба алоқаи ҷинсӣ маҷбур мекунад. Ҳамаи ин ба инкишофи рӯҳӣ, ҷисмонӣ ва шахсияти кӯдакону наврасон таъсири манфӣ расонида, раванди иҷтимоишавии онҳоро таҳриф мекунад. Сабабҳои психологӣ қавравӣҳои рафторӣ аксар вақт бо вайроншавии шароити берунии иҷтимоишавӣ зич алоқаманд буда, аксар вақт бо номусоидии рӯҳии кӯдак ҳамроҳ мешаванд.

Омезиши ин омилҳо муҳити мусоидро барои паҳншавии безътиноии кӯдакон фароҳам меорад. Набудани як ё якчанд омил кафолати пайдоиши мушкилотро намедихад, аммо хатарро ба таври назаррас зиёд мекунад. Гурӯҳҳои зери хатар аксар вақт сатҳи пасти зиндагӣ, майзадагӣ ё нашъамандии волидон, меъёрҳои пасти ахлоқӣ, дурии эмотсионалӣ ва зӯроварии хонаводагиро дар бар мегиранд.

Ҳатто дар оилаҳои устувор, неқӯаҳволии равонӣ метавонад аз сабаби набудани маблағ, таҳдиди бекорӣ, ғизои нодуруст ва болоравии нархҳо

бадтар шавад. Вазъиятҳои стрессӣ, бепарастор ва сӯиистифодаи равонӣ, ҷисмонӣ ё ҷинсӣ кӯдаконро маҷбур мекунад, ки аз хона берун раванд.

Номусоидии оила сабаби асосии бесарпаноҳӣ, вале на ягона аст. Бекорӣ ва муҳочират омилҳои иловагии хавф мебошанд. Вайрон кардани ҳуқуқи кӯдакон дар таҳсил ва беамалии мақомоти ҳифзи кӯдакон низ ин мушкилотро шадидтар мекунад. Мушкилоти иҷтимоӣ, тиббӣ ва равонии рушди кӯдакон аз оилаҳои номусоид мушкилоти омӯзишро ба вуҷуд меоранд, ки боиси ғоиб будан ва низоъ мегардад.

Набудани системаи муассири дастгирӣ ва тичоратикунонии ғаъолиятҳои фароғатӣ ва рушд кӯдаконро аз имконияти машғул шудан ба ғаъолиятҳои пурмазмун маҳрум мекунад. Афзоиши бори гарон ба дӯши волидон ва кам шудани вақти онҳо бо фарзандонашон хатари даст доштан ба ҷинойтро зиёд мекунад. Афзоиши наҷъамандӣ дар оилаҳо боиси бегона шудани кӯдакон ва ба муҳити зиддиҷамъиятӣ кашидани онҳо мегардад.

Давраи наврасӣ анъанавӣ «таъсирпазир», «нозук», «душвор», «бераҳм», «бухронӣ» ва «гузаришӣ» номида мешавад. Ин давра ҳам барои ҳуди наврас, ҳам барои атрофиёнаш душвор аст. Ба таври хориқулқоида, маҳз дар ин синну сол шахс, сарфи назар аз таҷрибаи ҳадди ақали ҳаётӣ, муҳимтарин қарорҳои ҳаётиро қабул мекунад. Агар минбаъд ин қарорҳо номуваффақ арзёбӣ шаванд, ноумедӣ метавонад ба рафтори шахс таъсири манфӣ расонад.

Дар давраи наврасӣ инкишофи ҷисмонӣ ва маънавии ноболиғ ҳанӯз ба итмом нарасидааст. Ин дар хусусияти амалҳо ва рафторҳои ӯ инъикос меёбад, ки аксар вақт дар шакли ташнагии саргузашт, кунҷковӣ, таъсирпазирӣ, боварӣ, қобилияти мутобиқ шудан ба шароити мушаххаси ҳаётӣ ва бераҳмӣ дар вазъиятҳои низоъ зоҳир мешаванд.

Ҳамаи наврасон дорои як қатор хусусиятҳои умумӣ, аз қабилӣ: норасоии таҷрибаи иҷтимоӣ, анғезиши баланди эҳсосотӣ, майл ба тақлид, низоъҷӯӣ ва ноустуворӣ дар рафтор ва ақидаҳо, инчунин ҳассосияти баланд ба таъсири беруна мебошанд. Хоҳиши ба калонсолон монанд шудан аксар вақт онҳоро

ба рафтори носолим водор мекунад, ки тавассути он онҳо кӯшиш мекунанд «калонсолӣ»-и худро нишон диҳанд.

Сабабҳои иҷтимоию иқтисодӣ, раванӣ ва равонии бесарпаноҳӣ бо ҳам зич алоқаманданд, ки мушкилоти бесарпаноҳии кӯдаконро хеле муҳим мегардонад. Бӯҳронҳои оилавӣ, танишҳои иҷтимоӣ, бад шудани муҳити мактаб ва сатҳи баланди ҷинойткорӣ шумораи оилаҳои номусоидро зиёд мекунанд. Мактабҳо ва муассисаҳои беруназсинфӣ, ки вазифаҳои худро аз даст додаанд, наметавонанд ин мушкилотро ҷуброн кунанд. Кӯдакони бесарпаноҳ ба унсурҳои ҷиной дучор мешаванд, ки боиси ҷинойткорӣ, майзадагӣ, нашъамандӣ ва истисмори ҷинсӣ мешаванд. Ин ба рушд ва иҷтимоишавии онҳо таъсири манфӣ мерасонад. Мушкилоти равонии наврасон, набудани фаҳмиши ахлоқӣ, осебпазирӣ ба таъсири гурӯҳӣ ва беихтиёрӣ дар корҳои таълимӣ ва пешгирикунанда таваҷҷӯхро талаб мекунанд. Ташаккули ҳисси мақсад дар зиндагӣ калиди пешгирии рафтори номатлуб аст.

Халои мавҷудият ва танзими заифи арзишҳо барои зоҳиршавии чунин норасоӣҳо шароити мусоидро фароҳам меоранд. Тавре ки қайд гардид, «хусусияти ҳоси низоми арзишҳои шахсии ба ин тариқ ташаккулёфта камбизоатии ҷаҳони ботинӣ ва маҳдудияти доираи назар аст, ки ҳисси «ҳолигӣ»-и ботинӣ, тамоюл ба баҳогузориҳои беруна ва қабули беинтиқоди меъёрҳои рафтори гурӯҳӣ ва ҷаҳонбинии умумиро ба вучуд меорад». Наврас, ки ба меъёрҳои пешниҳодшудаи гурӯҳӣ беихтиёр ва беарзиш муносибат мекунад, аксар вақт ба иттиҳодияҳои ҷавонони дорои самти ғайрииҷтимоӣ ва зидди-иҷтимоӣ ҷалб мешавад.

Ба ҷанбаҳои мусбати дарёфти маъноӣ зиндагӣ дар синни наврасӣ: рушди ҳисси худшиносии иҷтимоӣ; эҳтиёҷ ба ифодаи фардият; ташаккули муносибати бошуурона ба шахсияти худ, рӯ овардани шуур ба дарун, пайдоиши инъикос дохил мешаванд. Онҳо инчунин кӯшиши азхуд кардани фазаи иҷтимоӣ, ҳамроҳ шудан ба намудҳои гуногуни фаъолият, шиносӣ бо чизи нав ва қаблан номаълум; рушди тафаккури мучаррад; заминаҳо барои

ташаккули сатҳи рушди ахлоқӣ; ташаккули фалсафаи ҳаёт ва низоми арзишҳо, дарки масъалаҳои мураккаби фалсафӣ, аз ҷумла муаммои маъноӣ ҳаёт; кӯшиши истиқлолият ва худмуайянкунӣ; гузоштани вазифаҳо барои ояндаро дар бар мегиранд.

Ҳамзамон, хусусиятҳои давраи синну солӣ дар муносибатҳои наврас бо ҷомеа мушкilotи муайянеро ба вуҷуд меоранд. Ба онҳо мансубанд:

“-баъзе хусусиятҳои физиологӣ: гирифторм ба ангезиши баланд, ноустувории нисбии низоми асаб, тағйироти зуд дар организм;

- даъвоҳои баланд, ки ба густохӣ табдил мешаванд;
- норавшанӣ дар байни ҷиди воқеӣ ва имконпазир, аз ҳад зиёд арзёбӣ

қардани имкониятҳои худ;

- нокифоягии истиқлолият ва омода мавҷуд набудан барои амалӣ қардани нақшаҳои ҳаётӣ;

- вобастагӣ аз андешаи ҳамсолон;

- нодуруст дарқ қардани қамбудихо ва қартарихи худ” [143, с. 97-98].

Оилаҳои номунтазам яке аз сабабҳои асосии ба кӯчаҳо рафтани кӯдакон мебошанд. Ин дар низоъҳо ва тарзи ҳаёти зиддиҷамъиятӣ дар байни волидон, ба монанди майзадагӣ, нашьамандӣ, паразитизм, дуздӣ ва бепарастор ба фарзандонашон зоҳир мешавад. Дар ҷунин оилаҳо аксар вақт қанҷолҳо, таҳқирҳои мутақобила, таҳдидҳо ё, қаръакс, мавҷуд набудани тӯлонии алоқаҳо, ки барои кӯдак вазнин аст, руҳ медиҳанд. Сабабҳои муноқиша метавонанд асабонишавии падару модар, ки ба фарзандон меғузарад; бўҳрони муносибатҳои қамсарӣ; қамбизоатӣ; нотаवонии педагогии падару модар, ки боиси пайдоиши воқунӣшҳои хоси рафторӣ дар наврасон, аз қабилӣ тавсеаталабӣ ва муҳолифат меғардад, бошанд. Дар натиҷа, кӯдак худро аз ҷомеа дур ҳис меқунад ва аксар вақт кӯшиш меқунад, ки бо ғурехтан аз хона наҷот ёбад.

Дар оилаҳои ғайрииҷтимоӣ кӯдакон дар асл қамҷун ятим зимни падару модари зинда боқӣ мемонанд. Маҳз ин кӯдакон қонтингенти муассисаҳои маҳсусро ташкил медиҳанд. Падару модарони онҳо аксар вақт аз майзадагӣ,

нашъамандӣ азоб мекашанд. Онҳо тарзи ҳаёти ахлоқӣ ва паразитӣ доранд, аз даромадҳои тасодуфӣ зиндагӣ мекунанд. Онҳо инчунин кумакпулии кӯдаконро сарф мекунанд, дуздӣ мекунанд ва ба талаботи кӯдакон безътиной зоҳир мекунанд.

Бисёре аз наврасон, ки аз ҳолати ҷисмонии худ вобастагӣ доранд, ба ташвиши шадид гирифта мешаванд ва худро барои нотаваҷҷуӣ айбдор мекунанд. Ин эҳсосот аксар вақт номафҳум боқӣ мемонанд, чамъ мешаванд ва шиддатро ба вучуд меоранд, ки бо он мубориза бурдан душвор аст.

Давраи наврасӣ – ин марҳалаи кӯшишҳои шадид барои «аз сар гузаронидани ҳама чиз» аст. Аксаран, наврасон таҷрибаи худро аз ҷонибҳои мамнӯъ ё дастнараси ҳаёти калонсолон оғоз мекунанд. Бисёрии онҳо «аз ҳисси кунҷковӣ» машрубот ва маводи нашъаоварро санҷиш мекунанд. Дар ин давра тағйироти объективии мавқеи иҷтимоӣ ба амал меояд. Аз даст додани шахсияти қаблӣ, номувофиқатӣ байни тасаввуроти кӯхнаи худ ва образи нав – ин асоси таҷрибаҳои наврасӣ мебошад. Норозигӣ аз худ метавонад он қадар шадид бошад, ки ҳолатҳои маҷбурӣ: андешаҳои маҷбурӣ, шубҳаҳо, тарсу ҳаросҳо ба вучуд меоянд.

Дар айни замон, наврасон муносибати танқидӣ нисбат ба таҷрибаҳои худро нигоҳ медоранд, ки ин танҳо эҳсосоти вазнинро тақвият мебахшад. Бисёриҳо ин бухронро тавассути зоҳиршавии берунии манфӣ– муқовимати бемаъно ба атрофиён, муқовимати беасос ифода мекунанд. Дар ин синну сол аксар вақт номувофиқатӣ дар ҳолатҳо, ангежаҳо, арзишҳо ва рафторҳо мушоҳида мешавад. Максимализм ва ноустувории мавқеъҳои муқобил тамоюлҳои зиддиятнок: аз ҳамбастагии амиқ бо дигарон то дурӣ ҷустан; аз бгеонапарастӣ то бераҳмӣ; аз тарси марг то кӯшишҳои худкуштро ба вучуд меоранд.

Мутахассисон дар соҳаи психологияи кӯдакон [13; 53; 146, с. 20-23] қайд мекунанд, ки наврасони бесарпаноҳ ва беназорат аз ҷиҳати тобоварӣ, дақиқии дарк, ҷасорат, фаъолият ва ҳамбастагӣ дар амалҳои гурӯҳӣ фарқ мекунанд. Барои онҳо ҳамаи душвории ҳаёт – гуруснагӣ, сармо,

бетартибии беҳдоштӣ, тарсу харос – қувваи махсуси ҷаззоб, хусусан дар муошират бо ҳамсолони худро пайдо мекунанд.

Аз нигоҳи каффаршиносҳо, наврасоне, ки аз тарзи ҳаёти «муқаррарӣ» дур мешаванд, бо тағйир ёфтани ҳадафҳои зиндагӣ ба сӯи роҳати психологӣ, тааллуқ ба гурӯҳ, лаззатҳои зудгузар ва истеъмолгарӣ фарқ мекунанд. Дар онҳо ҳисси шарм суст мешавад, бепарвой нисбат ба таҷрибаҳои дигарон, хашмгинӣ, беадабӣ, дурӯғгӯӣ ва мавҷуд набудани худтанкидкунӣ зоҳир мешавад. Ин аломатҳо ба таназзули шахсият ва самтгирӣ ба рафтори ғайриичтимоӣ оварда мерасонанд. Тасодуфӣ нест, ки наврасони беназорат ба гурӯҳи хатари иҷтимоӣ мансуб дониста мешаванд.

Боз як тавзеҳи дигаре вучуд дорад, ки чаро навраси беназорат ба ин гурӯҳ мансуб аст. Гап дар он аст, ки ӯ на танҳо барои ҷомеа ва атрофиён, балки барои ҳаёт, саломатӣ ва неқӯаҳволии худ ӯ низ хатарнок аст. Ин таҳдид метавонад ҳам аз ҷониби «сардор», ки таҳти таъсири ӯ қарор дорад, ҳам аз ҷониби намояндагони мақомоти давлатӣ, ки кӯшиши ёфтани ўро доранд, сарчашма гирад. Ба ибораи дигар, навраси беназорат на танҳо як ҷинояткори эҳтимолиё воқеӣ, балки шахсест, ки ба кумак ниёз дорад.

Пеш аз таҳлили сиёсати давлатӣ нисбати кӯдакони бепарастор аз нуқтаи назари иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ, муайян кардани омилҳои асосии мусоидаткунанда ба ин падида муҳим аст. Сабаби асосӣ мавҷуд набудани назорати дуруст аз ҷониби падару модар ё парасторон мебошад. Мураккабии мушкилот аз омезиши омилҳо, аз ҷумла: мушкилоти иқтисодӣ (бӯҳрон, бекорӣ, камбизоатии қисми назарраси аҳоли, ки дар зери хатти камбизоатӣ зиндагӣ мекунанд), гуруснагӣ, эпидемияҳо ва набудани захираҳо барои тарбияи кӯдакон вобаста аст. Оқибатҳои иҷтимоӣ (вайроншавии робитаҳои оилавӣ, афзоиши шумораи талоқҳо ва یتимон), аз даст додани фаҳмиши ахлоқӣ дар наслҳои калонсол ва ҷавон, сӯиистифода аз кӯдакон, ҷазои ҷисмонӣ, зӯроварии ҷинсӣ; сабабҳои равонӣ (ниёзи қонеънашуда ба эҳтиром ва муҳаббат, талаб додани кӯдакон ба кӯчаҳо), истиклолияти аз ҳад зиёд, таҳсилоти нокифоя, майл ба рафтори зиддиҷамъиятӣ; ҷанбаҳои тиббӣ

(пахншавии майзадагӣ, нашъамандӣ ва ихтилоли равонӣ дар байни калонсолон ва наврасон); холигии иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ (механизмҳои норавшани ҳифзи кӯдакон аз бепарастор, мушкилот бо фарзандхондӣ, камбудӣҳо дар низоми мактаб-интернатҳо); афзоиши ҷинояткорӣ (намудҳои нави ҷаҳолияти ҷиноӣ, ба монанди ғоҳишагӣ ва қочоқи маводи муҳаддир), назорати заиф бар ҷалби кӯдакон ба ҷаҳолиятҳои ғайриқонунии аз ҷониби корфармоён.

Ҳамаи ин омилҳо барои ба вуҷуд омадани падидаҳои ҷиддии манфии иҷтимоӣ, ки яке аз онҳо беназоратии наврасон аст, шароити мусоидро фароҳам меоранд.

Ин мушкилот ба таҳсилот, рушди психологӣ ва иҷтимоии кӯдакон таъсири манфӣ мерасонанд ва хатари ҷалби онҳоро ба гурӯҳҳои ҷиноятӣ ва рафтори харобиовар зиёд меkunанд.

Як роҳи ҳалли муассир муносибати ҳамаҷонибаро талаб мекунад, аз ҷумла ҳамкориҳои байни давлат, муассисаҳои иҷтимоӣ, оилаҳо ва ҷомеа; назорат, нигоҳубин ва таълими кӯдакон; ва ҷораҳои пешгирикунонда ва барқарорсозӣ, ки ба усулҳои илмӣ асос ёфтаанд.

Ҳамин тариқ, мушкилоти беназоратӣ ва бепарастории кӯдакону наврасон як мушкили ҷиддии иҷтимоӣ-психологӣ ва педагогӣ мебошад, ки раванди муқаррарии иҷтимоишавии насли ҷавонро ҳалалдор мекунад. Беназоратӣ ва бепарасторӣ мафҳумҳои гуногун, вале ба ҳам зич алоқаманданд. Беназоратӣ маънои мавҷуд набудани назорат ва парастории дурустро дорад, ки метавонад ба бепарасторӣ – мавҷуд набудани пурраи парасторӣ ва зиндагӣ дар шароити номусоид оварда расонад. Кӯдакони беназорат аксар вақт дар оилаҳо зиндагӣ меkunанд, аммо ғамхорӣ ва назорати заруриро намегиранд, ки хатари рафтори номатлуб, аз ҷумла истеъмоли машрубот ва маводи муҳаддир, инчунин ҷалб шудан ба ҷаҳолияти ҷиноятиро зиёд мекунад. Танҳо кори мунтазам ба коҳиши сатҳи бепарасторни кӯдакон ва пешгирии оқибатҳои иҷтимоӣ мусоидат хоҳад кард.

1.3. Хусусиятҳои ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат

Рушди шахсиятии инсон дар тӯли ҳаёт ба амал меояд. Мафҳуми рушди шахсият пайдарпайӣ ва пешрафти тағйиротро, ки дар шуур ва рафтори шахсият ба амал меоянд, тавсиф мекунад. Иҷтимоишавӣ - ин мафҳуми васеътарин дар байни равандҳои мебошад, ки ташаккули шахсиятро тавсиф мекунад. Ин раванд аз солҳои аввали ҳаёт оғоз меёбад ва дар давраи камолоти шахрвандӣ ба анҷом мерасад. Бо вучуди ин, ваколатҳо, ҳуқуқҳо ва ухдадорӣҳо, ки дар ин марҳила ба даст оварда мешаванд, маънои онро надорад, ки раванди иҷтимоӣ пурра ба итмом расидааст. Дар баъзе ҷанбаҳо, ин раванди иҷтимоӣ дар тӯли тамоми ҳаёт идома меёбад. Дар Рими қадим мафҳуми «шахсият» маънои ниқоби маросимиро дошт, ки аз рӯи марҳум нусағирӣ карда шуда, дар хонаи меросхӯрони ӯ дафн карда мешуд; бо ин ниқоб ҳуқуқ ва имтиёзҳои аз падар ба писар гузаштаре алоқаманд мекарданд. Минбаъд шахсият бо вазифа ё мақом айнаиш дода шуда, мазмуни ҳуқуқи ин мафҳум бартарӣ дошт.

Рушди муносибатҳои моликият моликияти хусусиро ба як хусусияти муҳими шахс табдил дод; аммо, дар айни замон, ин мафҳум маънои ахлоқӣ пайдо кард: меёрҳои ахлоқӣ муносибатҳои байнишахсро танзим мекарданд, дар ҳоле ки амали худсарона бар онҳое, ки «ғайриинсонӣ» ҳисобида мешуданд, ҳукмронӣ мекард.

Мафҳуми шахсият, аз нигоҳи ахлоқӣ, ба лаҳзаҳои шуурноқӣ, озодӣ ва масъулиятнокии рафтор ишора мекунад. Ин ҷанба дар баррасии шахсият дар давраи Эҳё аҳамияти хосе дорад. Ҳамзамон, хусусиятҳои асосии шахсият, аз қабилҳои худшиносӣ, асосан бо назари психологӣ таҳлил мешаванд.

Фалсафа инсонро ҳамчун як мавҷуди комил, ки ҷанбаҳои биологӣ, идеологӣ ва фарҳангиро муттаҳид мекунад, баррасӣ мекунад. Баръакси он, ҷомеашиносӣ ба сифатҳои иҷтимоӣ, ки дар раванди ҳамкорӣ бо дигарон дар инсон ташаккул меёбанд, тамаркуз мекунад.

Шахсият, дар асл, як навъи иҷтимоӣ аст, ки хусусиятҳои муҳими замон, миллат ва гурӯҳи иҷтимоиро дар худ ифода мекунад. Аммо, дар баробари ин, шахсият нисбат ба ҷамъият мустақилӣ ва такрорнашавандагии хос дорад.

Ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва инфиродии шахсият як воҳиди диалектикӣ, як зиддият байни умумӣ ва хусусӣ мебошанд. Дар ин раванд, шахс дар худ умумиятро таҷассум мекунад, аммо ин таҷассум бойтар ва гуногунрангтар аз он аст. Шахсиятро ҳамчун як намуди иҷтимоӣ, ки аз ҷониби муносибати ӯ ба ҷомеа муайян карда мешавад, тавсиф кардан мумкин аст, аммо дар айни замон вай беназир ва такрорнашаванда боқӣ мемонад. Тавре С. Л. Рубинштейн қайд кардааст: «Шахсият маҷмӯи мураккаби шароитҳои дохилӣ аст, ки тавассути онҳо ҳамаи таъсири беруна мегузаранд.

Фарқи муҳим байни шароитҳои биологӣ, иҷтимоӣ ва тағйирёбанда (ки дар он унсурҳои биологӣ дар шакли иҷтимоӣ зоҳир мешаванд) вучуд дорад. Ба категорияи охирин қобилиятҳо ва истеъдодҳои инсонӣ, инчунин падидаҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ, ки дар зери таъсири анъанаҳои таърихӣ ва муҳити иҷтимоӣ шакл мегиранд, дохил мешаванд.

Рушди иҷтимоӣ марҳилаи калидӣ дар ташаккули инсон аст. Мактаб ва муҳити атроф шароитҳоро фароҳам меоранд, ки дар онҳо кӯдак шаклҳои рафторро, ки хоси ҷомеаанд, аз қабилӣ: муоширати каломӣ, меҳнат, бозӣ, одатҳо, анъанаҳо, инчунин меъёрҳои ахлоқиро аз худ мекунад» [153, с. 32].

Инсон бо қобилияти модарзоди иҷтимоишавӣ – азхудкунии таҷрибаи наслҳои гузашта таваллуд мешавад. Ин қобилият ба ӯ имкон медиҳад, ки иқтидор ва сифатҳои табииро, ки дар падару модарон, муаллимон ва дигар шахсони муҳим мушоҳида мекунад, инкишоф диҳад.

Дар раванди ҳамкорӣ бо ҳамсолон ва истифодаи ашёи аз ҷониби инсон сохташуда кӯдакон маҳорати иҷтимоиро аз худ мекунанд. Аммо, савол ба миён меояд: оё хусусиятҳои инфиродии кӯдак ба муваффақияти иҷтимоишавии ӯ таъсир мерасонанд, ё инкишоф ба қонунҳои умумии иҷтимоӣ итоат мекунад? Шояд ин хусусиятҳо душвориҳои махсусро ба вучуд

меоранд, ки бартараф кардани онҳо ташкили махсуси ҳамкорӣ бо ҷомеаро талаб мекунад.

Ҳадафи асосии рушди шахсият – ин ошкор кардани пурраи қобилиятҳо ва нерӯи худ, яъне худшиносӣ ва худтатбиқкунӣ мебошад. Аммо, ин бе иштироки фаъоли атрофиён ва муносибатҳои иҷтимоӣ ғайриимкон аст. Рушди шахсият ҳамкорӣ бо дигар одамонро, ки дар ин раванд нақши калидӣ мебозанд, талаб мекунад.

Шахсият ҳамзамон ҳам натиҷа ва ҳам субъекти муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад. Дар чараёни фаъолияти иҷтимоӣ инсон на танҳо ҷаҳони атроф, балки ҳуди худро низ тағйир медиҳад. Маҳз дар ҳамин раванд яке аз муҳимтарин талаботи шахсияти рушдёфта – талош ба сӯи неқӯаҳволии дигарон ташаккул меёбад.

Рафтори инсон на танҳо аз вазъияти ҳозираи ӯ, балки аз таҷрибаи зиндагии гузашта ва арзишҳои фарҳангии азхудкардааш низ вобаста аст. Ин арзишҳо инъикоси таърихи инсоният мебошанд. Ҳар як фард ҳамчун шахс маҳсули муносибатҳои кунунӣ, таърихи гузашта, инчунин рушд ва худшиносии шахсии ӯст.

Дар боби қаблӣ мафҳумҳои «бепарасторӣ» ва «беназоратӣ» ҳамчун раванд ва натиҷаи канорагирии шахсият баррасӣ шуданд. Беназоратӣ аз сабаби иҷро накардан ё нодуруст иҷро кардани вазифаҳои падару модар ба вучуд меояд, ки дар ниҳоят боиси таназзули шахсият мегардад. Ин ҳолат бо заиф шудани ниҳодҳои иҷтимоӣ, коҳиши назорат аз болои риояи меъёрҳои рафтор ва аз байн рафтани тарбияи мақсаднок алоқаманд аст. Омилҳои асосие (бекорӣ, майзадагӣ, зӯроварӣ, беморӣ ва ғайра), ки боиси беназоратӣ мешаванд, мушкилоти ҷиддии оилавӣ ба шумор мераванд.

Муҳаққиқони муосир беназоратиро ҳамчун «намуди рафтори номатлуби наврасон ва натиҷаи номутобиқатии иҷтимоиву психикии шахсият» муайян мекунанд. Ин рафтор монетӣ ҳамгирии наврасон ба ҷомеа ва азхудкунии меъёрҳои иҷтимоӣ ва қоидаҳои рафтор мегардад.

Кӯдакон ва наврасоне, ки беназорат мондаанд, аксар вақт тағйиротро дар арзишҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ нишон медиҳанд. Ин дар интиҳоби ҳадафҳои зиндагӣ ва роҳҳои расидан ба онҳо зоҳир мегардад.

Ин наврасон аксар вақт дар байни арзишҳои расман эътирофшудаи ҷамъият ва он чизе, ки онҳо дар амал ба онҳо пайравӣ мекунанд, фосилаи калон доранд. Онҳо ба ҷои арзишҳои умумипазирuftа, ба талаботи муҳити иҷтимоии носолим ва ба манфиатҳои шахсии худ, аз қабili бароҳатии психикӣ, лаззатҳои зудгузар ва истеъмолгарӣ диққат медиҳанд.

Наврасон дар ин гурӯҳҳо мафҳумҳои рафокат, вазифа, вичдон ва шучоатро дар асоси арзишҳои таҳрифшудаи гурӯҳӣ дарк мекунанд. Дар муҳити онҳо вайрон кардани қонун ё дигар манъиятҳо қобили қабул ҳисобида мешавад. Қонун на ҳамчун қоидаи рафтор, ки аз ҷониби ҷамъият тасдиқ шудааст, балки ҳамчун маҷмӯи манъиятҳои ногузир қабул карда мешавад.

Адлер А. қайд мекунад, ки: “Наврасоне, ки бе назорат мондаанд, аксар вақт таҳсилро тарк мекунанд ва тамоми вақти худро ба бозигҳои кӯчагӣ ва беҳудагардии бемақсад сарф мекунанд. Дар натиҷа, онҳо ба ҳуқуқвайронкуниҳо даст мезананд. Муассисаҳои таҳсилот низ кӯшиш мекунанд, ки аз чунин кӯдакон ва наврасон халос шаванд. Дар баробари ин, ниҳодҳои иҷтимоӣ кам даҳолат мекунанд, ҳатто агар минбаъда дар оила мондани кӯдак ба рушди ӯ таҳдид кунад. Зиндагӣ дар кӯча ба саломатии ҷисмонӣ ва психикӣ, инчунин ба рушди ақлӣ ва шахсият таъсири манфӣ мерасонад. Бисёре аз кӯдакон аз зӯроварии оилавӣ фирор мекунанд, аммо ба дасти ҷинояткороне меафтанд, ки онҳоро ба нашъамандӣ, майзадагӣ ва фаъолияти ҷиноӣ ҷалб мекунанд” [1, с. 127].

Таҳқиқот нишон медиҳад, ки “Дар кӯдакон ва наврасоне, ки беназорат мондаанд, мушкилот бо вазъи иҷтимоӣ ба вуҷуд меоянд. Аз як тараф, онҳо мақомҳои расмӣ (донишчӯ, корманд) надоранд, ки онҳоро аз нақши иҷтимоии сохторӣ маҳрум мекунад. Аз тарафи дигар, онҳо ба гурӯҳҳои

ғайрирасмӣ фаъолона ҷалб мешаванд, ки дар он ҷо аҳамияти шахсии онҳо меафзояд” [55, с. 43].

М.И. Рожков ва М. Ковалчук хусусиятҳои асосии чунин наврасонро қайд мекунанд:

“- муносибати манфӣ нисбат ба оила, мактаб ё гурӯҳи корӣ;

- баҳодихии мусбат ба гурӯҳи ғайрирасмӣ, ки онҳо ба он тааллуқ доранд” [152].

Кӯдаконе, ки аз таваҷҷуҳи оилавӣ маҳруманд, шахсияти худро дар муҳите ташаккул медиҳанд, ки ҳамсолон манбаи асосии самтгирӣ мегарданд. Меъёрҳо ва арзишҳои онҳо ҳамчун меъёрҳои худашон қабул карда мешаванд.

Кӯдакону наврасони беназорат, ки дар натиҷаи мушкилоти оилавӣ ба вучуд омадаанд, аксар вақт бо ихтилолот дар инкишофи психикӣ ва ҷисмонӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Онҳо баҳодихии дурусти ахлоқӣ ба воқеияти атроф надоранд ва малакаҳои зарурии беҳдоштӣ ва меҳнатиро наомӯхтаанд. Ин кӯдакон, чун қоида, аз иҷрои ҳар гуна кор, ҳатто онҳое, ки саъю кӯшиши ҳадди ақалро талаб мекунанд, саркашӣ мекунанд. Онҳо майл ба оворагардӣ доранд ва одатҳои зиёди бад, ки аз онҳо бо душворӣ даст мекашанд, дар онҳо ташаккул ёфтааст. Майлу рағбатҳои онҳо ноустувор буда, қобилияти ба охир расонидани кори саршударо надоранд.

Ихтилолҳо дар соҳаи иртиботӣ, ки натиҷаи тангӣ ва маҳдудияти робитаҳо бо калонсолон мебошанд, аз як тараф, ва шиддатнокии баланди робитаҳо бо ҳамсолон, аз тарафи дигар, ба вучуд меоянд. Гарчанде ки чунин гурӯҳҳо метавонанд дастгирии эҳсосотӣ диҳанд, онҳо аксар вақт рушди наврасро бозмедоранд. Ба ҷои устуворӣ ва амният, кӯдак бо хатарҳои рафтори қавравона рӯ ба рӯ мешавад. Масалан, кӯдакон дар ташкили муносибатҳои баробар бо ҳамсолони ношинос, худбаҳодихии муносиб, баҳодихии дуруст ба рафтор ва сифатҳои шахсиятии худ, ки барои муоширати дӯстона зарур мебошанд, мушкилот доранд. Ин камбудӣҳо, дар навбати худ, ба иҷтимоишавии бомуваффақият таъсири манфӣ мерасонанд.

Илова бар ин, муносибатҳои манфӣ ва душманонаи калонсолон, махсусан педагогҳо, инчунин безътиноии ҳамсолони бомуваффақият, метавонанд боиси ранҷишҳои доимӣ ва осебҳои психологӣ шаванд, ки аз муҳити иҷтимоӣ ба вучуд меоянд. Ин ҳама омилҳо, дар маҷмӯъ, рушди иҷтимоии кӯдакон ва наврасонро ба хатар меандозанд [58].

Ф. Мустаева таъкид мекунад, ки: “Дар баҳши эҳсосот, кӯдакон ва наврасоне, ки бо назорат рӯ ба рӯ нестанд, одатан ҳисси шармро сушт мекунанд, нисбат ба эҳсосоти дигарон бепарвоии бештар зоҳир мекунанд, ҳаросона ва ҳатто ҳашин мешаванд, чунин ҳислатҳо, ба монанди фиребгарӣ ва мавҷуд набудани танқид кардани ҳудашонро нишон медиҳанд” [129, с. 221].

В.В. Терехина дар ин бора чунин менависад: «Мувозинати эҳсосотӣ, бемаънӣ будан, якравӣ, бепарвой нисбат ба ранҷу азоби дигарон ва ҳашмгинӣ аз ҳислатҳои маъмултари ноболиғоне мебошанд, ки таҷрибаи тӯлони беназоратӣ доранд. Инҳо на хусусиятҳои синну солӣ, ки ба аксари наврасон хосанд, балки тағйирот дар соҳаи маънавӣ-эҳсосотӣ мебошанд» [162, с. 19].

Ба ақидаи А.В. Гоголева: “Кӯдакон ва наврасони беназорат ва бепарастор аксар вақт бо худбаҳодиҳии номувофиқ ва тамоюлҳои арзишӣ хос мебошанд. Ин одамон ё худро аз ҳад зиёд қадр мекунанд ё баръакс, худро паст мезананд. Сабаби ин дар он аст, ки дар хурдӣ оила надоштанд, ки ба онҳо дар баҳодиҳии худ ёрӣ диҳад. Вақте ки кӯдак бе назорат мемонад, вай наметавонад рафтори дигаронро дуруст қабул кунад ва баҳо диҳад, аз ин рӯ, дар муносибатҳо душворӣ мекашад. Барои чунин одамон пул ва кайфу сафо аз ҳама муҳимтар аст” [52].

А.В. Гоголев дар бораи хусусиятҳои инкишофи шахсияти беназорат таъкид мекунад, ки “... онҳо бо ғаризаи қавии худҳифзқунӣ, ҳаяҷоннокии баланд ва одат ба барангезандаҳои сунъӣ, ба монанди нашъамандӣ ва истеъмоли машруботи спиртӣ, фарқ мекунанд. Баъзе кӯдакон ҳаёти чинсиро бармаҳал шуруъ мекунанд. Бо вучуди ин, чунин кӯдакон одатан обутоби ҷисмонии хуб доранд, гарчанде ки аксарият ба бемориҳои сил ва дигар

беморихое, ки бо гуруснагӣ ва камбизоатӣ алоқаманданд (масалан, хориш), дучор мешаванд” [52, с. 44]. Мутахассисон қайд мекунанд, ки кӯдакони беназорат, барои зинда мондан дорои тобоварии баланд, часорат ва қобилияти фаъолияти гурӯҳиро инкишоф медиҳанд. Аммо, ин маҳоратҳо мавҷуд набудани тарбияи муътадил ва дастгирии иҷтимоиро ҷуброни намекунанд [58].

Мушоҳидаҳои И.Ю. Тарханова нишон доданд, ки: “Аксари наврасони беназоратӣ, ки муддати тӯлонӣ аз назорати калонсолон дур мондаанд, бо чанд хусусият фарқ мекунанд, аз қабили: зоҳири номурақтаб ва либоспӯшии беназоратонадоранд; аз номутавозунии эҳсосотӣ азият мекашанд ва ба ҳашм омодаанд” [161].

Ҳамчунин, суҳбатҳо бо ин наврасон ошкор сохтанд, ки барои онҳо арзишҳои моддӣ ва истиқлолият аз калонсолон дар ҷои аввал меистанд, дар ҳоле ки муносибатҳои хешутаборӣ аҳамияти камдоранд. Аксари наврасон озодиро ҳамчун бечазой мефаҳманд ва мехоҳанд ҳарчи зудтар аз сарпарастии калонсолон (масалан, нозирон ва омӯзгорони мактаб) раҳо ёбанд.

Илова бар ин, таҳқиқи парвандаҳои шахсии наврасони беназорат ба И.Ю. Тарханова имкон дод, ки вазъи оилавии онҳоро таҳлил кунад. Маълум гардид, ки аксари ин наврасон дар оилаҳои носолим ба воя расидаанд. Амалан ҳамаи оилаҳо бо сабабҳои гуногун: мушкilotи молиявӣ, рафтори зиддиҷамъиятии падару модар, надоштани вақт барои тарбия ва муносибатҳои носолим дар дохили оила осебпазир ҳисобидан мумкин аст [161].

Хулоса, маълумотҳои гирифташуда тасдиқ мекунанд, ки мушкilotи оилавӣ яке аз сабабҳои асосии беназоратии наврасон мебошанд.

Дар рафти таҳқиқот мо ба хулосае омадем, ки оила ҳамчун омили асосии иҷтимоишавӣ, инкишоф ва тарбияи шахсият, нақши ҳалкунандаро дар шаклгирии рафтори кӯдак ё наврас, аз ҷумла имконияти зоҳиршавии беитоатӣ, мебозад. Аҳамияти оила дар ин раванд хеле муҳим аст. Агар оила ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ вазифаи худро дар тарбияи инсон ва рушди

ичтимоии ӯ иҷро накунад, ин метавонад боиси оқибатҳои хеле зараровар гардад.

Оила аксаран ба як сабаби муҳим барои беназоратии наврасон табдил меёбад. Ин ба як силсила омилҳои гуногун, аз қабili камбизоатӣ, бекорӣ, майзадагӣ, вазъи низоъҳои ахлоқӣ ва зӯровариҳои оилавӣ вобаста аст. Мушкилот дар оила метавонанд сабаби кирдори манфӣ бошанд, хусусан таълими нобаробар, беинтизомӣ, оворагӣ, ҳуқуқвайронкунӣ, беназоратӣ, бепарасторӣ ва эҳтимолияти یتимӣ.

Ҳамин тариқ, дар боло хусусиятҳои асосии равонӣ ва самти иҷтимоии кӯдакон ва наврасоне, ки бе нигоҳубин ва таваҷҷӯҳи дуруст мондаанд, тавре ки дар адабиёти илмӣ ва методологӣ пешниҳод шудаанд, тавсиф карда шудаанд.

Кӯдакони бепарастор ва беназорат бо ҳамсолони некӯахлоқи худ фарқ мекунанд, зеро онҳо дорои ғаризаи қавии худҳифзкунӣ, барангезишпазирии баланд ва одат ба ангезандаҳои сунъӣ (маводи муҳаддир, машруботи спиртӣ ва ғайра) мебошанд. Баъзе аз онҳо ҳаёти чинсиро барвақт оғоз мекунанд. Гарчанде ки ин кӯдакон аз ҷиҳати ҷисмонӣ хуб ба назар мерасанд, бисёри онҳо аз мушкилоти саломатӣ, аз қабili сил ва бемориҳои марбут ба шароити бади зиндагӣ (масалан, пӯсти хашмгин, педикулёз, касалиҳои пӯст, мушкилоти меъда, ва ғайра) азоб мекашанд. Аммо, кӯдакони бепарастор ва беназорат дорои хислатҳои хося ҳастанд, аз ҷумла тобоварӣ, қобилияти хуби дарк, ҷасорат, ғаёол будан ва ҳамкорӣ дар намудҳои ғаёолияти гурӯҳӣ.

Барои кӯдаке, ки дар кӯчаҳо зиндагӣ мекунад ва бо ҳамсолони худ муносибат мекунад, душвориҳои ҳаётӣ (гуруснагӣ, сармо, гигиенаи нокифоя, тарсу ҳарос) ба як ҷаззобияти махсус табдил меёбанд. Аз нуқтаи назари ҷиноятшиносон, чунин кӯдакон бо тағйири ҳадафҳои зиндагӣ: аз талош барои амнияти психикӣ ва тааллуқ ба гурӯҳ – ба ҷустуҷӯи лаззатҳои зудгузар, истеъмол ва манфиати моддӣ фарқ мекунанд. Онҳо аксар вақт бешармӣ, бепарвой нисбат ба атрофиён, таҷовузкорӣ, дағалӣ, майл ба дурӯғгӯӣ ва худбаҳодиҳии пастро нишон медиҳанд. Чунинанд рӯйхати комилан нопурраи

нишонаҳои маризии иҷтимоӣ, ки бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон номида мешаванд. Аммо ҳатто он нишонаҳояш, ки ба мавзӯи таваҷҷуҳи психологҳо табдил ёфтаанд, дар ниҳояти қор боиси таназзули шахсияти кӯдак мегардад, ки тамоюл ба рафтори ғайрииҷтимоӣ, ҷиной бо он ҳамроҳӣ мекунад. Тасодуфӣ нест, ки кӯдакони бепарастор ва беназоратро ба гурӯҳи хавфи иҷтимоӣ нисбат медиҳанд.

Боз як шарҳе, ки барои чӣ кӯдак, навраси беназорат ба ин гурӯҳ мансуб аст, вучуд дорад. Гап дар сари он аст, кӯдаки беназорат на танҳо барои ҷомеа ва атрофиён хавфнок аст, балки ҳаёт, саломатии ӯ низ зери хавф қарор доранд. Ба ибораи дигар, кӯдаки бепарастор ва беназорат – на танҳо шахси ҳуқуқвайронкунанда (эҳтимолӣ ё воқеънагардида), балки нафарест, ки ба кумак ниёз дорад.

Паҳншавии ин падидаи иҷтимоӣ таҳдиди ҷиддӣ ба рушди муътадили ҷамъият буда, ба афзоиши ҷинойткорӣ, нашъамандӣ ва поймол шудани асосҳои ахлоқӣ мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, қорҳои пешгирикунанда бо ноболиғон дар ҷои аввал меистад.

Як қатор омилҳо дар рушди мавқеъҳои иҷтимоӣ дар ятимон бо назардошти хусусиятҳои синну солии онҳо нақш мебозанд. Инҳо иборатанд аз набудани ё аз даст додани барвақти нақшҳои иҷтимоӣ (дар гурӯҳҳои таълимӣ ё қорӣ), шиддат гирифтани фаъолиятҳои ғайрирасмӣ дар дохили иттиҳодияҳои ғайрирасмӣ ва тақвияти шахсияти гурӯҳӣ. Муҳаққиқон хусусиятҳои зерини шахсиятро ба ятимон нисбат медиҳанд:

- а) муносибати манфӣ ба оила, муассисаҳои таълимӣ ва гурӯҳҳои қорӣ;
- б) дарки мусбати гурӯҳҳои ғайрирасмие, ки кӯдак ба онҳо тааллуқ дорад.

И.А. Фурманов таъкид мекунад, ки: “Ятимон, новобаста аз синну сол, аксар вақт бо мушкилоти иҷтимоӣ рӯбарӯ мешаванд. Ин мушкилот метавонанд аз набудани гигиенаи асосӣ ва масъалаҳои мутобиқшавӣ то рафтори қачравӣ ба монанди дуздӣ ва ҷинойт иборат бошанд. Тибқи назарияи Фурманов, яке аз сабабҳои асосӣ набудани ё камбудии тарбияи оилавӣ,

набудани намунаҳои мусбат ва таҷрибаи волидон, инчунин номутаносибии эмотсионалӣ дар оила ва таъсири манфии муҳити зист мебошад” [172, с 46].

Кӯдаконе, ки аз назорати волидайн маҳруманд, як қатор хусусиятҳои хосро нишон медиҳанд. Онҳо сатҳи баланди худшиносӣ, ғаризаи ҳифзи худ ва ангезаи қавӣ доранд, ки онҳоро ба нашъамандӣ ба машрубот ва маводи муҳаддир, инчунин дигар ивазкунандагон осебпазир мегардонад. Балоғат аксар вақт дар синни хурдӣ оғоз мешавад. Дар айни замон, онҳо бо устуворӣ, ташаббускорӣ, ҳамбастагӣ ва майли кор дар гурӯҳҳо тавсиф мешаванд, ки ин нишонаи тағйирпазирии онҳост.

Муҳаққиқон аксар вақт қайд мекунанд, ки кӯдакони бепарастор дарки ахлоқ ва ҳуқуқро ба таври чиддӣ тағйир медиҳанд. Ин тағйирот дар интиҳоби мақсадҳои онҳо дар зиндагӣ, ҳам дарозмуддат, ҳам кӯтоҳмуддат, зоҳир мешавад. Онҳо аксар вақт байни арзишҳое, ки ҷомеа эътироф мекунад ва он чизе, ки онҳо дар ҳаёти ҳаррӯзаи худ амал мекунанд, ихтилоф мебинанд. Ин вазъият ба онҳо кумак мекунад, ки дар муҳити номусоиди иҷтимоӣ роҳ ёбанд.

Дарки мафҳумҳое мисли дӯстӣ, қарз, вичдон ва далерӣ дар ин кӯдакон бар асоси арзишҳои таҳрифшудаи гурӯҳӣ шакл мегирад. Дар байни кӯдакони бепарастор, вайрон кардани мамнӯъиятҳои ҷиноӣ-ҳуқуқӣ ё дигар қоидаҳои эътирофшудаи иҷтимоӣ қабул карда мешавад. Қонун на ҳамчун маҷмӯи қоидаҳои рафтор, ки аз ҷониби ҷомеа эътироф шудаанд, балки ҳамчун маҷмӯи мамнӯъиятҳое, ки аз ҷониби онҳо нодида гирифта мешаванд, баррасӣ мешавад.

Кӯдакони бепарастор, ки аз муҳити оила дур мемонанд, аксар вақт таҳсили худро қатъ карда, ба ҷои он ба дӯстӣ бо кӯдакони кӯчагӣ ва вақтгузаронии бемаънӣ машғул мешаванд. Ин рафтор метавонад онҳоро ба роҳи қонуншиканӣ ҳидоят кунад. Муассисаҳои таълимии умумӣ одатан чунин кӯдаконро қабул намекунанд. Дар аксари мавридҳо интернатҳо кӯдаконе, ки падару модаронашон аз ҳуқуқи тарбия маҳрум нашудаанд,

кабул намекунанд. Ин ҳолат ҳатто дар сурате мушоҳида мешавад, ки вазъи кӯдак дар оила номусоид буда, зиндагӣ ва рушди ӯ дар хатар аст.

Ҳаёти кӯдак дар кӯча боиси оқибатҳои вазнини психикӣ ва ҷисмонӣ мегардад. Дар натиҷаи мушкилоти оилавӣ, кӯдакони бепарастор метавонанд дар рушди психикӣ ва ҷисмонӣ нуқсон дошта бошанд. Онҳо дар арзёбии дурусти ахлоқии воқеияти атроф душворӣ мекашанд ва малакаҳои зарурии беҳдоштӣ ва меҳнатиро аз худ накардаанд. Ин кӯдакон аз иҷрои ҳар гуна кор, ҳатто онҳое, ки саъю кӯшиши камро талаб мекунанд, худдорӣ намуда, ба оворагардӣ майл доранд. Онҳо инчунин одатҳои зарарнокро ба даст меоранд, ки халос шудан аз онҳо хеле душвор аст. Майлу рағбатҳои онҳо ноустувор буда, онҳо наметавонанд кореро, ки оғоз кардаанд, то охир расонанд.

Вайроншавиҳо дар соҳаи иртиботӣ, ки ба воситаи тангӣ ва маҳдудияти робитаҳо бо калонсолон, аз як тараф, ва шиддатнокии баланди робитаҳо бо ҳамсолон, аз тарафи дигар, ба вучуд меоянд, метавонанд таъсири манфӣ ба рушди кӯдакон дошта бошанд. Кӯдакони беназорат дар ҳамгирии худ бо баъзе мушкилот рӯбарӯ мешаванд: онҳо наметавонанд муносибатҳои баробарӣ бо кӯдаки ношинос созад, қобилияти дурусти арзёбии худ, амалҳои худ ва сифатҳои шахсиятии зарурӣ барои муоширати дӯстона дошта бошанд. Л.Т. Дулинова ба ин масъала ишора намуда, мегӯяд: «Иҷтимоишавии бомуваффақият ба муносибатҳои байнишахсиятии кӯдак берун аз оила низ вобаста аст. Агар муносибатҳо дар оила ё аз ҷониби калонсолон (аз ҷумла муаллимон) манфӣ ва душманона бошанд, ва ҳамсолони онҳо беназоратӣ зоҳир кунанд, кӯдак метавонад аз муҳити иҷтимоӣ осебҳои шадиди психикӣ гирад» [58, с. 23-24].

Дар асоси беназоратӣ, шаклгириҳои раванди иҷтимоигардии шахс ба назар мерасанд, ки ин падида дар сусти шудани таъсири мусбат ё манфии ниҳодҳои гуногуни тарбия, махсусан оила, зоҳир мешавад. Номусоидии оилавӣ, ки ба рушди беназоратии кӯдакон ва наврасон таъсир мерасонад, боиси пайдоиши мушкилот дар ин самт мегардад.

Омилҳои номусоиди оилавӣ, ки ба безътиноии кӯдакон мусоидат меkunанд, метавонанд ба категорияҳои зерин тақсим карда шаванд:

1. Иҷтимоӣ-иқтисодӣ: дармади пасти оила ва шароити нокифояи манзил.

2. Саломатӣ: бемориҳои музмини волидон, патологияҳои ирсӣ ва шароити номусоиди зиндагӣ.

3. Сосиотемографӣ: оилаҳои танҳо ё серфарзанд, оилаҳое, ки волидони пиронсол доранд, оилаҳое, ки волидони ӯгаӣ доранд ва фарзандони фарзандхондшуда.

4. Сосиотемографӣ: муносибатҳои низоӣ дар дохили оила (байни ҳамсарон, волидон ва фарзандон), салоҳияти нокифояи педагогии волидон, сатҳи пасти маълумот ва фарҳанги онҳо, инчунин низомиҳои арзишҳои, ки онҳо ташаккул додаанд.

5. Омилҳои, ки ба рафтори ҷиноӣ мусоидат меkunанд: майзадагӣ, нашъамандӣ, тарзи ҳаёти ғайриахлоқии волидон, ҷанҷолҳои оилавӣ, зухуроти бераҳмӣ ва садизм, инчунин ҳузури шахсони қаблан маҳкумшуда дар оила, ки ба ҷиноят майл доранд.

Ин омилҳо, бо ҳам, метавонанд ба беназоратии кӯдакон ва наврасон таъсири манфӣ расонанд, ки ин масъалаи ҷиддии иҷтимоӣ мебошад.

Ташаккули шахсият дар раванди азхудкунии таҷриба ва тамоюлҳои арзишии ҷомеаи додашуда ба амал меояд, ки онро иҷтимоӣ меноманд. Инсон иҷроии нақшҳои махсуси иҷтимоиро меомӯзад, яъне рафтори худро мутобиқи нақши фарзанд, донишҷӯ, корманд, ҳамсар, волид ва ғайра меомӯзад.

Шахсияти иҷтимоӣ дар муоширати одамон аз шаклҳои ибтидоии муоширати байни модар ва кӯдак оғоз ёфта, рушд мекунад. Кӯдак доимо ба ягон шакли амалияи ҷамъиятӣ ҷалб карда мешавад; ва агар ягон ташкилоти махсуси он вуҷуд надошта бошад, пас, таъсири тарбиявиرو ба кӯдак шаклҳои мавҷуда, ба таври анъанавӣ ташаккулёфтаи он мерасонанд, ки натиҷаи амалии онҳо метавонад ба мақсадҳои тарбия зид бошад. Ташаккули инсон ҳамчун шахсият аз ҷомеа тақмили доимӣ ва бошууронаи ташкилшавандаи низоми

тарбияи чамбиятӣ, бартараф кардани шаклҳои рукуд, анъанавӣ ва ба таври номуташакил ташаккулёфта ро талаб мекунад.

Алокаи байни шароити иҷтимоӣ ва рафтори ҷинойтӣ хусусияти мураккаб дорад, шароити иҷтимоӣ дар рафтори ҷинойтӣ аз тариқи шахсият инъикос ёфта зоҳир мешаванд.

Мо боварӣ дорем, ки таъсири шахсияти наврасони бепарастор бо муҳити иҷтимоии онҳо яке аз параметрҳои калидӣ барои таҳлили таъсири бепарастор ба рушди шахсияти кӯдак аст.

Бепарастор мондани ноболиғ ва дур будан аз муҳити оила, ҳамчунин таъсири зиёди ҳамсолон, боиси ташаккули шахсияти ӯ дар дохили муносибатҳои иҷтимоӣ мегардад. Дар чунин вазъият, гурӯҳи ҳамсолон оҳиста-оҳиста барои кӯдаки бепарастор ба як машваратгоҳ табдил ёфта, арзишҳо ва меъёрҳои онро қабул мекунад ва онҳоро ҷузъи шахсияти худ медонад.

Тавре ки Г.М. Андреева қайд мекунад: «Гурӯҳи мушовирӣ ҳамчун воситаи тафсири рафтор амал мекунад. Он имкон медиҳад, ки рафтори фардро на танҳо бо гурӯҳи иҷтимоии онро бевосита ихотакунанда, балки бо сохторҳои баландтари иҷтимоӣ қиёс кунем» [9, с. 126].

Ноболиғоне, ки бо сабаби носолимии оилавӣ бе сарпараст мондаанд, дар рушди рӯҳӣ ва ҷисмонӣ камбудӣҳо доранд. Онҳо наметавонанд воқеияти атрофи худро дуруст баҳогузорӣ кунанд ва маҳорати зарурии саломатӣ ва меҳнатиро низ наомӯхтаанд. Онҳо, чун қоида, аз иҷрои ҳар гуна коре, ки ҳатто хароҷоти ҳадди ақали қувваҳо ро талаб мекунад, сарпечӣ карда, ба оворагардӣ тамоюл дошта, одатҳои зиёди бад доранд, ки аз онҳо ба душворӣ даст мекашанд. Майлу рағбатҳои онҳо ноустуворанд, онҳо кори оғозкардари то ба охир расонида наметавонанд.

Агар худбаёӣ муносибатро ба худ муайян кунад, пас тамоюлҳои арзишӣ муносибат ба воқеияти атроф мебошад. Худшиносӣ чизест, ки инсон худро дар муқоиса бо одамони онро ихотакунанда чӣ гуна арзёбӣ мекунад, оё худро аз атрофиён беҳтар ё бадтар, бештар ё камтар аз онҳо қобилиятноктар,

ба чизи бештар ё камтар сазовор меҳисобад. Тамоюлҳои арзишӣ усулҳои табиқи худбаҳодихӣ, мақсадҳои ҳаётиро, ки ба ин худбаҳодихӣ мувофиқанд, ошкор мекунанд.

Сатҳи худбаҳодихӣ ва системаи арзишҳои шахс ҳамчун нишондиҳандаҳои хизмат мекунанд, ки эҳтимолияти иштирок дар амалҳои, ки аз ҷиҳати иҷтимоӣ маъқул ё муфиданд, пешгӯӣ мекунанд. Самтҳои арзишӣ самти фаъолияти инсонро муайян мекунанд, ҳадафҳо, афзалиятҳо ва фаъолиятҳои, ки онҳо интихоб мекунанд, муайян мекунанд.

Худбаҳодихӣ аз ваҳдати диалектикии худтаҳлилқунӣ ва арзёбӣ иборат мебошад, ки инсон аз атрофиён ба даст меорад. Худбаҳодихӣ, тавре ки психологҳо мешуморанд, дар синни 14-солагӣ ташаккул меёбад. Тамоюлҳои арзишӣ дар ин лаҳза ҳанӯз дар шакли низом ташаккул наёфтаанд. Ҳатто дар ин марҳила, онҳо аллакай ба рафтор ва сарнавишти ноболиғон таъсир мерасонанд. Омӯзиши тамоюлҳои арзишӣ ба мо имкон медиҳад, ки рафтор ва рушди минбаъдаи шахсиятро дар маҷмӯъ пешгӯӣ ва ислоҳ кунем, ки ин барои пешгирии ҷинояткорӣ хеле муҳим аст.

Дар кӯдакон ва наврасони беназорат, худидорақунӣ ва тамоюлҳои арзишӣ хусусиятҳои хос доранд. Баҳогузориҳои худӣ дар кӯдакони бесарпараст аксар вақт нодуруст аст – ё хеле баланд ё хеле паст. Ин метавонад ба мавҷуд набудани «оина» – оила, ки барои кӯдак муҳим аст, алоқаманд бошад. Инъикоси арзишҳо ва амалҳои атрофиён, ки кӯдакони бесарпараст мегиранд, аксар вақт нодуруст аст, ки ин ба шаклгирии баҳогузориҳои худӣ мушкилӣ меорад. Дар байни арзишҳои муҳиме, ки онҳо қайд мекунанд, асосан арзишҳои моддӣ, инчунин имкони фароғат ва лаззат бурдан ба назар мерасанд.

Шахсияти кӯдакони бесарпараст бо ғаризаи қавии худшиносӣ, ҳаяҷонбахшии баланд ва вобастагӣ аз стимуляторҳои сунъӣ (маводи нашъаовар, машрубот ва ғайра) фарқ мекунад. Баъзе аз онҳо барвақт ба ҳаёти ҷинсӣ шурӯъ мекунанд.

Баъзе хусусиятҳои асосии шахсият ва самтҳои иҷтимоии ноболиғони бесарпараст, ки дар адабиёти илмӣ-методӣ тасвир шудаанд, ба тариқи зайл аст:

Технологияҳои иҷтимоӣ – педагогии пешгирии беназоратӣ ва бепарасторӣ. Ҳар як соҳаи илм, саноати таҳқиқотӣ бояд механизмҳои мушаххаси абзории робитаи мутақобилаи худро бо амалия таҳия карда, ба рушди амалия таъсир расонад. Педагогикаи иҷтимоӣ, бо таъкид ба донишҳои назарии як қатор илмҳои дигар, механизми муътадили таъсиррасонӣ ба муносибатҳои ҷамъиятиро дар амалия таъмин мекунад. Ин раванд, дар натиҷа, фаъолияти иҷтимоию педагогиро, ки хоси педагогикаи иҷтимоӣ ҳамчун соҳаи мустақили дониши илмӣ мебошад, амалӣ менамояд. Яке аз самтҳои асосии фаъолияти педагогии иҷтимоӣ, фаъолияти пешгирикунанда мебошад.

Дар назария ва амалияи ватанӣ ва хориҷӣ, мафҳуми «технология» аввал дар соҳаи муҳандисию техникаӣ пайдо шудааст. Ин мафҳум маҷмӯи усулҳои заруриро барои амалӣ намудани раванди истехсолӣ дар назар дорад [47; 155].

Пешгирии иҷтимоӣ маҷмӯи чораҳост, ки барои пешгирӣ ё кам кардани мушкилот ва инҳирофҳои иҷтимоӣ тавассути бартараф ё безараргардонии сабабҳои аслии онҳо равона шудаанд [174; 175]. Тибқи Луғати энциклопедии кори иҷтимоӣ, пешгирӣ чораҳои саривақтии илмӣ мебошанд, ки барои пешгирии низоъҳои ҷисмонӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар афроди зери хатар, инчунин нигоҳ доштани саломатӣ ва сатҳи муқаррарии зиндагӣ, мусоидат ба ноил шудан ба ҳадафҳои шахсӣ ва амалӣ кардани неру равона шудаанд [85].

Пешгирии аввалия аксар вақт муносибати бисёрҷонибаро талаб мекунад, ки системаҳо ва сохторҳои гуногунро барои пешгирии мушкилоти эҳтимолӣ ё ҳалли мушкилоти мавҷуда истифода мебарад. Ҳадафҳои асосии пешгирии иҷтимоӣ инҳоянд: муайян кардани сабабҳо ва шароитҳое, ки ба пайдоиши мушкилот мусоидат меkunанд; кам кардани осебпазирии афрод ва гурӯҳҳо ба меъёрҳои манфии иҷтимоӣ; пешгирии низоъҳои эҳтимолӣ; фароҳам овардани

беҳтарин шароити зиндагӣ; ва кӯмак ба одамон барои расидан ба ҳадафҳои худ [85, с. 23].

Пешгирии иҷтимоии педагогӣ ба фаҳмиши вазъи иҷтимоии рушди кӯдак асос ёфтааст. Ин раванд ҳам ҷанбаҳои объективии воқеият, ҳам ҷанбаҳои субъективии дарк ва таҷрибаи кӯдакро дар назар мегирад. Мақсади он тағйир додани омилҳо ва шароити гуногуни беруна ва дохилии тарбияи иҷтимоӣ ё беҳтар намудани таъсири мутақобилаи онҳо мебошад [137; 138].

В.М. Шакурова дар асари худ «Методикаи ва технологияи корҳои иҷтимоӣ педагогӣ» пешгирии иҷтимоӣ педагогиро ҳамчун низоми ҷорабиниҳое муайян мекунад, ки "... ба тарбияи иҷтимоӣ нигаронида шудаанд. Ин муносибат муҳити мусоиди иҷтимоиро барои рушди кӯдакон ва наврасон фароҳам меорад ва шаклҳои гуногуни фаъолияти онҳоро ҳавасманд мекунад" [174]. Дар амалияи педагогӣ ва иҷтимоӣ, ин технология ба шарофати кори омӯзгорони иҷтимоӣ, ки кӯдакони зери хатари намудҳои гуногуни зӯроварӣ қарордоштаро фавран муайян мекунад ва рафтори қавравии онҳоро эътироф мекунад, фаъолона истифода мешавад.

Дар робита ба ин, муҳаққиқон П.А.Шептенко, Е.Н.Дронова ва Л.Н. Гиенко қайд мекунад, ки: "Амалисозии вазифаи пешгирӣ аз ҷониби педагоги иҷтимоӣ самарабахштар аст, агар ӯ диққати асосиро ба ташаккули сифатҳои мусбат дар тарбиягиранда равона карда, ба худмуайянкунӣ ва худтарбиякунии кӯдакон мусоидат намояд. Тақия ба неқбини мусбат ва педагогӣ принсипи асосии истифодаи технологияҳои пешгирӣ мебошад" [176].

Онҳо се сатҳи пешгирии иҷтимоиро фарқгузорӣ мекунад:

"1. Сатҳи умумиҷтимоӣ (пешгирии умумӣ) фаъолияти ҳамаҷонибаи давлат, ҷомеа ва ниҳодҳои онҳоро дар бар мегирад, ки ба рафъи зиддиятҳо дар соҳаҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ, маънавӣ ва дигар самтҳо нигаронида шудааст. Ин фаъолият аз ҷониби мақомоти гуногуни ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ, инчунин созмонҳои ҷамъиятӣ амалӣ мегардад, ки пешгирии ҷинояткорӣ вазифаи асосӣ ё касбии онҳо ба ҳисоб намеравад.

2. Сатҳи махсус (пешгирии иҷтимоӣ – педагогӣ) аз таъсири мақсаднок ба омилҳои манфии вобаста ба намудҳои алоҳидаи қавраҳои ғ мушкilot иборат аст. Бартараф ғ безарар гардонидани сабабҳои чунин қавраҳои дар қараёни қаволияти субъектҳои дахлдор, ки вазифаи пешгирӣ барои онҳо қасбӣ мебошад, амалӣ қарда мешавад.

3. Сатҳи инфиродӣ (пешгирии инфиродӣ) қаволияти пешгирӣ нисбат ба шахсони мушаххас мебошад, ки рафтарашон хусусиятҳои қавравӣ ғ мушкilot дорад.

Вобаста аз марҳилаи рушди мушкilot, пешгирӣ метавонад якчанд намуд бошад: пешгирии барвақтӣ, пешгирии мустақим ва ғайра” [176, с. 77].

Пешгирии иҷтимоӣ ва педагогӣ, ҳамчун қаволияти мақсаднок ва муташаққил, ташихси муносибатҳои волидайн ва қӯдак, муайян қардани намуди оила, расонидани қӯмак ва барқарор қардани муносибатҳои байни мактаб ва оиларо дар бар мегирад:

1. Марҳилаи огоҳқунӣ, ки вазифаи асосии он қабули қараҳое мебошад, ки дар шахс низоми арзишҳо, талабот ва тасаввуроти мақбули қомеаро ташаққул медиҳанд. Ин ба ӯ имкон медиҳад, ки аз чунин шақлҳои рафтор ва намудҳои қаволият, ки метавонанд раванди зиндагии худ ва атрофи наздиктаринашро мураккаб созанд, қилавгирӣ қунад. Қамин тавр, падару модар фарзандашонро дар самти инсондӯстӣ тарбия қарда, барои ташаққули доираи васеъ ва қуарарзиши муошират, имкониятҳои ба осонӣ бо мардум наздик шудан ва барқо намудани низоми муассири ҳамқорӣ бо онҳо дар ӯ замина меғузоранд.

2. Марҳилаи пешгирӣ ба андешидани қараҳои саривақтӣ ва самараноки пешгирии вазъиятҳое, ки қаволияти ҳаётии субьектро мушкilot меғардонанд, равона шудааст. Бо таълими қӯдакон дар бораи қоидаҳои рафтор дар роҳ, падару модарон, муассисаҳои таҳсилот ва қомеа метавонанд ҳатари дучор шудан ба садамаҳои нақлиётӣ ба таври назаррас қоҳиш диҳанд.

3. Марҳилаи қилавгирӣ – бо истифода аз усулҳои мақбули иҷтимоӣ, бастанӣ шақлҳои қаволият ва рафтори субьект, ки метавонанд оқибатҳои

манфӣ барои ӯ ва муҳити наздики ӯ, ҳам барои тамоми ҷомеа ба бор оранд. Дар ҳар ҷамъият низоми қонунгузорӣ, ахлоқӣ, рӯҳонӣ, педагогӣ, маъмурӣ ва дигар чораҳо амал мекунанд. Ин системаҳо маҳз ба ҳалли ин мушкилот нигаронида шудаанд ва барои ҷазо додани амалҳои муайян ё пешгирии такрори онҳо пешбинӣ шудаанд.

Таъсири иҷтимоии истифодаи ин усулҳои пешгирии иҷтимоӣ дар амал, агар онҳо ҳамаҷониба истифода шаванд, яъне зимни таҳия ва татбиқи низоми тадбирҳои иҷтимоӣ – пешгирӣ, ба таври назаррас баландтар хоҳад шуд. Вобаста аз он ки ин чорабиниҳо кадом мақсадҳоро пеш хоҳанд гирифт, намудҳои зеринро чудо кардан мумкин аст:

1. Безарарсозанда, ки ба ҷилавгирии ягон ҳел тамоюлҳо, имкониятҳо ва ғайра (масалан, боздошт ва ҷудокунии муваққатӣ) нигаронида шудаанд.

2. Ҷубронӣ, ки мақсади он ҷуброни зарари ҷабрдида мебошад (таъйин ва пардохти нафақа барои корношоямӣ барои кор, барои гум кардани саробон).

3. Тадбирҳои пешгирикунанда, ки ба вучуд омадани вазъиятҳоеро, ки ба шаклгирии нуқсонҳои иҷтимоӣ ва шахсиятӣ мусоидат мекунанд (ҷудо кардани кӯдак аз оилаи дорои тарзи ҳаёти девиантӣ) пешгирӣ мекунанд..

4. Бартарафкунанда, ки ба бартараф намудани ҷунин ҳолатҳо нигаронида шудааст (ҷойгир кардани кӯдак ба хонаи кӯдакон ё муқаррар намудани васоят).

5. Назораткунанда, ки ба мушоҳидаи минбаъдаи самаранокии чорабиниҳои иҷтимоӣ – пешгирӣ мусоидат мекунанд [84, с. 34].

Тамоюли муосири афзоиши падидаҳои гуногуни номусоид дар байни насли ҷавон – аз қабилӣ бепарасторӣ, мавҷуд набудани назорат ва дигарҳо – ҷомеаро дар назди вазифаи муҳим мегузорад. Зарур аст, ки кӯшишҳо на танҳо ба мубориза бо оқибатҳои қавравӣ дар рушди иҷтимоии ноболиғон, балки, пеш аз ҳама, ба пешгирии онҳо равона карда шавад. Ин талаб мекунад, ки сабабҳои аслий ва шароитҳои, ки мустақиман ё бавосита ба рафтор ва амали ҷавонон таъсири манфӣ мерасонанд, бартараф карда шаванд.

Муваффақияти чорабиниҳои иҷтимоӣ – педагогии пешгирӣ аз бисёр ҷиҳат бо он муайян мешавад, ки дар кадом асосҳои принципалии ин фаъолият бунёд мешавад. Ҳамкориҳои муассисаи таҳсилот ва оила бояд бар пояи эътимод ва эҳтироми мутақобила, дастгирӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ, инчунин сабру таҳаммулпазирӣ бунёд ёбад. Ҳамкориҳои муассисаҳои таҳсилот ва оилаҳо ба омӯзгорон ва падару модарон имкон медиҳад, ки кӯшишҳои худро барои рушди ҳислатҳои муҳими кӯдак, аз қабيلي худшиносӣ ва мустақилият, муттаҳид созанд.

Бояд қайд кард, ки муваффақияти ин ҳамкорӣ натиҷаи кори мақсадмандона ва дарозмуддат аст. Ин раванд пеш аз ҳама аз омӯзиши ҳамаҷониба ва мунтазами оила, шиносӣ бо хусусиятҳо ва шароити тарбияи кӯдак дар хона ва омодагии оила барои қабули таъсири педагогӣ дар ҳолатҳои зарурӣ иборат аст [45].

Бо дарназардошти муҳимияти пешгирӣ, зарур аст ба сатҳи корҳои пешгирӣ: ибтидоӣ, дуюмин, сеюмин диққат дода шавад. Пешгирии ибтидоӣ маҷмӯи чорабиниҳои иҷтимоӣ, психологӣ, таҳсилотӣ ва тарбиявиро, ки паҳншавии падидаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ хатарнокро дар байни кӯдакон ва наврасон пешгирӣ мекунад, дар бар мегирад. Пешгирии дуюм маҷмӯи чорабиниҳои иҷтимоӣ – офиятбахшӣ, таҳсилотӣ, тарбиявӣ, тиббӣ – психологиро, ки зухуроти тақрории мушкilotро пешгирӣ мекунад, дар бар мегирад. Зери пешгирии сеюм маҷмӯи чорабиниҳои офиятбахшии иҷтимоӣ, таҳсилотӣ ва тиббӣ – психологӣ, ки ба пешгирии вайронкуниҳо ва тақрорёбиҳо нигаронида шудаанд, фаҳмида мешавад.

Кор аз ҷониби муассисаи таҳсилот оид ба пешгирии беназоратӣ ба вазифаҳо нисбат ба кӯдак бисёрҷанба аст. Сифатҳои шахсии кӯдак омӯхта мешаванд, вазъиятҳои муваффақият эҷод карда мешаванд, дастгирии педагогӣ дода мешавад, таълими интенсивӣ гузаронида мешавад. Корҳои монанд бо ҳайати омӯзгорӣ низ зарур аст, ки бояд ба баланд бардоштани фарҳанги педагогии падару модарон мусоидат кунанд.

Мустаева Ф.А. қайд мекунад, ки пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ самаранок хоҳад буд, агар барои муваффақияти кӯдак дар таҳсил шароит фароҳам оварда шавад ва низоми муносибатҳои мусбати эҳсосотӣ бо ҳамсолон, падару модарон ва муаллимон ташаккул дода шавад [128, с. 208].

Барои пешгирии рафтори ғайриҷашмдошт дар муассисаи таҳсилот, муҳим аст, ки бо падару модарон ҳам дар шакли гурӯҳӣ ва ҳам инфиродӣ мунтазам ҳамкорӣ карда шавад.

Корҳои инфиродӣ бо падару модар метавонанд мусоҳибаҳо, пешниҳоди тавсияҳо ва машваратҳо оид ба тарбия ва таълими кӯдак, инчунин боздид аз оилаҳоро дар бар гиранд. Ин чорабиниҳо ба фаҳмидани шароити зиндагии кӯдак ва дар баъзе ҳолатҳо, ба беҳтар намудани онҳо мусоидат мекунанд. Педагоги иҷтимоӣ бояд ҳамеша дар ҳимояти манфиатҳои кӯдак бошад. Вазифаи ӯ на ин аст, ки кӯдаки беназорат ба муҳити атроф мутобиқ шавад, балки ба ӯ кумак расонад, то ҳудуд бо камтарин мушкилот ба он мутобиқ гардад.

Педагоги иҷтимоӣ метавонад дар доираи фаъолияти касбӣ аз усулҳои гуногуни кор, ки шахсияти кӯдакро инкишоф медиҳанд, истифода барад. Чунин усулҳо метавонанд: усули боваркунонӣ, усули мушоҳида, суҳбат, назарсанҷӣ, пурсиш, машварат, тренинг, бозӣ, санҷиши тестӣ бошанд.

Барои интиҳоби усулҳои мувофиқи кор, ба назар гирифтани хусусиятҳои наврасӣ ва хусусиятҳои равонӣ муҳим аст. Барои баланд бардоштани самаранокии кор бо наврасон аз гурӯҳҳои осебпазири иҷтимоӣ, ҳамкориҳои байниидоравӣ бо комиссияҳои ноболиғон, мақомоти ҳифзи иҷтимоӣ, маориф, тандурустӣ ва дигар мақомоти давлатӣ зарур аст. Л.П. Кузнетсова дар қори худ бо ҷтимон ва кӯдакони кӯчагӣ самтҳои зеринро муайян мекунад: ташкили фаъолиятҳои фароғатӣ, интиҳоби фаъолиятҳо, таҳияи барномаҳои шуғл, дастгирии оилаҳо ва таъмини назорати педагогӣ [84, саҳ. 25].

С.К. Стаменов, Л.А. Сморгунова, А.Р. Ратинов, Д.И. Фелдштейн ва дигарон дар таҳқиқоти худ шахсияти наврасони беҳонаро баррасӣ намуда, таъкид мекунанд, ки таъсири муҳити манфӣ метавонад меъёрҳо ва арзишҳои

мусбати наврасонро вайрон кунад. Ба ҷои ин, онҳо шаклҳои рафтори зиддиҷамъиятиро қабул мекунад. Омили муҳим дар ташаккули шахсияти зиддиҷамъиятӣ низоми меъёрҳо ва арзишҳои мебошад, ки имрӯз дар ҷомеаи мо ҳукмрон аст.

А.С. Беличева дар таҳқиқоти худ шаклҳои гуногуни вайроншавии раванди иҷтимоишавиро ҷудо мекунад. Вай ба мутобиқат наёфтани иҷтимоии шахсият ишора мекунад, ки дар он рафтори шахс ба меъёрҳои ҷомеа мувофиқат намекунад. Ин номувофиқатӣ метавонад дар шаклҳои гуногуни қавраҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла иҷтимоии ғайрифавол, зоҳир шавад. Вай инчунин шаклҳои содагӣ ва норасоии иҷтимоиро, ки дар натиҷаи шароити «гармхонаӣ»-и тарбия ба вуҷуд меоянд, баррасӣ намуда, вайроншавии меъёрҳои ахлоқиро таъкид мекунад [29].

Ташаккули шахсият дар ҳолати мазкур метавонад зери таъсири субфарҳангҳои гуногуни зиддиҷтимоӣ бо меъёрҳо ва арзишҳои худ, ки дорои хусусияти зиддиҷтимоӣ доранд, ҷараён гирад.

Таъсири оила тадриҷан бо таъсири гурӯҳи ҳамсолон, ҳамчун манбаи меъёрҳои мушовирии рафтор ва ба даст овардани мақоми муайян иваз мешавад. Дар рушди иҷтимоӣ – психологӣ кӯдакони синну соли наврасӣ ду лаҳзаи хеле муҳим барои раванди мазкур фарқ мекунад: рушди қобилиятҳои фикрӣ ва ивазшавии ҷойгоҳе, ки наврас дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ ишғол менамояд. Усулҳои дарки воқеияти атроф ва бадалшавии арзёбии мақоми худ дар ин воқеият рушд меёбанд. Раванди мазкур бидуни худшиносӣ, симои худии худ ва муносибат ба симои «Ман» имконнопазир аст. Мазмуни ботинии «Ман» муносибати шахсиятро ба одамони дигар ва ба худии худро ташкил медиҳад. Дарк кардани худ маънои дарк кардани ин низоми муносибатҳо мебошад. Раванди мазкур мазмуни раванди иҷтимоишавии наврас мебошад.

Дар байни омилҳои зиёди ба ҷинойткорӣ наврасон мусоидаткунанда, хусусиятҳои беруна, ки ҳамкорӣ наврасро бо атрофиён инъикос мекунад,

аҳамияти махсус доранд. Аммо, омилҳои дохилӣ метавонанд мутобиқшавии иҷтимоии ӯро мушкил кунанд.

Рушди шахсиятӣ ва иҷтимоии наврасон бо ду тамоюли муқобил тавсиф мешавад. Аз як тараф, наврасон ба истиклолият майл доранд, ки ин бо вазифаҳои синну солӣ алоқаманд аст, аз тарафи дигар, онҳо хоҳиши аз падару модар вобаста буданро нигоҳ медоранд, ки ба онҳо эҳсоси амният, ҳифз ва боэътимодиро таъмин мекунад [180]. Аз ин рӯ, омӯзиши оилаҳои носолим аҳамияти махсус пайдо мекунад. Ба ақидаи Т.И. Шулга ва Л.Я. Олиференко, «оилаи носолим оилаест, ки дар он кӯдак норухатӣ, стресс, фишор, зӯрварӣ ва дигар шароитҳои номусоидро эҳсос мекунад». Муҳити оила ва муассисаҳои таълимӣ ба пешгирии ҷинояткориҳои ноболиғон ва рушди ахлоқӣ таъсири назаррас мерасонанд, ки метавонад аз ҳатогихо дар вазъиятҳои душвори зиндагӣ пешгирӣ кунад [179, саҳ. 54].

Ҳамин тавр, Майкл Раттер қайд мекунад, ки шаклҳои муайяни рафтори бадахлоқонаро кӯдакон аллакай дар хона меомӯзанд. «Дуздӣ дар ҳамсояҳо падидаи муқаррарӣ дар байни кӯдакон буда, аз ҷониби падару модар ташвиқ карда мешуд» [148, с. 43]. Муаллиф инчунин қайд мекунад, ки наврасони аз оилаҳои бо даромади кам аз ибтидои таълим ба дараҷаи «қафомондаҳо» ва ғайра қарор мегиранд. Табиист, ки чунин кӯдак ба ҷустуҷӯи роҳҳои қонеъ гардонидани талаботи иҷтимоии худ дар фаъолияти дигар, аз ҷумла дар зиддиҷамъиятӣ, шурӯъ мекунад. Ва наврасон аз оилаҳои камбизоат ба дараҷаи кӯдакони душвортарбия қарор мегиранд [208, с. 233-260].

Норасоихое, ки дар низоми тарбиявӣ мавҷуданд, дар наврасон аз оилаҳои камдаромад инъикос ёфта, ҳуқуқвайронкуниҳои ин кӯдакон ҳамчун натиҷаи таҷрибаи зиддиятнок ва манфие, ки аз ҷониби онҳо дар оила зухур меёбанд, ба амал меоянд. Муқоисаи муҳити оилавии делинквентҳо ва ғайриделинкветҳо нишон медиҳад, ки делинквентҳо аксар вақт дар шароити номусоид ба тарбия мерасанд [42, с. 25-29; 57; 64; 71; 72].

Таҳқиқотҳои олимони хориҷӣ, аз ҷумла Паттерсон ва ҳамкорони ӯ [204; 205; 206, с. 383-394; 207, с. 217-226], нишон медиҳанд, ки дар давраи наврасӣ

таваҷҷуҳи асосӣ ба муносибатҳои байни падару модар ва фарзандон дода мешавад. Ин тамоюл ба таъсири афзояндаи назарияҳои таълими иҷтимоӣ ишора мекунад. Ин назарияҳо самаранокии тарбияи падару модарро дар робита ба ташаккул ва интиқоли малакаҳо ва меъёрҳои рафторӣ арзёбӣ меkunанд.

Муқоисаи оилаҳои наврасони беназорат ва хонандагони муваффақ нишон медиҳад, ки наврасони беназорат дар муҳити нисбатан номусоидтар аз ҳамсолони муваффақи худ ба воя мерасанд. Омилҳои номусоиди тарбияи оилавӣ: муносибатҳои муноқишавии байни падару модар, ақидаҳо ва рафтори зиддиҷамъиятии онҳо, сатҳи пасти таҳсилот, тарзи ҳаёти носолим, инчунин оилаи ноқис мебошанд.

Баъзе аз ин омилҳоро муфассалтар баррасӣ мекунем:

а) Муносибатҳои носолими падару модар. Тарзҳои тарбия дар ҳар оила аз маҷмӯи муносибатҳои падару модар бармеоянд. Гарчанде ки усулҳои интизомӣ алоҳида омӯхта шудаанд, то ҳол як низоми ягонаи онҳо таҳия нашудааст.

Мутобиқи таҳқиқоти Ҷ. Боулби, дар оилаҳои деликвентӣ аксар вақт ба истифодаи қувва/қудрат ҳамчун ба усули ба даст овардани риояи меъёрҳо ва қоидаҳо аз ҷониби кӯдак муроҷиат карда мешавад. Падару модари деликвентҳо аксар вақт истехзо ва ҷазои ҷисмониро истифода мебаранд, дар ҳоле ки падару модари ғайриделиквентҳо бештар ба ҳулосаҳои умумӣ ва маҳрумсозӣ аз муҳаббат умед мебаранд [199-247].

Э.Г. Эйдемиллер ва В. Юстицкис (1998) омилҳоеро муайян мекунанд, ки сабабҳои муҳолифи тарбияи оилавиро ташаккул медиҳанд: муносибатҳои вайроншудаи байниволидайн, низоъҳои тӯлонӣ, оилаҳои танҳо ва рафтори номувофиқи волидайн [183].

А.Е. Личко омилҳои амалияи тарбиявии падару модарро, ки равшанро захм мерасонанд, фарқгuzорӣ мекунад. Дар ин зимн ба он ба навъҳои муносибатҳои номусоиди падару модарӣ барои кӯдак ишора карда бар меъёрҳои назорат ва муносибати эҳсосотӣ асос меёбад. «Кӯдакони беназорат,

новобаста аз он ки аз чӣ гуна оилаҳо онҳо баромадаанд, аксар вақт зери таъсири хиёбон қарор гирифта, зуд зери таъсири ягон пешво аз ҷумлаи аксар вақт калонсолон қарор мегиранд» [98, с. 23].

б) Тарзи ҳаёти бадахлоқонаи падару модар. Хатари бештарро аз рӯи таъсиррасонии манфии худ ба кӯдакон оилаҳои ҷинойтӣ – хориҷулқоида доранд. Ҳаёти кӯдакон дар ҷунин оилаҳо аз сабаби ҷанҷолҳои пайваста, мавҷуд набудани ғамхории оддӣ дар бораи нигоҳубини фарзандон аксар вақт зери таҳдид қарор дорад. Дар ҷунин оилаҳо кӯдакҳо барвақт ба оворагардӣ шурӯъ мекунанд ва аксар вақт аз хона фирор мекунанд.

Омили на камтар муҳими ҷинойткории оилаи хориҷулқоида, майзадагии падар мебошад. Таҳқиқоти олимони хориҷӣ нишон медиҳанд, ки байни майзадагии падар ва солимии ҷисмонӣ, психикӣ ва иҷтимоии фарзандони онҳо робитаи мутақобилаи амиқ вучуд дорад. Таҳқиқоти муаллифони хориҷӣ, ки ба масъалаи таъсиррасонии майзадагии падар ба беназоратии наврасон бахшида шуданд, ба сифати сабаби асосӣ омили биологиро ҷудо мекунанд, хусусан ҳангоми мавҷуд будани модаре, ки майзада аст, ки ин ба ихтилолоти органикӣ мағзи сари кӯдак оварда, вайронашвии рафтори кӯдакро муайян мекунад (Килдене Л., Малинаускене Л., 1984).

в) Мавҷуд набудани яке аз падару модар дар оила ба бетартибии наврасон таъсири миёна дорад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки писароне, ки бе падари худ ба воя мерасанд, бештар хашмгин мешаванд ва сатҳи пасттари рушди ахлоқӣ доранд. Дар ин ҳолат, сабабҳои ноқис будани оила нақши муҳим мебозанд. Агар оила бар асари талоқ пош хӯрад, алоқаи байни ноқисӣ ва ҷинойткории наврасон равшантар мегардад. Аммо, агар яке аз падару модар вафот кунад, ин алоқа сусттар ифода меёбад.

Стресс ва фишоре, ки падару модар (аксаран модарон) пас аз талоқ эҳсос мекунанд, метавонад низоъҳоро бо наврасон шиддат бахшад. Модарони танҳо аксар вақт бо нарасидани дастгирии иҷтимоӣ рӯ ба рӯ мешаванд ва имкони истироҳат аз масъулиятҳои хонаводагӣ надоранд, ки ин боиси коҳиши иштироки онҳо дар тарбияи фарзандон дар солҳои аввали пас аз

талок мегардад. Ҳамзамон, бисёр чиз аз хусусиятҳои шахсии модар вобаста аст.

Сабабҳои асосии таъсири манфии муҳити номусоиди оилавӣ ба кӯдак:

- мочароҳои дохилиоилавӣ: номувофиқатии ҳамсарон дар бораи ҳаёти оилавӣ ва фарқияти арзишҳо метавонад боиси низоъҳои доимӣ гардад. Ин вазъият наврасро аз боварӣ ба худ маҳрум карда, ҳисси ноамнӣ ва изтиробро дар ӯ ба вучуд меорад;

- оилаҳои номусоид: дар оилаҳое, ки муносибатҳо бар асоси эҳтироми мутақобила бунёд намешаванд, кӯдак метавонад ба истифодаи зӯроварӣ барои расидан ба мақсадҳои худ одат кунад. Ин одат метавонад ба худпарастӣ ва беэҳтиромӣ ба дигарон оварда расонад;

- оилаҳо бо «падару модарони пешвой»-и муноқишавӣ. Дар чунин оилаҳо, аз кӯдакӣ эҳсоси шаъну шарафи шахсӣ пахш карда мешавад. Кӯдаконе, ки аз муҳити атроф вобастаанд, ба осонӣ хоҳиши дигаронро қабул меkunанд ва ба итоаткории ғайрифавол майл доранд;

- оилаҳои аз ҷиҳати ахлоқӣ номусоид, ки дар онҳо хатари ташаккули муносибатҳо ва одатҳои зиддиҷамъиятӣ дар кӯдакон вучуд дорад.

Дар навбати аввал гуфтан лозим аст, ки оила гурӯҳи муташаккили иҷтимоие мебоша, ки аъзоаш бо умумияти маишат, масъулиятнокии тарафайни маънавӣ ва зарурати иҷтимоӣ алоқаманд мебошанд, ки бо талаботи ҷомеа ба худбозтавлиди ҷисмонӣ ва маънавӣ муайян шудааст.

Барои кӯдак оила муҳитест, ки дар он шароити рушди ҷисмонӣ, психикӣ, эҳсосотӣ ва зеҳнии ӯ ташаккул меёбанд.

Бинобар ин, оилаи носолим – ин оилаест, ки дар он сохтор вайрон шудааст, вазифаҳои оилавӣ беарзиш гардида ё нодида гирифта мешаванд. Дар чунин оилаҳо нуқсонҳои намоён ва ниҳонии тарбия вучуд доранд, ки дар натиҷаи онҳо «кӯдакони душвор» пайдо мешаванд.

Оилаҳои носолихро метавон ба се намуд тақсим кард: моил ба низоъ (бархӯрдҳои доимии манфии эмотсионалӣ байни аъзои оила), моил ба бӯҳрон

(низоъҳои шадид ва оштінопазир, ки ба ҷанбаҳои асосии ҳаёти оилавӣ таъсир мерасонанд) ва мушкил.

1. Дар оилаҳое, ки моил ба низоъ ҳастанд, муносибатҳои издивоҷ ва волидайн ва фарзанд бо бархӯрдҳои доимии манфии эмотсионалӣ тавсиф мешаванд. Ин аз сабаби муҳолифати манфиатҳо, талабот, ҳадафҳо ва хоҳишҳои ҳамаи аъзои оила ба амал меояд. Аммо, чунин издивоҷҳо метавонанд дар муддати тӯлонӣ ба шарофати созишҳо, гузаштҳои мутақобила ва дигар омилҳое, ки ваҳдатро тақвият медиҳанд, боқӣ монанд.

2. Оилаҳои ба бӯҳрон дучоршаванда онҳое мебошанд, ки дар онҳо бархӯрди манфиатҳо ва талабот хеле шадид аст ва ба ҷанбаҳои асосии ҳаёти оилавӣ таъсир мерасонад. Аъзоёни чунин оилаҳо нисбат ба якдигар мавқеъҳои ноором ва аксар вақт душманона доранд ва аз ҳама гуна созишҳо ё имтиёзҳо худдорӣ меkunанд.

3. Издивоҷҳои бӯҳронӣ аксар вақт ба парокандашавӣ оварда мерасонанд ё дар арафаи он қарор доранд.

4. Оилаҳои проблемавӣ: ин гуна оилаҳо бо вазъиятҳои ниҳоят душвор рӯ ба рӯ мешаванд, ки метавонанд боиси парокандашавии издивоҷ гарданд. Мисолҳои чунин вазъиятҳо инҳоянд: надоштани манзил, бемории вазнини давомдор, мавҷуд набудани маблағ барои таъминоти оила, маҳкум шудан ба зиндон барои ҷиноятҳои ҷиддӣ ё дигар ҳолатҳои ғавқуллодаи ҳаётӣ.

Ба назари мо, илова бар ин, оилаҳои носолим метавонанд хусусиятҳои зеринро дошта бошанд:

- оилаи ғайрисозанда (худмухторӣ ва ҷудоихоҳӣ): аъзои алоҳидаи оила худро мустақил ҳис меkunанд, робитаҳои эҳсосӣ заифанд ва низоъҳои музминӣ ҳамсарӣ ё байни падару модар ва фарзандон ба назар мерасанд.

- оилаи нопурра: яке аз падару модар дар оила ҳузур надорад, ки ин ба муносибатҳои оилавӣ, бахусус, ба муносибати байни модар ва фарзанд таъсири манфӣ мерасонад.

- оилаи ҷанҷолӣ, қалбакӣ ҳамраӣ: дар чунин оилаҳо яке аз аъзоён бартарии бечунучаро дорад, ҳаёти оилавӣ бетартиб аст ва тарбияи фарзандон фишороваранда мебошад.

- оилаи пошхӯрда – вазъиятест, ки яке аз падару модар чудо зиндагӣ мекунад, вале бо оилаи пешина дар алоқа аст ва дар баъзе аз корҳои он иштирок мекунад, дар ҳоле ки муносибати қавии эҳсосӣ нигоҳ дошта мешавад.

Ин таснифоти оилаҳои носолим ба мо кумак мекунад, ки мушкилоти гуногуни оилавӣ ва омилҳоро, ки ба ноустувории онҳо мусоидат мекунанд, беҳтар дарк кунем.

Баъзан, оилаи нопурра метавонад барои кӯдак аз оилаи пурра беҳтар бошад. Масалан, агар яке аз падару модар, масалан, падар, майзада бошад ва ба оила азоб диҳад, рафтани ӯ метавонад боиси осудагии оила гардад. Баръакс, дар оилаҳои пурра, ки падару модар ба намуди зоҳирии муносибатҳо диққат медиҳанд, вале ба корҳои худ машғул буда, ба кӯдак кам таваҷҷуҳ мекунанд, ин метавонад ба оқибатҳои нохуш оварда расонад. Чудошавии падару модар низ, албатта, ба кӯдак таъсир мерасонад.

Носозгории оилавӣ қариб ҳамеша ба рушди номусоиди психикии кӯдак оварда мерасонад. Ин на дар маънои ақибмонии зехнӣ, балки дар маънои ҳалалдор шудани камолоти эҳсосӣ-иродавӣ, яъне, пеш аз ҳама, дар ташаккули ҳислати шахсият зоҳир мешавад.

Яке аз омилҳои пурқуввати номусоид, ки на танҳо оила, балки мувозинати рӯҳии кӯдакро хароб мекунад, майзадагии падару модар аст. Ин метавонад на танҳо дар давраи бордоршавӣ ва ҳомиладорӣ, балки дар тамоми давраи ба воя расидани кӯдак зарар расонад. Новобаста аз он ки мо кадом ҷанбаи мушкилоти инҳирофро баррасӣ кунем, мо қариб ҳамеша маҷбур мешавем, ки дар бораи таъсири харобиовари майзадагии падару модар сухан ронем. Аз ин падидаи зараровар, кӯдак одатҳои бад пайдо мекунад, тарбияи дуруст намерасад, аз ин рӯ, кӯдакон аз падару модарон чудо шуда, ба ҳонаҳои бачагона меафтанд ва ғайра.

Ҳамин тариқ, технологияи пешгирӣ маҷмӯи усулҳо ва шаклҳои заруриро барои татбиқи чораҳои пешгирикунанда ифода мекунад. Пешгирӣ татбиқи саривактии чораҳои аз ҷиҳати илмӣ исботшударо дар бар мегирад, ки барои пешгирии мушкилоти эҳтимолии саломатӣ ё мушкилоти иҷтимоӣ-фарҳангӣ дар гурӯҳҳои осебпазир, нигоҳ доштани сатҳи муқаррарии зиндагӣ ва саломатӣ ва кӯмак ба онҳо дар ноил шудан ба ҳадафҳояшон ва амалӣ кардани пурраи неруи худ равона шудаанд. Дар фаъолияти касбии худ, корманди иҷтимоӣ усулҳои гуногунро, ки ба рушди шахсияти кӯдак ва мустаҳкам кардани муносибатҳо бо падару модар нигаронида шудаанд, истифода мебарад.

Омӯзиши ҷанбаҳои иҷтимоӣ педагогӣ ва психикии ташаккули шахсияти кӯдакон ва наврасони бепарастор ва беназорат аз ҷониби соҳаҳои гуногун илмӣ амалӣ мегардад ва муносибати муҳимтарин ва мувофиқ дар омӯзиши ҷамаҷонибаи инсон мебошад. Таҳқиқотчиёне, ки падидаи беназоратӣ ба кӯдакон ва наврасонро меомӯзанд, онро аз ҷиҳатҳои гуногун – ҳуқуқӣ, психикӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ мекунанд. Аммо, ҷамаи ин таҳқиқотҳо як нуктаи муштарак доранд: беназоратӣ ва бепарастории кӯдакону наврасон ҳамчун рафтор ва таҷрибаҳои иҷтимоӣ, ки ба меъёрҳои ҷомеа муҳолифанд, шинохта мешаванд.

Дар Тоҷикистон сабабҳои асосии бесарпарастии кӯдакон гуногунанд. Инҳо дар бар мегиранд: душвориҳои иқтисодӣ, сатҳи баланди бекорӣ, камбизоатӣ, ки беш аз нисфи аҳолиро фаро мегирад, сустшавии устувории оилаҳо ва аз даст додани арзишҳои маънавӣ аз ҷониби наслҳои калонсол ва ҷавон. Илова бар ин, майзадагӣ, нашъамандӣ ва паҳншавии бемориҳои рӯҳӣ дар байни кӯдакон низ ба ин мушкилот меафзоянд.

Таҳқиқот се категорияи асосии кӯдаконро муайян кардааст, ки бе назорат ва нигоҳубини мувофиқ мондаанд:

а) Кӯдаконе, ки оила ва волидони худро аз даст додаанд (аз сабаби марг ё маҳрум шудан аз ҳуқуқи волидайн).

б) Кӯдаконе, ки аз ҷониби падару модаронашон рад шудаанд.

в) Кӯдаконе, ки хонаи падару модарон, муассисаи тиббӣ ё таълимиро тарк кардаанд.

Хулоса, кӯдаконе, ки бесарпараст ва беназорат мондаанд, аксар вақт ба гурӯҳҳои зиддиҷамъиятӣ ва зидди иҷтимоӣ шомил мешаванд. Ин ба он вобаста аст, ки муҳити ғайрирасмӣ муошират барои наврасоне, ки ба «гурӯҳи хавфнок» дохил мешаванд, ягона соҳаи иҷтимоишавӣ мебошад. Вақте ки наврасон дар оила мушкилоти ҷиддӣ доранд ва аз таҳсил ё дигар машғулиятҳои муфид даст мекашанд, онҳо метавонанд ба гурӯҳҳои номатлуб ҳамроҳ шаванд. Дар ин гурӯҳҳо, онҳо маҷбуранд, ки қоидаҳо ва арзишҳои навро қабул кунанд, ки аксар вақт ба ҷомеа зарар доранд.

Хулосаи боби якум

Таҳлили адабиёти илмӣ нишон медиҳад, ки кӯдакони беназорат онҳое мебошанд, ки дар оила зиндагӣ мекунанд, вале аз ҷониби падару модарон, ҳешовандони наздик ё шахсоне, ки онҳоро иваз мекунанд, назорати муносиб барои тарбия, таълим, рафтор ва рушди худро намегиранд. Расман, чунин кӯдакон таҳти васоят қарор доранд ва бо аъзои оила робитаҳои эмотсионалӣ доранд. Ин кӯдакон расман таҳти васоят қарор доранд ва бо аъзои оила робитаҳои эмотсионалӣ доранд, аммо аксари вақти худро танҳо мегузаронанд. Ин категория инчунин кӯдаконе дар бар мегирад, ки волидонашон аз ҳуқуқҳои худ маҳрум шудаанд ё васоятшон аз ҷониби муассисаҳои дахлдор таъмин карда нашудааст. Беназоратӣ ва бепарасторӣ кӯдакон ва наврасон хатарҳои ҷиддии иҷтимоӣ-педагогӣ мебошанд, ки нодида гирифтани онҳо барои ҷомеа дар маҷмӯъ хатарнок аст.

1. Беназоратии кӯдак ё наврас ба маънои комилан ҷудо шудани ноболиғ аз оила, аз ҷумла маҳрум шудан аз манзили доимӣ ва намудҳои фаъолияти муқаррарӣ мебошад. Шакли шадидтарини ин ҳолат, заиф шудани сарпарастии падару модар ё шахсони ивазкунандаи онҳост. Ин метавонад ба шакли нокифоягии таъсири тарбиявӣ, назорати нокифояи вақтузаронӣ, муносибатҳо, рафтор ва ғайра зоҳир шавад. Бепарасторӣ ва беназоратӣ

хатари чиддӣ ба ташаккули дурусти шахсияти кӯдакону наврасон эҷод мекунад ва шароит барои пайдоиш ва рушди малакаҳои манфии иҷтимоӣ фароҳам меорад.

2. Дар доираи таҳқиқоти диссертатсионӣ, хусусиятҳои асосии раванди муносибатҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ барои ташаккули шахсияти кӯдакон ва наврасони бепарастор ва беназорат дар мактаб-интернат ва оила муайян карда шуданд. Ин хусусиятҳо, ки бо якдигар бо ҳам алоқа доранд, ба шакл ва усулҳои таълимӣ, аниқии равандҳои ташаккули шахсият ва ҳамгирии муассир байни ташаккул ва ислоҳи шахсияти ноболиғ вобаста шудаанд. Моҳият ва сабабҳои бепарасторӣ ва беназоратии ин гурӯҳ муайян гардиданд, ҳамзамон таҷрибаи консепсияҳо дар мамлакатҳои ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба самтнокии иҷтимоӣ ва қабул кардани таҷрибаи муошират ва рафтори ноболиғон равона гардидаанд, таҳлил шуданд.

Нақши мактаб-интернатҳо ва оилаҳо дар ташаккули шахсияти кӯдакони ҷиҳтӣ ва наврасон тавассути пешниҳоди дастгирии педагогӣ ва иҷтимоӣ муайян карда шудааст. Хусусиятҳои равонии ҷиҳтӣ ва наврасон, инчунин онҳое, ки бе нигоҳубини волидайн мондаанд, таҳлил карда шуданд. Ғайр аз ин, ҳолат ва хусусияти муносибатҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ ба рушди шахсии онҳо дар муассисаҳои истиқоматӣ ва оилаҳо таҳқиқ карда шуданд.

3. Ба назари мо, ҳангоми баррасии кӯдакони бепарастор ва беназорат бояд ба назар гирифт, ки раванди ташаккули шахсият ба фазои иҷтимоии атроф вобаста аст, ки субъектҳои он оила, муассисаи таҳсилот, ҳамсолон, ҳуди кӯдак ва ғайра мебошанд. Таносуби таъсироти бисёрсамта (ҳам мусбат, ҳам манфӣ) дар фазои таъиншуда аз бисёр ҷиҳат вариантҳои имконпазири ташаккули шахсиятро муайян мекунад. Муҳити ахлоқӣ, ба таври мусбат нигаронидашуда ба ташаккули шахсияти кӯдак таъсири судманд мерасонад. Бо вучуди ин, аксар вақт ба ин гурӯҳ кӯдакон ва наврасоне дохил мешаванд, ки фазои иҷтимоии онҳо беҳбудиро металабад. Аз ин ҷост, ки қаврабӣ дар рафтор пайдо мешавад.

4. Таҳқиқи асосҳои назариявӣ ва методологии шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат моро ба хулосаҳои зерин овард:

1) Таъсири мактаб-интернатҳо: Омӯзиш дар мактаб-интернатҳо боиси тағйироти арзишҳои ахлоқӣ-маънавии кӯдакони бепарастор ва беназорат мегардад.

2) Сабабҳои дилбастагӣ ба кӯча: Сусти шудани вазифаҳои тарбиявии оила ва мактаб сабаби асосии дилбастагии зиёди кӯдакон ба кӯча мебошад.

3) Норасоии ҳамкорӣ: Мавҷуд набудани ҳамкориҳои муассир байни муассисаҳои таҳсилот, оила ва мақомоти васоюту парасторӣ.

4) Кумакпулиҳои нокифоя: Андозаи кумакпулиҳо барои кӯдакон нокифоя аст.

5) Камбуди муассисаҳои иҷтимоӣ: Норасоии муассисаҳои оммавии кӯдакон, маҳфилҳо ва бахшҳои фароғатӣ сабаби бепарастор ва беназорат мондани кӯдакон мегардад.

6) Рушди сусти фароғат: Соҳаи фароғати кӯдакон дар маҳалли зист сусти рушд кардааст.

7) Шароитҳои номусоиди оила, ба монанди набудани меҳру муҳаббат, сӯиистифода ва зӯроварии ҷисмонӣ нисбати кӯдакон, яке аз сабабҳои бад шудани некӯахлоқии онҳо ва инкишофи эҳсоси бегонашавӣ аз оилаҳои худ мебошанд.

8) Муносибатҳои манфии оилавӣ – нарасидани меҳрубонӣ, муносибати бераҳмона, латукӯб ва зӯроварӣ нисбати кӯдакон. Инҳо яке аз сабабҳои бад шудани ҳолати онҳо ва дуршавӣ аз оилашон мебошад. Оқибатҳои беназоратӣ хатари рушди майзадагӣ, захролудшавӣ ва нашъамандиро дар кӯдакон дар бар мегирад.

9) Мафҳуми беназоратӣ: Беназоратии кӯдак ё наврас ба ҷудошавии комили ноболиғ аз оила, аз даст додани манзили доимии зист ва машғулиятҳои муайян ишора мекунад.

10) Хусусиятҳои шахсият: Хусусиятҳои асосии шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар мактаб-интернатҳо ва оилаҳо ошкор карда шуданд.

11) Нақши муассисаҳо: Вазифаҳо ва аҳамияти мактаб-интернатҳо ва оилаҳо дар рушди шахсияти یتимон ва наврасон тавассути расонидани дастгирии педагогӣ ва иҷтимоӣ муайян карда шуданд.

12) Таҳлили муносибатҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ: Хусусиятҳои раванӣ ва педагогии шахсияти кӯдакон ва наврасоне, ки аз васоят ва назорат маҳруманд, инчунин ҳолат ва хусусияти ҳамкориҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ, ки барои рушди шахсияти онҳо дар мактаб-интернатҳо ва оилаҳо равона карда шудааст, баррасӣ карда шуданд.

БОБИ 2. ВАЗЪИ БЕПАРАСТОҶИ ВА БЕНАЗОРАТИИ КЌДАКОНУ НАВРАСОН ДАР ТОҶИКИСТОН ВА САБАБҲОИ АСОСИИ ЗУҲУРИ ОНҲО

2.1. Вазъи кунунии бепарастоҶи ва беназоратии кўдакону наврасон дар Тоҷикистон

Кўдакон ояндаи ҳар ҷомеа, самараи ҳаёти инсон ва асоси неқўаҳволии оила мебошанд. Дар Тоҷикистон, давлати қонунгузор, қафолатҳои давлатӣ барои таъмин, риоя ва ҳифзи ҳуқуқи кўдакон дар сатҳи конститутсионӣ таъмин дода шуда, дар қонунгузорию махсус муқаррар карда шудаанд [115]. Тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, кишвар давлати иҷтимоӣ буда, ба ҳар як шаҳрванд шароити муносиби зиндагӣ ва имкониятҳои рушди озодро қафолат медиҳад. Конститутсия ҳуқуқ ба таъминоти иҷтимоӣ дар пиронсолӣ, дар ҳолатҳои беморӣ, маъҷубӣ, аз даст додани қобилияти қор, аз даст додани васоят ва дар дигар ҳолатҳои пешбининамудаи қонунро муқаррар мекунад [122]. Ба ҳифзи یتимон ва кўдакони маъҷуб, таҳсил ва тарбияи онҳо диққати махсус дода мешавад [119].

Дар байни гурӯҳҳои осебпазир ва эҳтиёҷманди шаҳрвандон кўдакон мақоми хос доранд. То расидан ба синни балоғат онҳо ба дастгирии падару модар, ҷомеа ва давлат ниёз доранд. Аз ин рӯ, дар ҳар ҷомеаи мутамаддин ва ҳуқуқбунёд кўдак ҳамчун субъекти махсуси ҳуқуқ, ки дорои ҳуқуқҳои қафолатнок аст, ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ҳуқуқ ва озодиҳои кўдакон дар маркази сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор доранд. Барои эҷод, танзим, риоя, ҳифз ва таҳкими қонунгузорию ба ҳифзи ҳуқуқи кўдак равонашуда чораҳои зарурӣ андешида мешаванд. Илова бар ташаққули заминаи меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаҳои ҳуқуқи оилавӣ, меҳнатӣ, ҷиноятӣ ва дигар соҳаҳои ҳуқуқ, дар мамлакат Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кўдак» [92] қабул шудааст, ки дар амал бомуваффақият татбиқ мегардад.

Ҳуқуқҳои кӯдак қисми муҳими низоми ҳуқуқии мамлакат мебошанд. Таъмин, риоя ва ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак ба саломатӣ, рушди ҷисмонӣ ва психикию эҳсоотӣ яке аз вазифаҳои калидии давлат ва ҷомеа буда, аз ҷониби Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон кафолат дода шудааст. Аз ҷумла, моддаи 34 Конститутсия чунин мегӯяд: «Модар ва кӯдак таҳти ҳимоя ва ғамхории махсуси давлат қарор доранд» [79]. Волидон барои таълим ва тарбияи фарзандони худ масъуланд, дар ҳоле ки кӯдакони болиғ ва қобили меҳнат вазифадоранд, ки аз волидони худ нигоҳубин кунанд ва ба онҳо дастгирии иҷтимоӣ расонанд. Давлат, дар навбати худ, ҳифз, нигоҳубин ва таълими ҷиҳмон ва кӯдакони маъҷубро таъмин мекунад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон» асоси ҳифзи ҳуқуқи кӯдаконро ташкил медиҳад ва татбиқи онҳоро кафолат медиҳад. Дар он таърифҳои муфассали «кӯдак», «кӯдаки маъҷуб», «ҷиҳмон», «кӯдаке, ки бе нигоҳубини волидайн мондааст», «намояндаи қонунӣ», «оилаи парастор», «таъминоти пурраи давлатӣ барои ҷиҳмон ва кӯдакони маъҷуб» ва «хизматрасонии тиббӣ ва иҷтимоӣ барои кӯдакон» оварда шудаанд.

«Кӯдак» шахсе фаҳмида мешавад, ки ба синни 18-солагӣ нарасидааст. «Кӯдаки маъҷуб» - кӯдакест, ки дар натиҷаи вайроншавии саломатӣ, беморӣ, ҷароҳат ё нуқси ҷисмонӣ ё рӯҳӣ фаъолияти ҳаётӣаш маҳдуд шудааст ва ба ҳифзи иҷтимоӣ ниёз дорад. Дар зери мафҳуми «кӯдак» шахсе фаҳмида мешавад, ки ба синни 18 нарасидааст. «Кӯдаки маъҷуб» ноболиғест, ки дар фаъолияти ҳаррӯзаи худ бинобар беморӣ, ҷароҳат ё бетартибӣ маҳдудият дорад ва ба ҳифзи иҷтимоӣ ниёз дорад. «Ҷиҳмон» кӯдаконе дар бар мегирад, ки ҳарду волидайн, модар ё падари танҳоро аз даст додаанд. Кӯдаке, ки аз нигоҳубини волидайн маҳрум аст, ноболиғест, ки волидонаш бо сабабҳои гуногун наметавонанд кӯдакро тарбия кунанд, ба монанди аз ҳуқуқи волидайн маҳрум шудан, бедаракшуда эълон шудан, ғайриқобили амал эълон шудан, адои ҷазо, тарк кардани нигоҳубини худ ё тарк кардани кӯдак дар муассиса. «Намояндаи қонунӣ» ҳамчун волидони кӯдак, волидони

фарзандхонда, парасторон ё дигар шахсони масъули кӯдак мувофиқи қонун муайян карда мешавад.

Қонун ба ҳар як кӯдак ҳуқуқ ба ҳаёт, озодӣ, дахлнопазирии шахсӣ, шаъну шараф, обрӯ, дахлнопазирии ҳаёти шахсӣ, саломатӣ, озодии суҳан ва вичдон, дастрасӣ ба иттилоот, иштирок дар ҳаёти ҷамъиятӣ, моликият, манзил, таҳсил, кор, фароғат, муттаҳидшавӣ дар ташкилотҳо ва ҳаёти оилавӣ кафолат медиҳад. Боби 3-юми қонун ба ҳуқуқҳои кӯдакон ҳангоми зиндагии ҷудогонаи волидон ва ҳифзи кӯдакон дар муассисаҳои махсус бахшида шудааст [92].

Таваҷҷуҳи махсус ба шиносоии кӯдак бо фарҳанги миллий ва ҷаҳонӣ, ҳифзи ӯ аз таъсири манфии муҳити иҷтимоӣ, манъи маҳдуд кардани ҳуқуқҳои кӯдак, хусусиятҳои масъулияти кӯдак ва дигар ҷанбаҳои муҳими он дода мешавад.

Дар бобҳои 4 ва 5-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак» масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи یتимон, кӯдакони бепарастори падару модар, инчунин кӯдакони маъюб танзим карда мешаванд. Ҳатм ва кӯдакони бе нигоҳубини волидон монда ҳуқуқ доранд, ки ба васоят, фарзандхондӣ, ҷойгиркунӣ дар муассисаҳои махсус, ҳифзи иҷтимоии давлатӣ, шуғл, манзил, нигоҳубини тиббӣ ва таҳсил дода шаванд. Барои кӯдакони маъюб кафолатҳои иловагии давлатӣ, аз ҷумла кӯмак дар ёфтани кор пешниҳод карда мешаванд.

Қонунгузори Тоҷикистон дастрасии кӯдаконро ба хизматрасониҳои тиббӣ ва иҷтимоӣ, аз ҷумла кумаки иҷтимоӣ, тиббӣ, таълимӣ, равонӣ ва ҳуқуқӣ, инчунин барқарорсозӣ таъмин мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба шуғли кӯдакони то 18-сола зоҳир карда мешавад. Хизматрасониҳои иҷтимоӣ дар доираи низоми давлатии таъминоти иҷтимоӣ, ки ҳадафи он фароҳам овардани имкониятҳои баробар, кӯмак дар бартараф кардани мушкилот ва пешгирии онҳо мебошад, пешниҳод карда мешаванд. Қонун «Дар бораи ҳифзи иҷтимоӣ» барои یتимон ва кӯдакони бепарастории волидайн сатҳи шоистаи зиндагиро кафолат медиҳад ва ҳуқуқҳои онҳоро ҳимоя мекунад. Дар

сурати имконнопазир будани тарбияи оилавӣ, кӯдакон дар муассисаҳои махсус ҷойгир карда мешаванд.

Хизматрасониҳои иҷтимоӣ ҷанбаҳои хонаводагӣ, тиббӣ, таълимӣ, ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ/фароғатиро фаро мегиранд. Шаҳрвандон ҳуқуқ доранд, ки аз мақомоти давлатӣ ва мақомоти ҳифзи иҷтимоӣ маълумоти ройгон дар бораи хизматрасониҳои иҷтимоӣ гиранд [91] Маълумот мустақиман ба шахсони ниёзманд, ба истиснои шахсони то 16-сола ва шахсони дорои мақоми ҳуқуқии ғайриқобили амал, ки дар бораи онҳо маълумот ба намоёндагони қонунии онҳо дода мешавад, пешниҳод карда мешавад. Афроде, ки ба муассисаҳои ҳифзи иҷтимоӣ фиристода мешаванд, пешакӣ бо шароити зиндагӣ ва хизматрасониҳо шинос карда мешаванд. Тибқи қонунгузорие, ки ҳуқуқи ноболиғонро ҳифз мекунад, шахс пас аз расидан ба синни 18-солагӣ ба синни балоғат мерасад. Ятим кӯдакест, ки ҳарду волидонаш ғавтидаанд ё яке аз онҳо ғойб аст. Ноболиғе, ки аз нигоҳубини волидайн маҳрум аст, шахсест, ки парасторони қонунии ӯ: аз ҳуқуқи волидайн маҳрум шудаанд; бедаракшуда ё ғавтида эълон шудаанд; маъюб ё қобилияти маҳдуди қорӣ доранд; дар муассисаи ислоҳӣ ҷазоро адо мекунанд; аз тарбия ва ҳифзи манфиатҳои кӯдак саркашӣ мекунанд; аз қабули кӯдак ба муассисаи таълимӣ, тиббӣ ё дигар муассиса саркашӣ кардаанд; ё дар дигар ҳолатҳои монанд.

Дастгирии давлатии ятимон ва кӯдакони бе нигоҳубини волидайн манзил, хӯрокворӣ, либос, пойафзол, инчунин стипендияҳо, грантҳо, хизматрасонии тиббӣ ва иҷтимоиро дар бар мегирад.

Хизматрасонии тиббӣ ва иҷтимоӣ дастгирии ҳамаҷонибаро дар бар мегирад: нигоҳубини тиббӣ, маориф, кӯмаки равонӣ ва мутобиқшавии иҷтимоӣ барои кӯдаконе, ки дар шароити душвори зиндагӣ қарор доранд. Ин хизматрасониҳо инчунин барои мусоидат ба шуғл пеш аз расидан ба синни балоғат равона карда шудаанд.

Волидон, фарзандхондагон, парасторон ва дигар шахсоне, ки барои нигоҳубин, тарбия ва ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак масъуланд, ҳамчун намояндагони қонунии ноболиғон амал мекунанд [116].

Дар соли 2016, дар Тоҷикистон Дафтари Омбудсмани ҳуқуқи кӯдак барои ҳифз ва ҳимояи манфиатҳои ноболиғон дар кишвар таъсис дода шуд ва риояи ҳуқуқ ва озодиҳои онҳоро таъмин намуд.

Ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакони یتим ба зиммаи мақомоти ҳифзи иҷтимоӣ ва парасторӣ, аз ҷумла мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ гузошта шудааст. Вазифаҳои парасторӣ ва ҳифзи ҷунин кӯдаконро раёсатҳои маорифи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, вилоятҳо, шаҳри Душанбе, инҷунин раёсатҳои маорифи шаҳру ноҳияҳо иҷро менамоянд [24].

Кӯдаконе, ки бе парастории падару модар мондаанд, ба оилаҳои парасторӣ, хонаҳои кӯдакон ва дигар муассисаҳо – таълимӣ, тиббӣ, иҷтимоӣ ва ғайра ҷойгир карда мешаванд [87].

Барои ин кӯдакон лагерҳои тобистонаи ройғони мактабӣ ташкил карда мешаванд. Давлат таҳсилоти ройгонро дар ҳама сатҳҳо - аз синфи ибтидоӣ то хатмкунанда - дар муассисаҳои таълимии давлатӣ барои یتимон ва кӯдаконе, ки таҳти сарпарастии пурраи давлат қарор доранд, кафолат медиҳад.

Қабули یتимон ва кӯдаконе, ки аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, ба ин муассисаҳои таълимӣ дар доираи маҳдудиятҳои муқарраршуда анҷом дода мешавад.

Давлат метавонад таҳсилоти یتимон ва кӯдаконе, ки аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, дар муассисаҳои таълимии хусусии ибтидоӣ, миёна, олий ва олии касбӣ маблағгузорӣ кунад. Ин муассисаҳо вазифадоранд, ки ҷунин кӯдаконро бо манзил, либос, пойафзол, хӯрокворӣ ва дастгирии стипендия таъмин кунанд.

Ғайр аз ин, донишҷӯён, аз ҷумла یتимон ва кӯдаконе, ки аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, аз пардохти хароҷоти коммуналӣ ва манзил озод карда мешаванд [121].

Давлат ятимон ва кӯдаконе, ки аз нигоҳубини волидайн маҳруманд, кафолат медиҳад: ёри ҳуқуқӣ дар ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои онҳо; дастрасии роӣгон ба чорабиниҳои фарҳангӣ ва варзишии давлатӣ, инчунин ба намоишгоҳҳо ва осорхонаҳое, ки аз ҷониби давлат маблағгузорӣ мешаванд; машқҳои роӣгони варзишӣ дар муассисаҳои давлатӣ; истифодаи роӣгони нақлиёти ҷамъиятӣ (ба истиснои таксӣ) ва нақлиёти роҳи оҳан ва ҳавоии танзимшаванда [125]; шароитҳое, ки ба шароити оилавӣ наздиктаранд, дар муассисаҳои таълимӣ, тиббӣ ва шабех, ки дар онҳо таълим, тарбия, рушд, эҳтиром ба шаъну шараф ва ҳифзи манфиатҳо, аз ҷумла ҳифзи забон, фарҳанг ва анъанаҳо таъмин карда мешаванд.

Агар тарбияи ятимон ва кӯдакони бе нигоҳубини волидайн дар оила ғайриимкон бошад, онҳо бояд дар муассисаҳои мувофиқи таълимӣ, парасторӣ, тиббӣ ё дигар муассисаҳои шабех ҷойгир карда шаванд.

Алимент, кӯмакпулӣ ва дигар пардохтҳои иҷтимоӣ ба суратҳисобҳои шахсии ин кӯдакон гузаронида мешаванд ва мувофиқи тартиби муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон дода мешаванд.

Мақомоти иҷроияи маҳаллӣ ҳуқуқ ва манфиатҳои ятимон ва кӯдаконро дар ҷунин муассисаҳо ҳифз мекунанд ва ба кор таъмин намудани онҳоро осон мекунанд [119].

Ба ятимони то 18-сола, ки дар муассисаҳои давлатӣ, аз ҷумла мактаб-интернатҳо ва ятимхонаҳо таҳсил мекунанд, нафақаи аз даст додани саробон пардохт карда мешавад. Пардохт ҳар моҳ бо роҳи интиқоли маблағ аз мақоми ваколатдор ба суратҳисоби пасандозии шахсии онҳо дар Амонатбанк анҷом дода мешавад [17].

Омодасозӣ, ҷамъоварӣ ва барасмиятдарории ҳуҷҷатҳои зарурӣ барои таъин ва пардохти нафақа, инчунин кушодани суратҳисобҳои амонатии инфиродӣ ва назорати ҳаракати маблағҳо дар онҳо ба зиммаи маъмурияти муассисаи таҳсилот вогузор аст.

Шахси масъул барои таъмини пардохтҳои нафақавӣ аз ҳисоби корманди муассиса таъин карда мешавад, ки тамоми корҳои заруриро дар ин масъала ба анҷом мерасонад [22].

Кӯдакони یتим ва кӯдаконе, ки аз парастории падару модар маҳрум мондаанд ва дар таъминоти пурраи давлатӣ қарор доранд, ҳуқуқ доранд, ки пас аз хатми таҳсил маблағи ҷамъшудаи нафақаро аз суратҳисоби амонатӣ (депозитӣ)-и худ гиранд. Ҳамзамон, синни ҳадди ақал барои гирифтани пардохт 16 сол буда, инчунин мавҷудияти ҳуҷҷати тасдиқкунандаи шахсияти кӯдак зарур аст. Пардохт дар ҳузури намояндаи мақомоти васоят ва парасторӣ анҷом дода шуда, бе нигоҳ доштани ғоизҳо барои хизматрасонии бонкӣ амалӣ мегардад [89].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои зерини муассисаҳои томактабӣ барои یتимон ва кӯдакони аз парастории волидайн маҳрум мавҷуданд:

1. Ҷитимхона: барои кӯдакони аз 2 моҳа то 7 сола.
2. Мактаб-интернат (шуъбаи томактабӣ): барои кӯдакони аз 1 то 7 сола.
3. Мактаб-интернати махсус (шуъбаи томактабӣ): барои кӯдакони аз 6 то 7 сола [88].

4. Ҷитимхона як навъ муассисаест, ки дар он давлат ба یتимон ва кӯдакони аз парастории волидайн маҳрум, ҳам дар синни томактабӣ ва ҳам дар синни мактабӣ нигоҳубин, тарбия, таълим ва дастгирии иҷтимоиро таъмин мекунад.

5. Муассисаҳои тиббии махсус метавонанд ҳамчун یتимхонаҳо фаъолият кунанд ва кӯдаконе, ки ба нигоҳубини махсус ниёз доранд, қабул кунанд. Инҳо یتимҳо, кӯдакони дорои нуқсонҳои модарзодии ҷисмонӣ ё рӯҳӣ ва онҳое, ки аз ҷониби волидон ё парасторони қонунии худ партофта шудаанд, дар бар мегиранд.

Ба инҳо инчунин кӯдаконе дохил мешаванд, ки падару модарашон муваққатан қодир ба тарбияи онҳо нестанд ё аз ҳуқуқҳои падару модар маҳрум карда шудаанд [89].

Барои чунин кӯдакон дар хонаҳои кӯдакон ва интернатҳо гурӯҳҳои махсуси томактабӣ ташкил карда мешаванд. Корҳои педагогӣ дар ин муассисаҳо аз ҷониби мутахассисони дорои таҳсилоти олии касбӣ ё миёнаи касбӣ дар соҳаи таҳсилоти томактабӣ ва тарбия иҷро карда мешаванд [21].

Таҳсил ва тарбияи томактабӣ кӯдакони синну соли мувофиқ, кормандони омӯзгорӣ ва волидон ё парасторонро дар бар мегирад. Иштирокчиён инчунин намоёндагони ташкилотҳо, корхонаҳо, фондҳо ва дигар субъектҳо, инчунин ҳар касеро, ки дар фаъолияти муассисаҳои таълимӣ дар соҳаи таълими томактабӣ иштирок мекунад, дар бар мегиранд [23].

Ятимхонаҳо (муассисаҳои таълимии томактабӣ) кӯдакони категорияҳои гуногунро қабул мекунанд: аз ду моҳа то ҳафтсола, кӯдаконе, ки аз ҷониби модарони танҳо ё падарон тарбия ёфтаанд ва кӯдаконе, ки бо сабабҳои гуногун бе нигоҳубин мондаанд, сарфи назар аз фарзандхондӣ. Ин инчунин кӯдакони дорои мушкilotи саломатӣ, ки волидонашон бо қарори суд аз ҳуқуқҳои худ маҳрум шудаанд ё дар зиндон ҷазо мегузаронанд, дар бар мегирад. Кӯдакони шаҳрвандони Тоҷикистон, ки дар хориҷа бе нигоҳубин мондаанд, инчунин кӯдаконе, ки волидонашон бемориҳои сироятӣ доранд, ки барои кӯдак хатарноканд, ба монанди сил, ВИЧ ё наҷамандӣ, низ қабул карда мешаванд [23].

Муассисаҳои таҳсилоти миёна бо иҷозатномаи мувофиқ метавонанд хидматҳои иловагии таълимӣ, аз ҷумла хидматҳои пулакиро, дар асоси шартномаҳои имзошуда пешниҳод кунанд.

Мактаб-интернат муассисаи таълимии давлатӣ аст, ки барои дастгирии ятимон, кӯдакони бепарастории волидайн, кӯдакони дорои талаботи махсус ва онҳое, ки дар минтақаҳои дурдаст, ки ба таҳсил дастрасӣ надоранд, пешбинӣ шудааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин намудҳои мактаб-интернатҳо фаъолият мекунанд:

1. Мактаб-интернати давлатӣ барои یتимон ва кӯдаконе, ки бе сарпарастии падару модар мондаанд. Дар ин ҷо кӯдаконе, ки یتими кулл хастанд, кӯдаконе, ки аз як ё ҳарду падару модар маҳруманд, инчунин кӯдаконе, ки падару модаронашон аз ҳуқуқи падару модарӣ бо қарори суд маҳрум карда шудаанд, таҳсил ва тарбия мегиранд.

2. Мактаб-интернати давлатӣ барои кӯдакони дорои имкониятҳои маҳдуди саломатӣ. Дар ин муассиса кӯдакони гирифтори бемориҳо ва хусусиятҳои гуногуни рушд – нобино, кар, лол, сустшунаво, кӯдакони гирифтори фалаҷ ва дигар нуқсонҳо таҳсил мегиранд. Мактаб дастгирии давлатиро дар таълим ва тарбияи чунин кӯдакон таъмин менамояд.

3. Мактаб-интернат барои кӯдакони деҳаҳои дурдаст ва навбунёд, инчунин барои кӯдаконе, ки бе сарпарастии падару модар мондаанд. Дар ин ҷо یتимон, кӯдаконе, ки яке аз падару модарро аз даст додаанд, инчунин кӯдакони оилаҳои дорои шароити номусоид ё падару модаронашон гирифтори бемориҳои сироятӣ таҳсил мекунанд. Хоҳишмандон таҳсилоти умумии миёна мегиранд.

4. Осоишгоҳ мактаб-интернати давлатӣ аст, ки барои кӯдакон ва наврасони гирифтори сил ва дигар бемориҳои сироятӣ пешбинӣ шудааст. Дар ин ҷо кӯдакон таҳсилро бо табобат муттаҳид мекунанд ва пас аз шифо ёфтани ва бо иҷозати табибон ба мактабҳои маҳаллии худ бармегарданд.

5. Мактаб-интернатҳои махсуси давлатӣ барои кӯдакон ва наврасони дорои рафтори девиантӣ, ки барои ҷомеа хатари эҳтимоли доранд, мавҷуданд. Қабул ба чунин муассисаҳо бо қарори суд ва комиссияи ҳуқуқи кӯдакон муайян карда мешавад.

6. Хонаи кӯдакони یتимон ва кӯдакони бепарастории волидайн як муассисаи таълимии давлатӣ аст, ки шароити мусоидро барои таълим ва тарбияи кӯдакони синни томактабӣ фароҳам меорад.

7. Кӯдаконе, ки яке аз волидонашонро аз даст додаанд ё бе нигоҳубини волидайн мондаанд, қабул карда мешаванд.

- кӯдаконе, ки падару модарашон аз ҷониби суд аз ҳуқуқи падару модар маҳрум карда шудаанд;
- кӯдаконе, ки расман аз ҷониби падару модар тарк карда шудаанд;
- кӯдаконе, ки падару модарашон ба бемориҳои сирояткунандае, ки барои кӯдак хатарноканд (сил, ВИЧ) гирифта мебошанд;
- кӯдаконе, ки падару модарашон аз нашъамандӣ ва дигар бемориҳои хавфнокӣ иҷтимоӣ аз ҷиҳати мекашанд [20].

Ин муассисаҳо дастгирии ҳамаҷонибаро, ки ба таълим, тарбия ва мутобиқшавии иҷтимоӣ кӯдаконе, ки дар вазъияти душвори ҳаёӣ қарор доранд, равона карда шудааст, таъмин менамоянд.

Қабули кӯдакон ба мактаб-интернатҳо ҳамасола аз 1 то 31 август гузаронида мешавад.

Мавриди зикр аст, ки тибқи маълумоти мавҷуда, дар шаш моҳи аввали соли 2024 дар Тоҷикистон беш аз 4 ҳазор кӯдак یتим монданд. Тибқи иттилоӣ мақомот, дар ин давра қариб 4 ҳазор издивоҷ қатъ шудааст, ки боиси зиёд шудани шумораи кӯдаконе гардидааст, ки аз нигоҳубини падару модар маҳрум шудаанд.

Тибқи маълумоти Кумитаи кор бо занон, дар ҷумҳурӣ аз моҳи январ то июни соли 2024 4117 издивоҷ қатъ шудааст - ин нисбат ба ҳамин давраи соли гузашта 291 камтар аст [6].

Дар натиҷаи талоқи ин оилаҳо 3632 кӯдаки ноболиғ аз як падару модар маҳрум шудаанд. Ҳамзамон, дар шаш моҳи аввали соли ҷорӣ дар мамлакат 30 356 издивоҷ ба қайд гирифта шудааст - ин нисбат ба ҳамин давраи соли 2023 78 издивоҷ зиёдтар аст [6].

Дар ним сол 230 издивоҷ бо қарори суд дар робита ба паст кардани синни никоҳ ба қайд гирифта шудааст - ин нисбат ба соли гузашта 100 камтар аст.

Пошхӯрии оилаҳо ва маҳрум шудани кӯдакон аз тарбияи яке аз падару модар яке аз мушкилоти шадидтарини иҷтимоӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон боқӣ мемонад.

То моҳи августи соли 2024, шабакаи ятимхонаҳо дар Тоҷикистон 61 муассисаи таълимӣ ва омӯзишӣ дошт, ки ба 7706 кӯдак таълим медоданд. Дар кишвар намудҳои гуногуни муассисаҳо барои ятимон, кӯдакони бепарастории волидайн ва шахсони дорои маъҷубӣ фаъолият мекунанд: 16 мактаб-интернати махсус барои ятимон, 19 муассиса барои кӯдакони дорои маъҷубӣ, 2 ятимхона, 22 мактаб-интернат дар дохили мактабҳои муқаррарӣ, инчунин як мактаб барои хонандагони дорои талаботи махсуси таълимӣ ва як мактаб барои кӯдакони боистеъдод. Шумораи умумии тарбиятгирандагон 7 706 нафарро ташкил медиҳад, ки аз инҳо 2 508 нафарашон духтарон мебошанд [6].

Аз 61 мактаб-интернати мавҷуда 14-тояш дорои мақоми ҷумҳуриявӣ ва 47-тояш мақоми маҳаллӣ мебошанд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон маорифро самти афзалиятноки сиёсати давлатӣ эълон кардаанд. Ӯ пайваста тадбирҳоро барои баланд бардоштани сифати таълим, зиёд кардани маоши омӯзгорон, мучаҳҳаз намудани муассисаҳои таҳсилот бо таҷҳизот ва технологияҳои муосир, инчунин тайёр кардани мутахассисони баландихтисос, ки ба талаботи бозори меҳнати дохилӣ ва хориҷӣ ҷавобгӯ бошанд, амалӣ менамояд. Сиёсати башардӯстонаи Роҳбари давлат ба дастгирии ҳамаҷонибаи кӯдакони осебпазир ва фароҳам овардани шароити беҳтарин барои таҳсил ва рушди шахсии онҳо нигаронида шудааст. Тоҷикистон, ки ҳудро ҳамчун давлати иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ муаррифӣ мекунад, ба ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон афзалият медиҳад ва ҷавононро ҳамчун пояи ояндаи миллат мешуморад. Қонунҳои асосӣ, аз ҷумла Конститутсия ва «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон», барои ҳамаи кӯдакон ҷаҳорчӯбаи бозғамии ҳуқуқӣ фароҳам меоранд, ки ба ятимон, кӯдакони бепарастор ва маъҷубон тавачҷӯҳи хоса зоҳир мекунанд. Ин ҳуқуқҳо ҳаёт, озодӣ, саломатӣ, таҳсил, манзил, меҳнат, таъминоти иҷтимоӣ ва ҳифз аз таъсироти манфиро дар бар мегиранд.

Давлат тавассути муассисаҳои гуногун, аз қабili Агенти хифзи иҷтимоии аҳоли ва намояндагии Ваколатдор оид ба ҳуқуқи кӯдак, дастгирии ҳамаҷонибаро таъмин менамояд. Ин кумак хизматрасониҳои тиббӣ, иҷтимоӣ, маърифатӣ, психикӣ ва ҳуқуқиро, инчунин кафолати шуғл ва манзилро ҳатто пас аз ба балоғат расидан дар бар мегирад.

Ҳамин тариқ, дар Тоҷикистон низоми бисёрсатҳае ташаккул ёфта ва бомуваффақият фаъолият мекунад, ки шароити муносиби зиндагӣ, рушд ва хифзи ҳуқуқи ҳамаи кӯдаконро, бо таваҷҷуҳи хоса ба онҳое, ки ба парасторӣ ва дастгирии давлатӣ ниёз доранд, таъмин менамояд.

2.2. Сабабҳои асосии зуҳури бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон дар Тоҷикистон ва тадбирҳо оид ба дастгирии педагогиро иҷтимоии онҳо

Аз замони таъсиси давлати Шӯравӣ, яке аз вазифаҳои асосӣ ба зиммаи он гузошта шуд: бозсозии куллии низоми маориф. Дар солҳои 1920-ум масъалаи зарурати тарбияи ҷамъиятии кӯдакону наврасон ба таври фаъол мавриди баҳс қарор гирифт. Муассисаҳои интернатӣ ҳамчун беҳтарин шакли тарбияи ҷамъиятӣ шинохта шуданд. Ин муассисаҳо, ҳамчун ниҳодҳои иҷтимоӣ, бояд тарбиякунандагони сазовор ва мутахассисони баландихтисоси давлати Шӯравӣ ва дар оянда низ давлати коммунистиро ба воя мерасониданд.

Дар он солҳои пур аз мушкилот, ки ҷанги шаҳрвандӣ, бӯҳрони иқтисодӣ, афзоиши ҷинояткорӣ ва дигар падидаҳои номатлуб доман паҳн карда буданд, ташкили мактаб-интернатҳо танҳо барои кӯдакон ва наврасоне, ки сарпараст надоштанд ва ба кумаки ғаврӣ ниёз доштанд, амалӣ шуд. Дар солҳои 1921–1922 дар интернатҳо - хонаҳои кӯдакон, коммунаҳои коргарӣ, маҳаллаҳои мактабӣ ва шаҳракҳои кӯдакон - қариб 540 ҳазор кӯдак таҳсил мекарданд.

Дар охири солҳои 1920-1930 дар мамлакат коҳиши назарраси муассисаҳои интернатӣ мушоҳида мешуд. Ин падида бо баланд шудани сатҳи

зиндагии аҳоли, барҳам додани бепарастории оммавӣ ва коҳиш ёфтани маблағгузории ин муассисаҳо аз ҷониби давлат шарҳ дода мешуд.

Бо саршавии Ҷанги Бузурги Ватанӣ, шумораи кӯдакони бепарастор ва беназорат ба таври назаррас афзоиш ёфт. Дар ин замина, Шӯрои Комиссарони Халқии ИҶШС қарор қабул кард, ки дар он масъалаи ҷобачогузории кӯдаконе, ки бе падару модар мондаанд, баррасӣ мешавад [136, с. 353-354] аз 23 январи соли 1942 тадбирҳоро оид ба ҳалли масъалаи бепарасторӣ танзим менамуд. Дар давоми солҳои ҷанг, хонаҳо ва муассисаҳои интернатӣ садҳо ҳазор кӯдакони беҳонаву бепаноҳро аз гуруснагӣ ва хатарҳои ҷисмонӣ наҷот доданд. Дар давраи пас аз ҷанг мактаб-интернатҳои нави умумӣ ва махсус барои кӯмак ба ин категорияҳои шахрвандон кушода шуданд. Ҳамзамон, талошҳои фаъоли муттаҳидсозии оилаҳо идома доштанд: волидон ҷустуҷӯ карда шуданд, робитаҳои оилавӣ барқарор карда шуданд ва шумораи мактаб-интернатҳо барои یتимон афзоиш ёфт. Нақшаҳо барои рушди инфрасохтори таълимӣ, ки қодир ба таъмини таҳсилоти босифати насли оянда аст, тартиб дода шуданд.

Дар нимаи дууми солҳои 1950 ва аввали солҳои 1960-ум, бо вуҷат ёфтани сохтмони коммунизм, тамоюли тақвият додани хусусияти ҷамъиятии тарбия ба таври намоён зоҳир шуд. Ин тамоюл аз ақидае бармеомад, ки оила ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ, имкониятҳои маҳдуд барои тарбияи коммунистии насли наврас дорад. Аз ин рӯ, пешниҳод мешуд, ки қисме аз вазифаҳои тарбиявӣ бояд ба зиммаи давлат гузошта шавад. Дар робита ба ин, 15 сентябри соли 1956 қарори Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунистии Иттифоқи Шӯравӣ ва Шӯрои Вазирони ИҶШС «Дар бораи ташкили мактаб-интернатҳо» қабул гардид. [135, с. 247-249].

Дар саросари мамлакат барои мактаб-интернатҳо шароити беҳтарин барои рушди ҳамаҷонибаи кӯдакон ва тарбияи арзишҳои дастаҷамъӣ фароҳам оварда мешуд. Афзалият ба ташкили дурусти речаи рӯз дода мешуд, ки дар он омезиши оқилонаи меҳнат, таълим, истироҳат ва варзиш ба назар гирифта мешуд. КМ КПСС ва Шӯрои Вазирони ИҶШС чорабиниҳоро барои

рушди мактаб-интернатҳо дар солҳои 1959-1965 тасдиқ намуданд. [122, с. 254-255]. Давлат бар ин назар буд, ки бо мурури замон мактаб-интернатҳо ба муассисаҳои намунавии тарбиявӣ табдил хоҳанд ёфт, ки вазифаи тарбияи иҷтимоии кӯдаконро ба дӯш гирифта, оиларо иваз намуда, хонандагонро барои фаъолият дар хоҷагии халқ омода мекунанд. Дар ин давра, тамоюл ба афзоиши шумораи чунин муассисаҳо ба назар мерасид. То соли 1961, дар ИҶШС зиёда аз 3 ҳазор мактаб-интернат фаъолият мекард, ки дар онҳо беш аз 700 ҳазор тарбиягирандагон таълим мегирифтанд [144]. Дар охири солҳои 1960-ум дар ИҶШС мактаб-интернатҳо барои кӯдакони боистеъдод ва маҳоратманд, аз ҷумла мусиқӣ, бадеӣ ва математикӣ, таъсис ёфтанд. Ин муассисаҳо ҳамчун марказҳои тарбияи махсус барои рушди қобилиятҳои фарзандон амал мекарданд.

Дар давоми солҳои 1970-ум, нақши мактаб-интернатҳо тағйир ёфт. Онҳо аз муассисаҳои пешқадами таълимӣ, ки барои рушди ҳамаҷонибаи хонандагон пешбинӣ шуда буданд, ба ҷойҳое табдил ёфтанд, ки барои кӯдаконе, ки дар хонаводаҳои худ шароити мусоид барои тарбия надоштанд, пешбинӣ шуда буданд. Инҳо асосан кӯдаконе буданд, ки ба дастгирии иҷтимоӣ ниёз доштанд, зеро падару модаронашон ба далели мушкilotи иқтисодӣ, корӣ ё саломатӣ наметавонишанд ба онҳо ғамхорӣ кунанд. Ба ин муассисаҳо кӯдаконе, ки дар вазъияти ногувор қарор доштанд (аз оилаҳои калон, камбизоат ё аз ҷониби модарони танҳо тарбияшаванда) фиристода мешуданд. Дар натиҷа, мактаб-интернатҳои махсус барои ноболиғоне, ки дар шароити душвори зиндагӣ қарор доштанд ва аз имконияти тарбияи пурра дар оилаҳои худ маҳрум буданд, ба сохторҳои калидии иҷтимоӣ табдил ёфтанд.

Дар аввали солҳои 1980-ум шумора ва таркиби тарбиягирандагони мактаб-интернатҳо ба таври назаррас тағйир ёфт. Шумораи кӯдакон дар ин муассисаҳо се маротиба афзоиш ёфт. Ин афзоиш бо зиёд шудани кӯдакони ғайриникохӣ таваллудшуда дар ИҶШС, афзоиши шумораи кӯдаконе, ки аз ҷониби падару модар тарк шуда буданд ва зиёд шудани кӯдаконе, ки бо қарори суд аз оила ҷудо карда шуда буданд, алоқаманд буд. Вазъияти маҳдуд

ва бастаи мактаб-интернатҳо ба тарбиягирандагон таъсири манфӣ мерасонид. Аз ин рӯ, соли 1985 Қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС дар бораи тадбирҳо барои беҳтар кардани тарбия, таълим ва таъминоти моддии тарбиягирандагони мактаб-интернатҳо қабул карда шуд [134, с. 155-161].

Бухрони калони иқтисодии солҳои 1990-ум ба саломатии моддӣ ва ахлоқии оила, ҳамчун ниҳоди асосии ҷамъиятӣ, таъсири манфӣ расонид. Ин вазъият боиси пайдоиши як қатор мушкилоти иҷтимоӣ гардид, аз ҷумла:

1. Афзоиши таваллуди кӯдакони ғайриникохӣ: ин падида нишондиҳандаи тағйироти ҷиддӣ дар сохтори оилавӣ ва ахлоқии ҷомеа буд.

2. Бетартибии иҷтимоии оилаҳо: мушкилоти молиявӣ ва манзилӣ, ки падару модарон бо онҳо рӯ ба рӯ мешуданд, боиси ноустувории оилаҳо ва коҳиши қобилияти онҳо дар иҷрои вазифаҳои тарбиявӣ гардид.

3. Яке аз мушкилоти ҷиддӣ заиф шудани асосҳои ахлоқии ҷомеа мебошад, ки боиси зухуроти манфӣ, аз қабилӣ майзадагӣ, наҷамандӣ ва саркашӣ аз ӯҳдадорихои падару модар мегардад. Дар натиҷа, шумораи кӯдаконе, ки дар муассисаҳои иҷтимоӣ, аз ҷумла мактаб-интернатҳо тарбия мегирифтанд, ба таври назаррас афзоиш ёфт.

Дар замони ИҶШС мактаб-интернатҳо ҳамчун ниҳодҳои иҷтимоикунонӣ барои кӯдаконе, ки дар шароити душвори зиндагӣ қарор доштанд, зарурати объективӣ доштанд. Мақсади асосии онҳо омода кардани ин кӯдакон ба ҳаёти мустақилона буд.

Беназоратии ноболиғон масъалаи ҷиддӣ ва то ҳақде нав барои ҷомеаи мост, ки дар ҳама давраи замон мушоҳида мешавад. Ин мушкилоти иҷтимоӣ асосан бо нокифоя будани таваҷҷуҳ ва назорати калонсолон, бахусус падару модар, аз болои рафтори кӯдакон алоқаманд аст.

Ноболиғоне, ки беназорат мондаанд, ҳатто дар сурати мавҷудияти робитаҳои оилавӣ, аксар вақт маҷбуранд рӯзу шабро дар кӯча бо сабабҳои гуногун: бухрон, сираҳолӣ, истисмор, беназоратӣ, муноқиша бо падару модар, дӯстон ё муаллимон гузаронанд. Чунин кӯдакон ба хатари ҷиддӣ

дучор мешаванд - онҳо метавонанд манбаи паҳншавии бемориҳои иҷтимоӣ гарданд ва ба гурӯҳҳои ҷинойткорӣ ҷалб шаванд.

Бо дарназардошти имкониятҳои молию иқтисодии ҷумҳурӣ дар доираи якҷанд барномаҳои давлатӣ аз ҷумла, «Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ барои солҳои 2007-2009», «Стратегияи Миллии Рушд барои давраи то соли 2015», «Барномаи мусоидат ба шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2009», «Барномаи мусоидат ба шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2010-2015», Барномаҳои давлатӣ, аз қабили «Консепсияи сиёсати давлатии мусоидат ба шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2006–2012» ва «Консепсияи ислоҳоти ҳифзи иҷтимоии аҳоли» бо истифода аз манбаъҳои гуногуни маблағгузорӣ амалӣ гардида, ба ҳалли ин мушкилот равона шудаанд. Дар натиҷаи татбиқи босамари ин барномаҳои давлатӣ ва тақвияти фаъолияти мақомоти дахлдор сатҳи зиндагии аҳоли тадриҷан рӯ ба беҳбудӣ ниҳодааст.

Коршиносони Бонки умумиҷаҳонӣ ва Хазиначи кӯдакони СММ (ЮНИСЕФ) дар ҳамкорӣ бо Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон сатҳи зиндагии аҳолиро омӯхта, ҷиҳати паст кардани сатҳи камбизоатӣ ва беҳтар гардонидани вазъи иқтисодии мамлакат чораҳо меандешанд. Сатҳи камбизоатӣ аз 81 фоизи (дар сад)– и соли 1999 то ба 64 фоиз (дар сад) дар соли 2007 ва дар соли 2018 ба 35 фоиз паст гардид.

Паст гардидани сатҳи камбизоатӣ далолат аз афзоиш ва баланд гардидани музди меҳнат ва аз ҷумлаи дастовардҳои сатҳи иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Аз ҷониби КВД «Маркази таълимии шаҳри Душанбе» дар ҳамкорӣ бо Кумитаи кор бо занон ва оилаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон 60 нафар ҷетимдухтарон, ноболиғони гирифтори хушунат ва зӯроварӣ, ки бошандагони Маркази таълимии «Ҷароғи ҳидоят» мебошанд, ба омӯзиши касбҳои «Қаннодӣ», «Дӯзанда» ва «Асосҳои омӯзиши компютер» ҷалб шуданд.

Мутобиқи моддаи 8 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мусоидат ба шуғли аҳоли» чиҳати дастгирии иҷтимоии шаҳрвандони бекор ба онҳо кумакпулӣ барои бекорӣ пардохт мегардад.

Маркази таълимии шаҳри Душанбе, як корхонаи давлатӣ, бо ҳамкориҳои Кумитаи кор бо занон ва оилаи назди Девони Вазирони Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои 60 ҷатим ва кӯдаконе, ки аз зӯроварӣ ва сӯиистифода азият мекашанд ва дар бошандагони Маркази таълимии «Чароғи ҳидоят» мебошанд, ба омӯзиши касбҳои «Қаннодӣ», «Дӯзанда» ва «Асосҳои омӯзиши компютер» ташкил кард.

Мувофиқи моддаи 8 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мусоидат ба шуғл», ба шаҳрвандони бекор ҳамчун як шакли дастгирии иҷтимоӣ кӯмакпулии бекорӣ дода мешавад.

Дар ин радиф аз ҷониби мақомоти меҳнат ва шуғли аҳоли ба 4101 нафар шаҳрвандон ба маблағи 1 миллиону 422 ҳазору 010 сомонӣ кумакпулӣ оид ба бекорӣ пардохт гардид, ки ин нишондиҳанда 70,7 фоизи иҷрои барномаҳо ташкил медиҳад.

«Баҷаҳои кӯча» – ин кӯдакони беназорат ва бепарастор ба ҳисоб рафта, барои ҷинояткорӣ заминаи мусоид фароҳам меоранд. Аз ин рӯ, ҳалли ин мушкилот барои давлат афзалият дорад. Барои ҳалли бомуваффақияти он, аввал муайян кардани решаҳои ин падидаи манфӣ муҳим аст. Ноболғон ба тағйироти иҷтимоӣ хеле осебпазиранд ва вазъияти кунунии онҳо нишондиҳандаи вазъияти умумӣ ва сатҳи рушди давлат мебошад.

Дар ин замина, мафҳуми «сабаб» метавонад ба таври зерин фаҳмида шавад:

1. Пайдоиш ва тавлид: Падидае, ки падидаи дигарро муайян ё тавлид мекунад.
2. Асос ва ангеа: Асос, баҳона ё ангеа барои ҳар гуна амалҳо, кирдорҳо (ангеаҳо, фикрҳо, ҳолатҳое, ки боиси ягон амал мешаванд).
3. Ҳолатҳои ғайриҷашмдошт: Ҳодисаҳои ғайриҷашмдошт ё ҳолатҳои душвор, ки метавонанд ба ин падида мусоидат кунанд [63, с. 24].

Табақабанди иҷтимоӣ ва афзоиши шумораи одамоне, ки зери хатти камбизоатӣ зиндагӣ мекунанд, ба ҳаёти кӯдакон таъсири манфӣ мерасонад. Кӯдакони оилаҳои камбизоат аксар вақт дар ҷустуҷӯи шароити бехтар ба кӯча мебароянд ва ба усулҳои ғайриқонунии қонё кардани талаботи моддии худ рӯ меоранд.

Тавре дар боло зикр гардид, мафҳумҳои «беназоратӣ» ва «тағйирёбӣ» ба ҳам зич алоқаманданд. В. Мухина дар таҳқиқоти худ якчанд сабабҳои оворагардии кӯдаконро муайян кардааст:

- майл ба таассуроти нав ва сафар - кӯдакон ба кашфи ҷаҳони нав ташнаанд, ки дар илм «дромомания» номида мешавад;
- муҳити носолими оилавӣ - муноқишаҳои доимии байни падару модар, талоқҳо ва дигар баҳсҳои оилавӣ метавонанд кӯдакро маҷбур кунанд, ки барои дарёфти дастгирӣ ва фаҳмиш хонаро тарк кунанд;
- озори ҷисмонӣ ва психикӣ - зӯрварӣ ва муносибати бад аз ҷониби падару модар низ сабаби маъмули фирори кӯдакон аз хона мебошанд [130, с. 14-19].

Ин омилҳо нишон медиҳанд, ки чӣ гуна фазои оилавӣ ва ҳолати рӯҳии кӯдак метавонад боиси бесарпаноҳӣ гардад.

Кӯдакон ва наврасоне, ки беназорат мондаанд, аксар вақт бо мушкilotи ҷиддии саломатии ҷисмонӣ ва психикӣ - аз бемориҳои сироятӣ ва неврозҳо то иллати ақлӣ ва дигар патологияҳо - рӯбарӯ мешаванд. Дар байни кӯдакон зухуроти рафтори номатлуб, аз қабилӣ тамокукашӣ, майзадагӣ, нашъамандӣ ва токсикомания, кам нестанд. Ғайр аз ин, сатҳи ҷинояткорӣ дар байни кӯдакон меафзояд, истисмори ноболиғон, ҷалби наврасон ба тичорати ҷиноятӣ, гадой ва фоҳишагӣ хеле паҳн шудааст.

Оила дар шаклгирии шахсият ва рушди маънавии кӯдак нақши калидӣ мебозад. Норасоии таҷрибаи иҷтимоӣ ва дастгирӣ дар оила метавонад боиси вайроншавии ташаккули шахсиятӣ ва маънавии кӯдак гардад. Дар чунин шароит кӯдак маҷбур мешавад, ки эҳтиёҷоти асосии худро дар кӯча қонё кунанд, ки ин вазъияти ўро боз ҳам бадтар мекунад [127].

Эъломияи ҳукуки кӯдак, ки соли 1924 дар Женева қабул шудааст, ҳифзи махсуси кӯдаконро кафолат медиҳад. Ин ҳуқуқҳо ба кӯдакон имкониятҳо барои зиндагии пурра ва ба воя расидани мутаносибро фароҳам меоранд [77].

А.С. Макаренко дуруст қайд карда буд: «Тарбияи кӯдакон - муҳимтарин соҳаи ҳаёти мост. Тарбияи дуруст - пирии хушбахтонаи мост, тарбияи нодуруст - андӯҳи мо барои оянда, ашкҳои мо, гуноҳи мо дар назди халқ, дар назди тамоми давлат аст» [102, с. 82]. Падару модар бояд масъулияти бузурги иҷтимоии худро - тарбияи шахрвандони ояндаро дарк кунанд. Ҳар як оилаи пурра - асоси ҷамъияти солим аст.

Мавҷуд набудани назорат ва тарбияи кӯдакон ва наврасон аввалин қадам ба исён, рафтори носолим ва вайроншавии рушди муътадили иҷтимоии онҳо мегардад. Дар шароити муосир, ин мушкилот яке аз мушкилоти калидӣ дар соҳаи кӯдакӣ мебошад. Набудани назорат ва интизоми дуруст боиси оқибатҳои ҷиддӣ мегардад, аз ҷумла:

- ихтилоли шахсият, ки асосан ба соҳаи эмотсионалӣ ва системаи арзишҳо таъсир мерасонад;

пайдоиши сифатҳои манфӣ: кӯдакон сифатҳои манфии мураккабро аз худ мекунанд, ба монанди агрессия, изтиробӣ баланд, муноқишавӣ ва ғайра;

- мавҷуд набудани таҷрибаи мусбат: онҳо таҷрибаи мусбати зиндагӣ ва маҳорати рафтори устуворро аз даст медиҳанд;

- майл ба рафтори нашъамандӣ: ин метавонад ба майл ба рафтори нашъамандӣ ва мушкилоти худмуайянкунӣ оварда расонад.

Беназоратӣ ва бетарбиягӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ ба шаклгирии рафтори қурбонӣ дар наврасон таъсир мерасонад. Махсусан, наврасоне, ки аз парастории падару модар маҳруманд, дар гурӯҳи хатари иҷтимоӣ қарор гирифта, бештар ба қурбонии рафтор мубаддал мешаванд.

- Бо таҳлили пешшартҳо, шароит ва мушкилоте, ки аз бепарастор ба манфиатҳои ноболиғон ба вучуд меоянд, мо як қатор чораҳои пешгирикунандаро муайян мекунем:

- Расонидани дастгирӣ ба оилаҳо дар марҳилаҳои аввали бӯҳрон, ки имкон медиҳад, ки сари вақт аз шиддатгирӣ пешгирӣ карда шавад ва хатарҳои иҷтимоӣ ба ҳадди ақал расонида шаванд.

- Кор бо оилаҳое, ки дар онҳо зӯрварӣ мавҷуд аст - даҳлат дар ҳолати исботшуда ё гумонбаршудаи зӯрвари чисмонӣ ё психикӣ нисбати кӯдак.

- Барқарорсозии муносибатҳо дар оила - истифодаи марказҳои махсуси дастгирӣ барои ба роҳ мондани ҳамдигарфаҳмӣ ва расонидани кумак ба кӯдакон.

- Ҳамкориҳои байниидоравӣ - ҳамоҳангсозии кӯшишҳои ҳадамоти гуногун ҳангоми баррасии ҳолатҳои вайроншавии ҳукуки кӯдак.

- Маърифати падару модар - таълим додани усулҳои дурусти тарбия ва роҳҳои беҳтар кардани муносибат бо кӯдакон.

- Иштироки фаъоли ВАО - ҷалби таваҷҷуҳи ҷомеа ба мушкилоти беназоратӣ ба кӯдакон ва тарғиби арзишҳои оилавӣ.

Барномаи пешгирии беназоратӣ ба кӯдакон ба принципҳои ягонагии ташхис ва ислоҳ, низомнок, муносибати ҳамаҷониба ва фаъолияти ислоҳӣ асос ёфтааст. Он се блоки асосӣ: ташхисӣ, шакл-реабилитатсионӣ ва назоратиро дар бар мегирад. Дар доираи барнома чорабиниҳо дар сатҳҳои дохилишахсӣ, байнишахсӣ ва микроиҷтимоӣ бо истифодаи шаклҳо ва усулҳои фаъоли кумак амалӣ карда мешаванд.

Сиёсати иҷтимоии давлат дар соҳаи кӯдакӣ ба коҳиш додани оқибатҳои манфии равандҳои иҷтимоӣ, инчунин ба фароҳам овардани шароит барои тағйироти ниҳодҳои мавҷуда ва пайдоиши ниҳодҳои нав, ки ба талабот ва манфиатҳои кӯдакон ҷавобгӯ мебошанд, равона шудааст.

Муҳимтарин омили бесарпарастӣ ва беназоратии кӯдакон ва наврасон шароити номусоиди тарбияи оилавӣ мебошад.

Таҳлили кори муҳаққиқони рус ба мо имкон медиҳад, ки намудҳои оилаҳоеро, ки дар онҳо кӯдакон рафтори қавравӣ нишон медиҳанд, тасниф кунем. Инҳо иборатанд аз:

- ҳузури аъзои бекор дар оила;

- сатҳи пасти некӯаҳволии моддӣ;
- муносибатҳои харобиовар дар дохили оила;
- издивоҷи ноустувор ё ҷудошавии волидон;
- муоширати зуд-зуди аъзои оила бо афроде, ки ба рафтори зиддиҷамъиятӣ майл доранд;
- ҳузури аъзои оила, ки рафтори зиддиҷамъиятӣ нишон медиҳанд.

Омили муҳимтарини набудани назорат нисбати ноболиғон муҳити мактаб аст. Муассисаи таълимӣ, ҳамчун муҳити иҷтимоӣ, метавонад шаклҳои гуногуни рафторро дар кӯдак ташаққул диҳад. Омилҳое, ки рафтори иҷтимоиро муайян мекунанд, асосан системаи муносибатҳо ва системаи мактаб мебошанд. Аз ин рӯ, дар муассисаи таълимӣ фароҳам овардани шароитҳое, ки рушди муқаррарии хонандаро, аз ҷумла эҳтиром ба ҳуқуқҳои онҳо ва дастрасӣ ба таҳсилоти босифатро таъмин мекунанд, муҳим аст. Сабабҳои тарк кардани муассисаҳои таълимӣ инҳоянд: набудани тавачҷӯх ба таҳсил ва ғайра; таъхир дар рушд; рафтори бад; сӯиистифодаи ҷисмонӣ ва равонӣ аз ҷониби муаллимон; мушкилоти саломатӣ; эҷоди таҷрибаи манфии таълимӣ барои хонандагон; «интиҳоботи маҳфӣ»; Бояд қайд кард, ки ин муассисаи таълимӣ барои кор бо кӯдакони «душвор» омода нест.

Барои ҳалли мушкилоти беназоратӣ ва ғамхории номатлуб ба кӯдакон ва наврасон, кори пешгирикунанда бо оилаҳо пеш аз ҳама ба гурӯҳҳои осебпазири иҷтимоӣ - оилаҳои камбизоат, нопурра, оилаҳои бекор ё вобаста ба машрубот равона шудааст. Давлат ва ҷомеаи шахрвандӣ масъулият доранд, ки ҳифзи ноболиғонро дар вазъиятҳои душвори зиндагӣ тавассути ҷудо кардани захираҳои кофӣи иқтисодӣ, иҷтимоӣ, маънавӣ ва ахлоқӣ кафолат диҳанд. Ин захираҳо барои фароҳам овардани шароити мусоид барои ҳаёти кӯдакон, таҳсил, рушди шахсӣ, роҳнамоии касбӣ ва ҳамгироии иҷтимоӣ, инчунин қисман ҷуброн кардани набудани тавачҷӯҳи волидон пешбинӣ шудаанд. Дар айни замон, зарур аст, ки ҳадафи стратегии беҳтар кардани сифати ҳаёти оилавӣ ва тақвияти нақши тарбиявии оила, ки

метавонад шумораи кӯдакони бе нигоҳубини муносибро ба таври назаррас коҳиш диҳад, ҳал карда шавад.

Боз як нуктаи манфии вазъияти муосир дар муассисаҳои таълимии махсус – аз даст додани вазифаи тарбиявӣ мебошад. Муассисаҳои таълимии махсус ҳузури худро дар ҳаёти кӯдакон асосан ба раванди таълим маҳдуд кардаанд, ва педагогон аксар вақт намедонанд, ки тарбиятгирандагони онҳо дар берун аз мактаб чӣ кор мекунанд. Курсҳои ихтиёрӣ, машғулиятҳои иловагӣ аз байн рафтанд, гурӯҳҳои дарозмуддати рӯзона пулакӣ шуданд. На ҳамаи падару модар метавонанд ба клубҳо, сексияҳои варзишӣ дастрасӣ дошта бошанд ва, албатта, кӯчаҳо кӯдаконро фурӯ мебаранд.

Интернет ва ВАО дар ҳаёти наврасони муосир нақши бузург мебозанд ва, мутаассифона, на ҳамеша мусбат. Зӯроварӣ таҳмил мешавад, қаҳрамонҳо онҳое мешаванд, ки қавитаранд, бо тамоми қувва бемаҳдудиятӣ ва талош ба сӯи мақсад тарғиб карда мешавад. Таваҷҷуҳ на ба арзишҳои маънавӣ, балки ба неқӯаҳволии моддӣ, ки аксар вақт аз роҳҳои ғайриқонунӣ ба даст омадааст, равона шудааст. Қаҳрамонони адабиёт, ки барои онҳо шараф ва вичдон ганҷи асосии ҳаёт буданд, ба гузашта рафтанд.

Аз лаҳзаи таваллуд кӯдак дар роҳи рушди ахлоқӣ, зеҳнӣ, ҷисмонӣ ва касбии худ ҳамеша бо калонсолон ҳамроҳӣ мешавад (педагог аз ҷунонӣ – роҳнамои кӯдак). Мавҷуд набудани ҳамроҳӣ ё ҳамроҳии нокифояи калонсолон дар шакли таъсири тарбиявӣ ногузир ба беназоратӣ ва бесарпарастӣ оварда мерасонад, ки асоси шаклгирии рафтори ҳуқуқвайронкунандаи ноболиғон мебошанд.

Тарбияи самараноки шахрванд танҳо бо иштироки муштаракӣ ҳамаи ниҳодҳои ҷамъиятӣ ва давлатӣ: оила, муассисаҳои таҳсилот, низоми ҳифзи ҳуқуқ ва судӣ, инчунин дигар сохторҳои, ки ҳуқуқ ва рафтори шахсро шакл медиҳанд, имконпазир аст. Арзиши инсон дар ҷомеа аз ғоиданокӣ ва ҳислатҳои мусбати иҷтимоии ӯ муайян карда мешавад, ки дар натиҷаи муҳити мусоиди иҷтимоӣ ва раванди тарбия, ки ба рушди шахсият, ҷомеа ва давлат нигаронида шудааст, ташаққул меёбанд.

1. Тавре ки қаблан қайд карда шуд, мувофиқи моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон» аз 18 март соли 2015, № 1196, мақоми ятим ба кӯдаке, ки аз нигоҳубини волидайн маҳрум аст, бо як қатор сабабҳо дода мешавад: маҳдуд кардан ё маҳрум кардан аз ҳуқуқи волидайн, ғавт ё бедарак шудани яке аз волидон, ғайри қобили амал будани парасторон, зиндонӣ шудани волидон, инчунин дар сурати саркашӣ аз тарбия ва ҳифзи манфиатҳои кӯдак аз ҷониби волидон, аз ҷумла саркашӣ аз хориҷ кардани кӯдак аз муассисаҳои таълимӣ, тиббӣ ё педагогӣ ва дигар ҳолатҳои ба ин монанд [94].

2. Муқаррароти моддаи 35-и қонунгузории амалкунанда «Кафолатҳои давлатии ҳифзи иҷтимоӣ ва ҳуқуқи ятимон ва кӯдакони бепарастор»-ро муқаррар мекунанд:

3. Давлат уҳдадор мешавад, ки барои ятимон ва кӯдакони аз парастории волидайн маҳрумшуда сатҳи шоистаи зиндагии онҳоро таъмин кунад, инчунин ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии онҳоро боэътимод ҳифз намояд.

4. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои татбиқи ҳуқуқ, кафолат ва ҷуброни муқаррарнамудаи қонун барои ятимон ва кӯдакони берун аз низоми васоят масъул аст.

5. Кафолатҳо ва ҷубронпулиҳои муқарраршуда барои ятимон ва кӯдакони бепарастор ҳатто пас аз ба балоғат расидани онҳо нигоҳ дошта мешаванд.

6. Ташкилотҳо ва шахрвандон метавонанд дар татбиқи кафолатҳои давлатии ҳифзи иҷтимоӣ ҳуқуқи ятимон ва кӯдакони бепарастор бо тартиби муқаррарнамудаи қонунгузорӣ иштирок намоянд [94].

Моддаи 39-и ин қонун таҳсили ятимон ва кӯдакони бепарасторро кафолат медиҳад. Давлат онҳоро, ки дар муассисаҳои таълимии давлатии таҳсилоти ибтидоӣ, асосӣ ва миёнаи умумӣ таҳсил мекунанд, бо либос, пойафзол, китобҳои дарсӣ ва маводи таълимӣ таъмин менамояд. Инчунин, ба онҳо ҷои зист ва кумаки яқвақта мутобиқи меъёрҳои муқаррарнамудаи

Ҳукумат дода мешавад. Таътили тобистона дар лагерҳои мактабӣ барои онҳо ройгон гузаронида мешавад [94].

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон» муносибатҳои ҷамъиятӣ, ки ба низоми пешгирии ҳуқуқвайронкунии ноболиғон алоқаманданд, танзим мешаванд. Дар ин замина, ноболиғи бепарастор ҳамчун шахсе муайян карда мешавад, ки рафтори ӯ аз сабаби иҷро накардан ё нодуруст иҷро кардани вазифаҳои худ оид ба тарбия, таълим ва нигоҳубин аз ҷониби волидон ё парасторонаш аз назорат берун шудааст. Истилоҳи «ятим» ноболиғонеро дар бар мегирад, ки бо сабабҳои гуногун аз парасторӣ маҳрум шудаанд: марги волидон ё намояндагони онҳо, маҳрум шудан ё маҳдуд кардани ҳуқуқи волидайн, эътироф кардани нотаवонии волидайн, беморӣ, муддати тӯлонӣ набудани волидон, инчунин дар сурати рад кардани волидон аз тарбияи кӯдак ё ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдак [93].

Мувофиқи қонун, оилаи носолим оилае эътироф мешавад, ки дар он падару модарон ё шахсони масъул барои тарбияи кӯдак вазифаҳои худро оид ба таълим, тарбия ва нигоҳубини ноболиғ иҷро намеkunанд. Дар чунин оилаҳо ҳолатҳои муносибати бераҳмона бо кӯдакон, зӯроварӣ, инчунин мавҷудияти бемориҳои рӯҳӣ, майзадагӣ ё нашъамандӣ дар падару модарон имконпазир аст. Ғайр аз ин, чунин оилаҳо метавонанд қонунро вайрон kunанд ё амалҳои зиддиҷамъиятӣ содир намоянд [93].

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак», ки 16 апрели соли 2021 қабул шудааст, асосҳои ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон ва кафолатҳои татбиқи онҳоро аз ҷониби давлат муқаррар менамояд. Мутобиқи ин қонун, кӯдак шахсе ҳисобида мешавад, ки ба синни 18 нарасидааст. Кӯдаки бепарастор кӯдакест, ки падару модарони ӯ бо сабабҳои гуногун (маҳрум кардан аз ҳуқуқҳои падару модар, маҳрум кардан аз озодӣ, ғайб задан, марг, ғайри қобили амал будан ё даст кашидан аз тарбия ва ҳифзи манфиатҳои кӯдак) тарбия ва ҳифзро амалӣ намеkunанд. Инчунин, даст

кашидани падару модарон аз гирифтани кӯдак аз муассисаҳо метавонад боиси бепарастор мондани ӯ гардад.

Қонун ба кӯдакон ҳуқуқ ба зиндагӣ, рушди ҳамаҷонибаи ҷисмонӣ, рӯҳӣ, маънавӣ ва ахлоқӣ, озодӣ, дахлнопазирии шахсӣ, шаъну шараф ва дахлнопазирии ҳаёти шахсиро кафолат медиҳад. Ҳамаи кӯдакон, новобаста аз мақоми иҷтимоӣ, миллат, наҷод, ҷинс, забон, сатҳи таҳсил, эътиқоди динӣ, макони зист ва вазъи саломатӣ, баробарҳуқуқанд. Давлат тавассути чораҳои иҷтимоию иқтисодӣ барои рушди кӯдакон шароити мусоид фароҳам меорад.

Моддаи 34, боби 4-уми Қонуни дар боло зикршуда, ки нигоҳубин ва тарбияи یتимон ва кӯдакони аз нигоҳубини волидайн маҳрумро дар муассисаҳои таълимӣ, тиббӣ ва монанд ба инҳо танзим мекунад, муқаррар мекунад, ки агар тарбияи оилавӣ имконнопазир бошад, чунин кӯдакон бояд дар муассисаҳои мувофиқ ҷойгир карда шаванд.

Давлат барои ҳифзи یتимон ва кӯдакони маъҷуб, инчунин барои таҳсилу тарбияи онҳо масъул аст. Қисми сеюми моддаи 34-и Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ӯҳдадориро давлатро тасдиқ мекунад. Ба зимма гирифтани ин масъулият аз сиёсати инсонӣ ва тамаддунӣ, инчунин аз эътирофи афзалияти арзишҳои универсалии инсонӣ дар соҳаи ҳуқуқу озодиҳои инсон шаҳодат медиҳад.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар паёми худ ба Маҷлиси Олӣ таъкид кард, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба барқарорсозии маъҷубон, дастгирии иҷтимоии гурӯҳҳои осебпазирӣ аҳоли, аз ҷумла یتимон ва кӯдакони یتим, оилаҳои камбизоат, инчунин таъмини дастрасии онҳо ба хизматрасонии тиббӣ ва иҷтимоӣ тавачҷӯи махсус зоҳир намуда, дар ин самт тамоми чораҳои заруриро сари вақт амалӣ мекунад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак» [92] асоси ҳуқуқии ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон ва кафолатҳои давлатиро барои татбиқи онҳо муайян мекунад ва бояд:

- Дастрасии ройгонро ба таҳсилоти умумӣ ва ибтидоии касбӣ кафолат диҳад.

- Ба кӯдакон хизматрасонии ройгони тиббӣ мувофиқи меъёрҳои ҳадди ақали иҷтимоӣ пешниҳод намояд.

- Ҳуқуқи кӯдакро ба роҳнамоии касбӣ, интиҳоби соҳаи фаъолият, ҳифзи меҳнат ва пардохти музди меҳнат мувофиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон таъмин намояд.

- Пешниҳоди хизматрасонии иҷтимоӣ, аз ҷумла дастгирии молии кафолатнок барои кӯдакони маъҷуб, یتимон ва кӯдакони бе нигоҳубини волидайн, тавассути пардохти нафақаҳои давлатӣ.

- Мутобиқи қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо тағйироти Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 январи соли 2025, № 2130) барои кӯдакони یتим ва бепарастории волидайн манзил таъмин намояд.

- Ташкили чорабиниҳои саломатӣ ва фароғатӣ, аз ҷумла барои кӯдаконе, ки дар шароити шадид ва минтақаҳои номусоиди экологӣ зиндагӣ мекунанд.

Ҳангоми таҳия ва татбиқи барномаҳои давлатӣ оид ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар, ба назар гирифтани манфиатҳои кӯдакони маъҷуб, یتимон ва кӯдакони бепарастории волидайн зарур аст.

Моддаи 39 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак» давлатро вазифадор мекунад, ки ҳуқуқи یتимон ва кӯдакони таҳти васоят набударо ба таҳсил таъмин намояд.

Ин қонун ба онҳо имкон медиҳад, ки дар муассисаҳои таълимии интиҳобкарда ва бо шаклҳои муқарраршудаи таҳсил ба таълим фаро гирифта шаванд. Таҳсилоти умумӣ дар муассисаҳои давлатӣ барои ин кӯдакон ройгон аст ва қабули онҳо ба ин муассисаҳо ҳатмӣ мебошад. Инчунин, таҳсилоти иловагӣ ва касбӣ дар муассисаҳои давлатӣ низ ройгон аст ва барои қабули онҳо квотаҳои махсус муқаррар шудааст. Муассисаҳои таҳсилот вазифадоранд, ки ба ин кӯдакон шароити зист, либос, хӯрок ва стипендия таъмин кунанд. Донишҷӯёни یتим ва бепарастор дар хобгоҳҳо аз пардохти хизматрасониҳои коммуналӣ ва ҳаққи манзил озод мебошанд. Ҳукумати

Тоҷикистон ба таълим, тарбия ва тандурустии ҳамаи аҳоли, аз ҷумла кӯдакони یتим ва бепарастор, тавачҷуҳи махсус зоҳир мекунад ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ ва иқтисодӣ аз кормандони соҳаи маориф ва тиб ҳимоят менамояд.

Тибқи созишномаи ҳамкорӣ байни Ҷамъияти Ҳилоли Аҳмари Тоҷикистон ва Маркази ёрии башардӯстона ва дастгирии шоҳ Салмон Арабистони Саудӣ «Дар бораи дастгирии 500 кӯдаки یتими вилояти Хатлон», аз 4 феввали соли 2020, барои ҳар як кӯдаки یتим дар як моҳ 100 доллари ИМА бо дарназардошти қурби асъори миллий дар рӯзи пардохт муқаррар карда шуд. Тибқи ҳуҷҷати имзошуда байни ҷонибҳо, дар 16 шаҳру ноҳияҳои Кӯлоб, Восеъ, Бохтар, Кӯшонӣён, Вахш, Леваконт, А.Ҷомӣ, Шаҳритус, Нӯробод, Ёвон, Дӯстӣ, Хуросон, Ҷ.Балхӣ, Панҷ, Қубодиён ва Ҷайхун якҷоя бо мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии шаҳру ноҳияҳои зикршуда 500 кӯдаки یتим, ки аз ҷониби ҳешовандони наздик тарбия ёфтаанд, интиҳоб шуданд.

Маблағи кумакпулӣ барои یتимон тавассути Бонки давлатии амонатгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон «Амонатбанк» ба суратҳисоби онҳо интиқол дода мешавад. Ҳар моҳ, бо қушодани қортҳо, маблағ ба ҳар як кӯдак расонида мешавад. Ин маблағ барои таъмини ҳифзи саломатии یتимон, харидории маводи хурока ва асбобу ашъи хониш аз ҷониби сарпарастони онҳо истифода мешавад.

Ҷамъияти Ҳилоли Аҳмари Тоҷикистон пайваста кӯшиш мекунад, ки кӯдакони бепарасторро дастгирӣ намояд. [106].

Дар Тоҷикистон фаъолияти хайриявӣ тавассути фондҳои хайриявӣ ва шахсони алоҳида, ки ба гурӯҳҳои гуногуни кӯдакони ниёзманд кумак мерасонанд, рушд мекунад.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдак» муқаррар мекунад, ки давлат вазифадор аст, ки барои кӯдакони یتим ва бепарастории волидайн шароити муносиби зиндагӣ фароҳам оварад, инчунин ҳуқуқ, озодӣ ва манфиатҳои қонунии онҳоро ҳимоя кунад [120]. Агар тарбияи یتимон ва кӯдаконе, ки бе назорат мондаанд, дар оила имконнопазир

бошад, онҳо ба муассисаҳои таҳсилот, қабулқунанда, тиббӣ ё дигар муассисаҳои махсусгардонидашуда фиристода мешаванд [119].

Ҳимояи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакони бепарастор ба зиммаи мақомоти васоят ва парасторӣ гузошта мешавад [86].

Кӯдаконе, ки бе парастории падару модарон мондаанд, ба оилаҳо (фарзандхонӣ), оилаҳои парасторӣ, оилаҳои васӣ, инчунин ба хонаҳои кӯдакон ва дигар муассисаҳои махсуси таълимӣ, табобатӣ ва ҳифзи иҷтимоӣ, ки барои кӯдакони дар чунин ҳолат буда таъсис ёфтаанд, ба тарбия дода мешаванд [87].

Кафолатҳо ва ҷубронҳое, ки барои یتимон ва кӯдаконе, ки бе парастории падару модар мондаанд, пешбинӣ шудаанд, ҳатто пас аз расидан ба синни балоғат (18-солагӣ) барои онҳо эътибор доранд.

Ҳатм ва кӯдаконе, ки бе парастории волидайн мондаанд ва дар муассисаҳои таълимӣ, тиббӣ ва дигар муассисаҳои шабех ҷойгир шудаанд, бояд дар шароити то ҳадди имкон ба ҳаёти оилавӣ наздик зиндагӣ кунанд. Дар ин муассисаҳо онҳо ҳуқуқ доранд, ки ба некӯаҳволӣ, таҳсил ва тарбия, рушди ҳамаҷониба, эҳтиром ба шаъну шарафи худ ва номи неки худ, ҳифзи манфиатҳои худ, инчунин забони модарӣ, фарҳанг, анъанаҳо ва расму оинҳои миллии худ дастрасӣ дошта бошанд.

Ҳуқуқ ва манфиатҳои чунин кӯдакон аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллӣ ҳифз карда мешаванд, ки онҳо инчунин вазифадоранд ба онҳо дар ёфтани кор кумак кунанд [119]. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои гуногуни муассисаҳои таълимии томактабӣ барои یتимон ва кӯдакони бе парасторӣ мавҷуданд:

- Ҳатмхонаҳо - барои кӯдакони аз 2 моҳа то 7 сола;
- Мактаб-интернатҳо (гурӯҳҳои томактабӣ) - барои кӯдакони аз 1 то 7 сола;
- Мактаб-интернатҳои махсус (гурӯҳҳои томактабӣ) - барои кӯдакони аз 6 то 7 сола [88];

- Мактаб-интернатҳо муассисаҳои таълимии томактабии давлатӣ мебошанд, ки ба یتимон ва кӯдакони синни томактабӣ ва мактабӣ, ки таҳти васоят нестанд, нигоҳубин, тарбия, таълим ва дастгирии иҷтимоӣ мерасонанд;

- Ҳатимхонаҳо барои кӯдакони یتиму бепарастор муассисаҳои таълимии томактабӣ дар низоми тандурустӣ мебошанд, ки барои таъмини ҳифзи тиббӣ ва иҷтимоии یتимон, кӯдакони бепарастор ва кӯдакони дорои маълулияти ҷисмонӣ ё рӯҳӣ таъсис дода шудаанд. Ин муассисаҳо кӯдаконеро қабул мекунанд, ки волидонашон ё парасторони қонунии онҳо партофтаанд ё волидонашон бо сабабҳои гуногун наметавонанд онҳоро тарбия кунанд ё аз ҳуқуқи волидайн маҳрум шудаанд [89].

Таъсиси гурӯҳҳои томактабӣ барои یتимон ва кӯдакони бепарастор дар یتимхонаҳо ва мактаб-интернатҳо ба нақша гирифта шудааст. Корҳои педагогӣ бо кӯдакон дар муассисаҳои томактабӣ, гурӯҳҳои томактабӣ, یتимхонаҳо ва мактаб-интернатҳо аз ҷониби мутахассисони дорои таҳсилоти олии ва миёнаи касбӣ анҷом дода мешаванд [21].

Муассисаҳои таҳсилоти миёна, ки барои омӯзиши касбӣ иҷозатнома доранд, метавонанд хидматҳои иловагии таълимӣ, аз ҷумла хидматҳои пулакӣ, дар асоси шартнома пешниҳод кунанд.

Мактаб-интернат муассисаи таълимии давлатӣ мебошад, ки ба یتимон, кӯдакони партофташуда, кӯдакони маъҷуб ва кӯдаконе, ки дар минтақаҳои зиндагӣ мекунанд, манзил ва таълим медиҳад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон намудҳои зерини мактаб-интернатҳо фаъолият мекунанд:

- Муассисаи давлатии таълимӣ барои кӯдакони یتиму бепарастор. Дар ин ҷо кӯдакони бепарастор ё волидонашон аз ҳуқуқи волидайн маҳрум шудаанд, таълим ва омӯзиши касбӣ мегиранд.

- Мактаб-интернати давлатӣ барои кӯдакони маъҷуб. Ин муассиса кӯдакони дорои маълулиятҳои гуногун, аз қабili нобиной, қарӣ, нуқсонҳои шунавой, фалаҷ ва ғайраҳо таълим медиҳад.

- Мактаб-интернати давлатии санаторӣ-интернат. Кӯдакон ва наврасоне, ки аз сил ва дигар бемориҳои сироятӣ азият мекашанд, барои табобат ва таълим ба ин мактаб-интернат фиристода мешаванд. Пас аз табобат, бо иҷозати табибон, кӯдаконро муваққатан ба муассисаҳои таълимии маҳаллӣ интиқол додан мумкин аст.

- Мактаб-интернати давлатии ислоҳӣ. Ин муассисаи таълимӣ барои кӯдаконе, ки рафторашон барои ҷомеа хатарнок аст, шароити махсуси таълим ва тарбия фароҳам меорад. Қабул ба мактаб дар асоси қарори суд ва қарори Комиссияи ҳуқуқи кӯдак сурат мегирад.

- Кӯдакистон барои кӯдакони یتиму бепарастор.

1. Муассисаи давлатии интернатӣ, ки шароитҳои мусоидро барои таълим ва тарбияи кӯдакони синни томактабӣ аз ҷумлаи یتимон ва кӯдакони бе сарпараст фароҳам меорад [25].

Ҳамин тариқ, шабакаи васеътари муассисаҳое мавҷуданд, ки дар соҳаи ислоҳоти иҷтимоӣ педагогӣ ва пешгирии бесарпарастӣ фаъолият меkunанд. Ҳамаи муассисаҳои дар боло зикршуда аз ҷиҳати принципҳои фаъолият, сохтори дастгоҳ аз ҳам фарқ меkunанд, аммо мақсади асосии онҳо таҳияи сиёсати нави иҷтимоӣ оид ба пешгирии бесарпарастӣ ва یتимии иҷтимоии кӯдакон ва наврасон мебошад.

1.3. Шароитҳои педагогии ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар шароити муассисаи таълимии махсус

Ҳаёти кӯдакону наврасони муосири бепарастор ва беназорат аз бисёр ҷиҳат ба мавҷудияти пешгузаштагони таърихӣ онҳо шабоҳат дорад – инҳо маҳрумиятҳо, вазъияти шиддат, хусумат ва ҳашмгин нисбат ба ҷамъият мебошад. Кӯдакони беназорат ҳомилони эҳтимолии ҷиноят, танфурӯшӣ, зӯроварӣ ва худкушӣ мебошанд. Ин муҳити мусоид барои манипулятсияҳои шубҳанок, истифодаи бурдани кӯдакон ба мақсадҳои ҷиноятӣ мебошад. Дар

сохтори ҷинойтҳои ноболиғон ҳиссаи ҷинойтҳои зидди шахсият нигаронидашуда, ки бо бераҳмӣ ва садизми хос тавсиф мешаванд, меафзояд.

Дар ин вазъият самараи тадбирҳо аз таҳияи низоми аз ҷиҳати илмӣ асосноки пешгирии бепарастории кӯдакон ва усулҳои кор бо ин категорияи мазкури кӯдакон вобаста аст. И.И. Бетской, П.П. Блонский, А.Н. Граборов, А.Б. Залкинд, Н.К. Крупская, В.И. Куфаев, А.С. Макаренко, Н.И. Озеретский, В.Ф. Одоевский, К.Д. Ушинский ва дигарон сабабҳо, омилҳо, тарзу усулҳои корро бо кӯдакону наврасони бепарастор муайян намуда, низоми бартараф ва пешгирӣ кардани бепарасторию ба вучуд овардаанд.

Таҳлили адабиёти равоншиносӣ, педагогӣ, илмӣ ва методологӣ ва рисолаҳои илмӣ ба мо имкон медиҳад, ки самтҳои асосии таҳқиқоти муосирро оид ба мушкилоти таълими бе муаллим муайян кунем. Ин таҳқиқот ба ҷанбаҳои муосири мутабоқишавии иҷтимоӣ, омилҳо ва шароити зуҳури он, таъхис, шаклҳо ва усулҳои пешгирӣ ва ислоҳ равона шудааст (Б.И. Алмазов, С.А. Беличева, В.Г. Бочарова, Л.А. Грищенко, В.Н. Гуров, И.В. Дубровина, Т.Д. Мартинковская, Т.Д. Молодцова, Т.Д. Степанов. Ю.Ю. Черво).

Муайян кардани сабабҳои рафтори девиантӣ, ҷустуҷӯи роҳу воситаҳои пешгирии он (В.Г. Баженов, Ю.В. Гербеев, С.А. Завражин, М.В. Квитковский, Н.А. Ковал, Е.Г. Костяшкин, Г.П. Медведев, О.Н. Меншина, И.А. Невский, А.И. Островский, Е.И. Петухов, В.А. Попов, З.Д. Раевская).

Вусъат додани қори ислоҳкунӣ – тавонбахшӣ дар муассисаҳои таҳсилоти навъи интернатӣ бо кӯдакон ва наврасони ғайримутабоқишуда (И.П. Башкатов, Ю. В. Гербеев, В.М. Литвишков, Н.И. Махиборода, И.А. Невский, В.И. Чередниченко).

Таҳқиқоти А.В. Гоголева, Ю.А. Клейберг, А.М. Нечаева, Е.Г. Слуский аз аҳамияи принципиалӣ бархӯрдор буда, аз он шаҳодат медиҳанд, ки айни замон кор оид ба масъалаи мавриди баррасӣ ғаъол гардида истодааст.

Бо вучуди фарогирии ҳамаҷонибаи масъалаи мавриди омӯзиш, масъалаҳои марбут ба муносибатҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ дар ташаккули

шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оила то ҳол ба қадри кофӣ омӯхта нашудаанд. Ин ҳолат таҳқиқоти иловагиро дар соҳаи назария ва амалияи иҷтимоӣ талаб мекунад.

Ин ногузир бо ҷустуҷӯи шароити педагогие ҳамроҳӣ мекунад, ки кодиранд самаранокии раванди ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназоратро дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оила баланд бардоранд.

Дар кишварҳои хориҷӣ истилоҳҳои «кӯдакони кӯчагӣ» ё «кӯдаконе, ки дар кӯча зиндагӣ мекунанд» аксар вақт барои ишора ба ноболиғоне истифода мешаванд, ки доимо дар кӯча зиндагӣ мекунанд ё қисми зиёди вақти худро дар кӯча мегузаронанд. Аммо, маҳз аз сабаби доираи васеи худ, ин истилоҳ, ба андешаи мо, нодуруст аст, зеро он ҳама ҷанбаҳои мақоми иҷтимоии кӯдакро инъикос намекунад. Барқарорсозии кӯдакони кӯчагӣ ва наврасон, ки ҳадафи асосии он баргاردонидани онҳо ба назди волидони биологӣ онҳо, ҷойгир кардани онҳо дар оилаи парасторӣ, ғиристодани онҳо ба мактаб-интернат ё кӯмак ба мутобиқ шудан ба ҳаёти мустақилона мебошад, як раванди мураккаб ва тӯлонӣ аст.

Ин раванд ҷалб намудани ҳадамоти гуногуни давлатӣ ва ҷамъиятиро тақозо мекунад. Зинаи аввалини ин кори тӯлонӣ ва заҳматталаб, ҳадамоти кумаки аввалия ба кӯдакони кӯчагӣ мебошад.

Иёлотҳои Муттаҳидаи Амрико, ки ҳамчун зодгоҳи кори иҷтимоӣ шинохта мешавад, дар баробари дигар мамлакатҳо, анъанаҳои ёрии иҷтимоӣ доранд, ки решаҳои онҳо дар асрҳои XVIII-XIX дар хайрия ва филантропияи калисо, инчунин аз ҷониби шахсони алоҳида ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ гузошта шудаанд.

Ёрии иҷтимоӣ ба кӯдакон тавассути низоми муассисаҳои кӯдакона, аз ҷумла муассисаҳои нав, давлатӣ ва махсус амалӣ мегардад. Дар ин система, шабакаи васеи хонаҳои кӯдакон барои кӯдакони یتим ва онҳое, ки бе сарпарастии падару модар мондаанд, нақши муҳим мебозад. Дар ин

муассисаҳо, кормандони касбии иҷтимоӣ ҳамчун тарбиятдиҳанда фаъолият мекунанд.

Ғайр аз ин, Иёлотӣ Муттаҳида системаи муассисаҳои ислоҳии ноболиғонро таҳти салоҳияти мақомоти давлатӣ дорад. Инҳо аз мактабҳои махсус барои ноболиғоне, ки бо қарори суд фиристода шудаанд, то зиндонҳо, колонияҳо ва марказҳои қабули кӯдакон иборатанд [33, с. 9].

Моделҳои аврупоии кӯмаки иҷтимоӣ аз моделҳои амрикоӣ аз ҷанг ҷиҳат фарқ мекунанд. Аввалан, дар Аврупо давлат дар расонидани кӯмаки иҷтимоӣ нақши фаъолтар ва муҳимтар мебозад. Дуюм, доираи хизматрасонии иҷтимоӣ ва намудҳои гуногуни кӯмак дар Аврупо нисбат ба Иёлотӣ Муттаҳида васеътар аст.

Дар Нидерландия, дар баробари муассисаҳои анъанавӣ барои кӯдакон, ба монанди یتимхонаҳо ва паноҳгоҳҳо барои кӯдакон ва наврасони дорони мушкilotи равонӣ-иҷтимоӣ, шаклҳои нави қори иҷтимоӣ пайдо шудаанд. Ин навоариҳо ба ҷойгир қардани кӯдакон бо оилаҳо, ки дар як минтақа зиндагӣ мекунанд ва мусоидат ба таҳсил дар марказҳои нигоҳубини кӯдакон нигаронида шудаанд.

Пайдоиши ин шаклҳои нави дастгирии иҷтимоӣ ва педагогӣ бо эътирофи он алоқаманд буд, ки ҷудо қардани наврасон аз оилаҳо ва муҳити шинос метавонад зарари ҷиддӣ расонад. Дар ин замина ду нуқтаи асосӣ ба назар мерасанд:

1. Гусастани алоқа бо муҳити хонаводагӣ: кӯдаконе, ки дар муассисаҳои махсус (интернатҳо, паноҳгоҳҳо ва ғайра) ҷойгир мешаванд, аксар вақт алоқаи худро бо муҳити хонаводагӣ ва одатӣ гум мекунанд, ки ин метавонад ба рушди иҷтимоии онҳо таъсири манфӣ расонад.

2. Мушкilotи нигоҳубини муштарак: Таҷрибаи дарозмуддат нишон медиҳад, ки ҷойгир қардани наврасони мушкildор дар нигоҳубини муштарак дар як муассиса метавонад мушкilotи онҳоро шадидтар қунад.

Дар Финландия шаклҳои гуногуни алтернативии нигоҳубини кӯдакон, ба монанди нигоҳубини муваққатӣ ё доимӣ бо дигар оилаҳо ё дар

муассисаҳои махсуси нигоҳубини кӯдакон истифода мешаванд. Ин шаклҳо ба кӯдакон имкон медиҳанд, ки бо наздиконашон тамос гиранд, ки барои саломатии равонӣ ва иҷтимоии онҳо муҳим аст. Шабакаи хизматрасонии табобати наشاءмандӣ, ки ба наشاءмандон ва оилаҳои онҳо табобат ва барқарорсозӣ пешниҳод мекунад, хуб рушд кардааст.

Барқарорсозии ноболиғон бидуни ҳамроҳӣ ва назорат дар Британияи Кабир бо иштироки ташкилотҳои давлатӣ, ихтиёрӣ ва хусусӣ анҷом дода мешавад. Ин шарикӣ аз ҷониби шӯроҳои шаҳрӣ, шӯроҳои ҷамъиятӣ, шӯъбаҳои хизматрасонии иҷтимоӣ, кумитаҳои минтақавии тандурустӣ ва хизматрасонии иҷтимоӣ, инчунин ташкилотҳои давлатӣ ва хусусӣ таъсис ва дастгирӣ карда мешавад [35].

Дар Олмон, бар хилофи Иёлоти Муттаҳида ва якҷанд кишварҳои Аврупо, кори иҷтимоӣ ва педагогикаи иҷтимоӣ, сарфи назар аз робитаи наздики онҳо, ҳамчун соҳаҳои мустақили илмӣ ва касбӣ эътироф карда мешаванд.

Кӯмаки иҷтимоӣ дар Олмон торафт ҳамаҷонибатар мешавад. Мушкилоти инфиродӣ ҳамеша дар заминаи иҷтимоӣ баррасӣ мешаванд. Мушкилоти рафтории муштариёни инфиродӣ на танҳо аз нигоҳи ҳислатҳои шахсӣ, балки аз нигоҳи шароити зиндагии онҳо, муносибатҳо бо дигарон ва дигар омилҳо арзёбӣ карда мешаванд [35, с. 53].

Истилоҳи «ортопедагогия» ба таври васеъ истифода мешавад. Ортопедагогия, мисли педагогикаи умумӣ, асосан ба омӯзиши вазъи таълимӣ ва рушди кӯдак нигаронида шудааст. Ҳадафи ин таҳқиқот муайян кардани омилҳои мушаххаси беруна ва дохилие мебошад, ки боиси мушкилоти мавҷуда мешаванд. Он инчунин муайян мекунад, ки оё ин омилҳоро тағир додан мумкин аст. Ҳадафи ниҳоии ортопедагогика барқарор кардани ҳаёти муқаррарии кӯдак аст. Агар ин ба даст оварда шавад, кӯдакро метавон дар доираи таъсирҳои муқаррарии педагогӣ ҷойгир кард [35, с. 245].

Таҷриба дар кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки чораҳои анъанавӣ, ба монанди таъсиси муассисаҳои махсуси таълимӣ (хонаҳои пиронсолон,

ятимхонаҳо) ва нигоҳ доштани кӯдакон дар муассисаҳои пӯшида, натиҷаҳои дилхоҳ намедиханд.

Дар Иёлоти Муттаҳида, Австралия, кишварҳои Аврупои Ғарбӣ ва ба наздикӣ, Тоҷикистон, таҳия ва санҷиши барномаҳои гуногун барои кӯдакон ва наврасони беназорат ва нофармон ба як самти муҳими таҳқиқотӣ табдил ёфтааст.

Таҳлили амалияи педагогӣ нишон медиҳад, ки таҳияи чораҳои инфиродӣ, ки сабабҳои аслии ин падидаҳо ҳал намеkunанд, бешум аст. Ғайр аз ин, набудани моделҳои педагогии аслий ва ҳамкорӣ дар ҳалли бомуваффақияти мушкилоти иҷтимоии ин кӯдакон мушкилот эҷод мекунад.

Барои дарки амиқтари падидаи ғайримутобикшавӣ (ғайримутобикшавӣ), зарур аст, ки намудҳо ва хусусиятҳои психолого-педагогии кӯдаконе, ки бе падару модар мондаанд, баррасӣ шаванд. Ҳамчунин, бояд алоқаҳои педагогӣ-иҷтимоии онҳо бо ташаккули шахсияташон дар шароити муассисаҳои махсуси таълимӣ муайян карда шаванд.

Муайян кардани намуди ғайримутобикшавӣ ба мо имкон медиҳад, ки ба кадом соҳаи ин падида диққат диҳем. Ҳамчунин, муайян кардани дараҷаи ғайримутобикшавии иҷтимоӣ ба стратегияи педагогии кор бо кӯдаконе, ки бе падару модар мондаанд, таъсир мерасонад.

Дар соҳаи тарбия истифодаи истилоҳҳои зиёде барои тавсифи кӯдаконе, ки бо мушкилоти иҷтимоӣ рӯ ба рӯ мешаванд, маъмул аст. Ин истилоҳҳо метавонанд гуногун бошанд, аз ҷумла: «беинтизом», «душвор», «аз ҷиҳати педагогӣ беназорат», «душвортарбия бо рафтори номатлуб», «майл ба ҳукуқвайронкунӣ», «аз ҷиҳати иҷтимоӣ беназорат» ва ғайра.

Аксаран, ин истилоҳҳо ба ҷои якдигар истифода мешаванд. Аммо, баъзе муаллифгон кӯшиш меkunанд, ки ин мафҳумҳоро аз рӯи шиддати носозгории иҷтимоӣ тасниф кунанд. Масалан, онҳо метавонанд ин тартибро пешниҳод кунанд: аввал «беинтизомӣ», баъдан «душвортарбиягӣ», сипас «беназоратии педагогӣ» ва дар ниҳоят «беназоратии иҷтимоӣ».

Номувофикшавии иҷтимоии шахсият дар рафтор ба амалҳое ифода меёбад, ки бо меъёрҳои ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва қоидаҳои ҷамъиятӣ муҳолифатдоранд. Чунин намунаҳои рафтор гуногунанд ва бо омилҳои гуногун, аз ҷумла майзадагӣ, наҷамандӣ, худкушӣ, рафтори ғайриахлоқӣ, набудани назорати педагогӣ ва мушкилот дар тарбияи кӯдакон ва наврасон, ки аксар вақт боиси вайрон кардани меъёрҳои иҷтимоӣ мешаванд, алоқаманданд. Дар амалияи иҷтимоӣ ва психологӣ-педагогӣ ин падидаҳо бо истилоҳҳои гуногун, аз қабили: манфӣ, номатлуб, зидди иҷтимоӣ, беахлоқ, бетартибкунанда ва харобиовар ном мебаранд.

Шахсият дар раванди ҳамкорӣ бо муҳити атроф, интиҳобан он чизеро, ки ӯро ихота мекунад, қабул мекунад. Сабабҳои ин интиҳобӣ будан метавонанд гуногун бошанд: майлҳои табиӣ, эҳсосот ва мавқеъҳои дар кӯдакӣ шаклгирифта, майлдории психологӣ ба чизе, талабот ва ғайра. Нақши муҳим дар дарки кӯдакон ва наврасонро оила, рафтори падару модарон, ҳамсолон, дӯстон, ҳамроҳон ва шиносон мебозанд. Аммо, тасодуфӣ будани таъсири омилҳои иҷтимоӣ ба шахсият маънои онро надорад, ки онҳоро танзим ва назорат кардан мумкин нест.

Мо омӯхтани хусусиятҳои психологию педагогии кӯдакони бепарастор ва беназоратро муҳим мешуморем. Барои ин, гузаронидани таҳлили психологӣ-педагогии вазъи беназоратӣ дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оилаҳо зарур аст. Таҳияи барнома ва методикаи пешгирии бепарасторӣ ва беназоратӣ дар ин муассисаҳо ва оилаҳо низ хеле муҳим мебошад.

Дар таҳқиқоти мо тарбиягирандагони мактаб-интернати ҷумҳуриявии кӯдакони یتиму бепарастори ба номи Раҳмон Шукӯр, ноҳияи Темурмалик, соли таҳсили 2020-2021 иштирок доштанд. Дар мактаб-интернат 100 нафар кӯдакони یتиму бепарастор ба таълиму тарбия фаро гирифта шудааст.

Ҳатими кулл	Бе падар	Бе модар	Оилаҳои камбизоат	Ҷойи зист надоранд	Маъҷуб
3	34	9	42	11	-

Шумораи умумӣ 100-н ба ҳисоби фоиз (%).

Аз ин шумора кӯдакони ятими кулл: 3 нафар (3%); бе падар: 34 нафар (34%); бе модар: 9 нафар (9%); ҷойи зист надоранд: 11 нафар (11%); кӯдакон аз оилаҳои камбизоат: 42 нафар (42%); маъюб: 0 (0%) ба таълиму тарбия фаро гирифта шудаанд.

Барномаи мазкур ба таҳқиқи муносибати нав ба масъалаи меъёрҳои ҳалли бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон, бо таърибаи мактаб-интернатҳои минтақаи Кӯлоб, равона шудааст. Дар ин замина, ҷустуҷӯи усулҳои нав ва муайян кардани шароити педагогӣ, ки ба ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат кумак мерасонад, хеле муҳим ва таъхирнопазир мебошад.

Ҳангоми таҳияи барнома ва методикаи педагогӣ, мо ба принципҳои умумии барномасозӣ таъкиқ кардем. Ин принципҳо ба мо имкон доданд, ки хусусиятҳои зерини барнома ва методикаи педагогӣро ҳамчун як объекти педагогӣ муайян кунем:

- *таъсири мусбат ба сифати раванд*: барнома ва методикаи педагогӣ бояд ҷузъҳои дар бар гиранд, ки сифати раванди таълимиро бевосита беҳтар меkunанд;

- *осон будани таҳлил ва назорат*: сохтори барнома ва методикаи педагогӣ бояд ҷунун бошад, ки дар ҳама марҳилаҳои татбиқи он таҳлил ва назорат осон сурат гирад;

- *имкони ислоҳот ва даҳлати фаъол*: барнома ва методикаи педагогӣ на танҳо бояд назорати раванди рушдро таъмин кунанд, балки имкони даҳлати фаъолро барои ворид кардани ислоҳот низ фароҳам оваранд.

Табқи маълумоти охирин, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 5277 ҷуғим ва 74 000 кӯдак, ки таҳти сарпарастии давлат қарор доранд, ба қайд гирифта шудаанд. Ин рақамҳо аҳамияти махсуси барномаҳои дастгирӣ ва рушди ин ғуруҳи кӯдаконро таъкиқ меkunанд.

Давраи ҳулосабарорӣ ва арзёбӣ:

Барои арзёбии кори анҷомёфта ва баровардани ҳулосаҳо мӯҳлати махсус пешбинӣ шудааст. Ин давра инҳоро дар бар мегирад:

2. ташхиси такрорӣ: арзёбии ҳамаҷонибаи сатҳи фаъолияти амалӣ ва рушди зеҳнии хонандагони мактаб-интернат Ин ташхис ба муайян кардани пешравиҳо ва минтақаҳои эҳтиёҷ ба диққати иловагӣ равона шудааст;

3. арзёбии натиҷаҳо: таҳлили натиҷаҳои умумии кори иҷрошуда ва баровардани хулосаҳои мушаххас барои тақмили минбаъдаи барномаҳо.

Барои ташаккули фаъолияти амалӣ ва зеҳнии тарбиягирандагон, мо як қатор намудҳои фаъолияти мушаххасро ба нақша гирифтем:

- пайдарпайии мантиқӣ ва вазифаҳои мантиқӣ;
- бозии фикрронӣ ва дигар бозииҳо, ки имконият медиҳанд, таҷҳизот ва қисмҳои ашёро ба тарзҳои нав муттаҳид кунанд;
- рушди маҳорати нутқ ва фикрронӣ;
- бозии нақшофарӣ, муколама ва диалог, ки ба ташаккули маҳорати нутқ ва пайдарҳамии фикр қардан мусоидат мекунад;
- бозииҳо барои рушди тафаккур;
- бозииҳо, ки барои рушди малакаҳои тафаккур равона шудаанд, инҳоянд: «Унсурҳои ҷуфтшударо ёбед», «Объектҳои иловагиро муайян кунед», «Ҷавоби дурустро ёбед», «Пайдарпайиро идома диҳед», «Маҳорати якҷоя қардани ашёҳои гуногун ва муайян қардани номҳои умумии онҳо» ва ғайра.

Дар марҳилаи навбатӣ, бо истифода аз методи «Чӣ зиёдтаре?» ва тавассути гузаронидани тест, амалиёти ташхиси дубора бо кӯдакон анҷом дода шуд. Ин ба мо имкон дод, ки сатҳи пешравии онҳоро дар натиҷаи барномаҳои амалкунанда ба таври объективӣ арзёбӣ кунем.

Ташхиси гузаронидашуда нишон дод, ки сатҳи дониши кӯдакон беҳтар шудааст. Онҳо маҳорати муайян қардани ашё, фарқ қардани онҳо, ёфтани ҷуфт, шен қардани ашёи зиёдтаре, ёфтани ҷавобҳои чистонҳо, давом додани қатор, муайян қардани номи умумии ашё ва дигар малакаҳоро ба даст овардаанд. Пас аз гузаронидани бозииҳои зеҳнӣ, сатҳи миёнаи инкишофи тафаккури хонандагон боло рафта, 35%-и онҳо ба сатҳи инкишофи баландтар расиданд.

Хулоса, таҳқиқоти гузаронидашударо таҳлил намуда, инкишофи зехнии тарбиягирандагони мактаб-интернатҳоро дар раванди намудҳои фаъолияти ақлонӣ, бо таъба ба рушди психикӣ ва тафаккур муайян кардем. Натиҷаҳои нишон медиҳанд, ки диққатнокӣ дар кӯдакон афзоиш ёфта, устувор шудааст. Маҳорати дарёфт кардани аломатҳои ашё низ беҳтар гардида, фаъолиятнокии тарбиягирандагон баланд рафтааст.

Хулосаи боби дуюм

1. Дар Тоҷикистон мушкилоти бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон эътироф карда мешавад. Дар матн таъкид мегардад, ки кӯдакон ҳамчун ояндаи ҷомеа ва субъектҳои махсуси ҳуқуқӣ аз ҷониби Конститутсия ва қонунгузори мамлакат ҳифз карда мешаванд. Давлат барои ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон, бахусус یتимон ва онҳое, ки бе парастории падару модар мондаанд, кафолатҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ медиҳад. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон» ҷаҳорҷӯбаи ҳуқуқӣ ва кафолатҳои ҳимояро муқаррар мекунад ва дастрасии кӯдаконро ба маориф, тандурустӣ, хизматрасонии иҷтимоӣ ва дигар хизматрасониҳо таъмин менамояд.

2. Дар кишвар системаи хизматрасонии иҷтимоӣ барои кӯдакони осебпазир, аз ҷумла дастгирии моддӣ, тиббӣ, равонӣ ва таълимӣ таъсис дода шудааст. Масъулияти ҳифзи кӯдакони бе нигоҳубини давлатӣ ба дӯши мақомоти давлатӣ ва муассисаҳои махсус гузошта шудааст. Ба یتимон ва кӯдакони бе нигоҳубини давлатӣ таваҷҷӯҳи махсус зоҳир карда мешавад: ба онҳо ҳуқуқ ба манзил, маориф, шуғл ва хизматрасонии тиббӣ кафолат дода мешавад. Ҳамин тариқ, Тоҷикистон дар асоси қонунгузори амалкунанда ва татбиқи он ҷораҳои муассирро оид ба ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакони бепарастор ва беназорат меандешад. Бо вучуди ин, ин мушкилот ҳанӯз ҳам мубрам боқӣ монда, таваҷҷӯҳи доимӣ, инчунин такмили механизмҳои ҳифз ва дастгириро талаб менамояд.

3. Мушкилоти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар ҷамъияти муосири тоҷик хеле ҷиддӣ боқӣ мемонад. Сабабҳои асосии афзоиши

шумораи онҳо бо коҳиши сатҳи зиндагии оилаҳо аз сабаби бекорӣ, нохоҳии бисёр падару модар ба тарбияи фарзандон, зиёд шудани шумораи талоқҳо ва оилаҳои нопурра, инчунин омилҳои манфӣ, аз қабили майзадагӣ, нашъамандӣ ва паҳншавии бемориҳои рӯҳӣ дар байни кӯдакон ва калонсолон алоқаманданд. Илова бар ин, афзоиши шумораи кӯдаконе, ки дар натиҷаи муҳочирати меҳнатӣ бе як ё ҳарду падару модар мондаанд, таъсири назаррас мерасонад.

4. Таҳлили бесарпарастӣ ва беназоратии кӯдакон ва наврасон ивази афзалиятҳои стратегӣ талаб мекунад. Мушкилоти моддӣ аксари оилаҳои тоҷик, ки сабаби асосии бесарпарастӣ ва беназоратии кӯдакон ва наврасон мебошанд, натиҷаи равандҳои амиқи ҷамъиятӣ аст. Ҳалли ин мушкилот тавассути пешниҳоди кумаки иловагии моддӣ ба оилаҳо имконнопазир аст. Аз ин рӯ, кӯдаконе, ки ба шароити душвори ҳаётӣ афтодаанд, бояд ҳамчун объекти асосии кӯшишҳо қарор гиранд, на оилаҳои онҳо. Ин кӯдакон бояд аз муҳити манфӣ, ки ба иҷтимоишавии муътадили онҳо монеа эҷод мекунад, раҳо ёфта, ба шаклҳои фаъолият ва муоширате, ки сифатҳои аъзои пурарзиши ҷомеаро ташаккул медиҳанд, ҷалб шаванд. Инчунин, онҳо бояд аз таъсироти омилҳои ғайрииҷтимоӣ ва зиддиҷтимоӣ барканор карда шаванд.

5. Ин таҳқиқот шароитҳоро барои беҳтар кардани ҷанбаҳои иҷтимоӣ, педагогӣ ва равонии шахсияти یتимон ва кӯдакони дар вазъияти душвори зиндагӣ қарордошта дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва дар дохили оила муайян мекунад. Шаклҳо ва методҳои кори иҷтимоӣ бо кӯдакон ва наврасони бепарастор ва беназорат дар шароити Муассисаи давлатии шаҳри Душанбе барои кӯдакон ва наврасони бепарастор ва беназорат мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

БОБИ 3. ТАҲҚИҚОТИ ТАҶРИБАВӢ-ОЗМОИШИИ ШАРОИТҲОИ ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ КӢДАКОНУ НАВРАСОНИ БЕПАРАСТОР ВА БЕНАЗОРАТ ДАР ШАРОИТИ МУАССИСАИ МАХСУСИ ТАҲСИЛОТӢ

3.1. Мазмун ва методикаи кори таҷрибавӣ-озмоишӣ оид ба ташаққули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат

Ташаққули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат яке аз масъалаҳои муҳим ва мураккаби иҷтимоӣ ва педагогӣ мебошад. Ин гурӯҳи кӯдакон, ки аз муҳити оилавӣ ва дастгирии волидон маҳруманд, ба таври махсус нӣёз ба таваҷҷуҳ, дастгирӣ ва тарбияи дуруст доранд. Кори таҷрибавӣ-озмоишӣ дар ин самт барои таҳқиқ ва таҳияи усулҳо ва методҳои муассири тарбиявӣ ва иҷтимоӣ равона шудааст, ки ба ташаққули шахсияти солим ва муваффақи онҳо мусоидат менамояд.

Мазмуни кори таҷрибавӣ-озмоишӣ:

1. Таҳлили вазъи ибтидоӣ (марҳилаи муқарраркунанда):

- Омӯзиши хусусиятҳои равонӣ, иҷтимоӣ ва ҷисмонии кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат.

- Таҳлили сабабҳои ба ин ҳолат афтодани кӯдакон (масалан, ғавти волидон, ҷудои оила, мушкilotи иҷтимоӣ ва ғайра).

- Муайян кардани мушкilotи асосӣ дар ташаққули шахсияти онҳо (масалан, камбуди муҳаббат, эҳсоси беарзишӣ, мушкilotи рафторӣ ва ғайра).

2. Муайян кардани ҳадафҳои кори озмоишӣ (марҳилаи ташаққулдиҳанда):

- Ташаққули ҳисси худшиносӣ ва ҳудогоҳӣ дар кӯдакон.

- Рушди қобилиятҳои иҷтимоӣ ва коммуникатсионӣ.

- Мустаҳкам намудани қобилияти ҳалли мушкilot ва қабули қарорҳои дуруст.

- Тарбия ва ташаққули одоби ахлоқи ҳамида.

3. Таҳияи барнома ва методикаи кор:

- Интихоби усулҳои педагогӣ ва равонӣ, ки барои кӯдакон ва наврасони бепарастор мувофиқанд.

- Истифодаи усулҳои интерактивӣ: бозӣ, машқҳои гурӯҳӣ, тренингҳои равонӣ, машваратҳои инфиродӣ ва ғайра.

- Ҷалби мутахассисон: равоншиносон, педагогҳо, кормандони иҷтимоӣ.

4. Иҷрои кор ва назорат:

- Муайян намудани муҳити мусоид барои кори тарбиявӣ (масалан, марказҳои кӯдакона, мактабҳои махсус, гурӯҳҳои иҷтимоӣ).

- Иҷрои машғулиятҳо ва тренингҳо бо кӯдакон ва наврасон.

- Назорат ва баҳодиҳии раванди ташаккули шахсияти онҳо.

5. Таҳлили натиҷаҳо ва такмил додани методика (марҳилаи назоратӣ):

- Муайян кардани тағйирот дар рафтор, ҳиссиёт ва муносибатҳои иҷтимоии кӯдакон.

- Ҷамъбасти озмоиш ва пешниҳоди тавсияҳо барои истифода дар амал.

- Такмил додани барнома ва методика бо назардошти мушкилот ва натиҷаҳои бадастомада.

Барои оғози кори муваффақ дар ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат, аввалан ба омӯзиши ибтидоӣ ва ташҳис оғоз намуде. Ин маънои онро дорад, ки тавассути мушоҳида ва суҳбат бо ҳуди кӯдакон ва наврасон сатҳи рушди шахсият, эҳтиёҷот ва мушкилоти онҳо дақиқ карда шавад. Ҳамзамон, таҳлили ҳуҷҷатҳо ва маълумоти иҷтимоӣ, аз ҷумла равияи иҷтимоӣ ва таърихи оилавии онҳо, барои фаҳмидани сабабҳои ба ин ҳолат расидан муҳим аст. Барои дарки амиқтар, истифодаи усулҳои психодиагностика, мисли тестҳо ва дигар методҳои равонӣ, кӯмак мекунад, ки сатҳи худшиносӣ, эътимод ба худ, қобилияти муошират ва ҳолати равонии кӯдакон муайян гардад.

Пас аз ин, бояд муҳити мусоид ва дастгиркунанда ташкил карда шавад. Муҳити тарбиявӣ ва иҷтимоӣ бояд барои кӯдакон ва наврасон эҳсоси амният

ва дастгириро фароҳам оварад, то онҳо худро озод ва боваринок ҳис кунанд. Ташкили гурӯҳҳои хурд барои машғулиятҳои интерактивӣ, ки дар онҳо ҳар як кӯдак имкони ибрази фикр ва эҳсосоти худро дорад, хеле муҳим аст. Дар ин раванд ҷалби мутахассисон - раёношиносон, педагогҳо ва кормандони иҷтимоӣ - барои дастгирии раёноӣ ва тарбиявӣ нақши калидӣ мебошад.

Барои рушди қобилиятҳои кӯдакон ва наврашон, истифодаи усулҳои интерактивӣ ва инноватсионӣ таъсир мекунад. Масалан, бозӣ ва машғулиятҳои эҷодӣ, ба монанди расмкашӣ, театр ва мусиқӣ, кӯмак мекунанд, ки онҳо қобилияти ифодаи худро пайдо кунанд ва эҷодкориро рушд диҳанд. Тренингҳои коммуникатсионӣ барои тақмили малакаҳои муошират ва ҳамкорӣ дар гурӯҳ, машваратҳои инфодӣ ва гурӯҳӣ барои баррасии мушкilot ва ёрии раёноӣ, инчунин техникаҳои ҳалли мушкilot ва қабули қарорҳо барои рушди мустақилият ва масъулият хеле муассир мебошанд.

Дар баробари ин, тарбияи ахлоқӣ ва иҷтимоӣ бояд дар асоси арзишҳои ахлоқӣ, эҳтиром ба дигарон ва ҳамкориҳои созида сурат гирад. Рушди ҳисси масъулият ва худтанзимкунӣ таъсироти иҷроӣ вазифаҳои муқаррарӣ ва иштирок дар фаъолиятҳои ҷамъиятӣ ба таъкиди шахсияти солим мусоидат мекунад. Ҳамчунин, таъсироти дастгирии доимӣ ва муқофотгузорӣ барои дастовардҳои қобилияти худшиносӣ ва эътимод ба худ дар кӯдакон таъкият меёбад.

Дар охир, назорат ва баҳодиҳӣ бояд мунтазам анҷом дода шаванд, то пешравӣ ва мушкilotи эҳтимолиро муайян намоянд. Баҳодиҳии натиҷаҳо бо истифода аз усулҳои сифатӣ ва миқдорӣ, мисли суҳбат, мушоҳида ва тестҳо, имконият медиҳад, ки тағйирот дар рафтор, ҳиссиёт ва муносибатҳои иҷтимоии кӯдакон таҳлил гардад.

Дар таҳқиқот 92 кӯдак иштирок карданд: 68 кӯдак дар синни 7-10 солагӣ ва 24 кӯдак дар синни 11-14 солагӣ. Мутахассисони соҳаҳои гуногун, аз ҷумла психологҳо, педагогҳои иҷтимоӣ ва мураббӣ, низ дар ин таҳқиқот ширкат доштанд.

Таҳлили шароити зиндагии кӯдаконе, ки ба мактаб-интернатҳо қабул карда шудаанд, нишон дод, ки сабабҳои хориҷ шудани онҳо аз муҳити муқаррарии оилавӣ асосан ба омилҳои номусоид дар тарбияи онҳо, ба монанди оилаҳои танҳо ва тарзи ҳаёти ғайриахлоқии волидонашон, алоқаманд аст.

Хусусан, зиндагӣ дар оилаи танҳо аксар вақт бо як қатор мушкилоте рӯбарӯ мешавад, ки ба рушди кӯдак таъсири манфӣ мерасонанд. Набудани яке аз волидон аксар вақт амнияти молиявиро коҳиш медиҳад, бори ягона саробонро зиёд мекунад ва аз ин рӯ, вақти сарфкардаи онҳоро барои тарбия ва дастгирии эмотсионалии кӯдак кам мекунад. Ғайр аз ин, оилаҳои танҳо метавонанд намунаи муносибатҳои солим дар оила надошта бошанд, ки барои кӯдак ташаккули ғояҳои қавӣ дар бораи кӯмаки мутақобила, масъулият ва дастгирии эмотсионалиро душвор мегардонад.

Омили ба ҳамин андоза ҷиддӣ тарзи ҳаёти ғайриахлоқии волидон аст, ки метавонад дар шаклҳои гуногун зоҳир шавад - аз сӯиистифода аз машрубот ва маводи муҳаддир то рафтори зиддиҷамъиятӣ ва безътиной ба масъулиятҳои волидайн. Дар чунин шароит, кӯдакон аксар вақт бо маҳрумияти эмотсионалӣ, набудани амният ва субот ва баъзан ҳатто хатарҳои мустақим ба саломатӣ ва ҳаёти онҳо рӯбарӯ мешаванд. Муаллимон ва равоншиносон, ки бо сокинони мактаб-интернат кор мекунанд, мунтазам нишонаҳои стресси музмин, изтироб ва ихтилоли пайвандро дар ин кӯдакон мушоҳида мекунанд, ки дар натиҷаи таъсири тӯлонии муҳити заҳролуди оилавӣ ба вучуд меоянд.

Муҳим аст, ки дарк кунем, ки ин омилҳо аксар вақт дар алоҳидагӣ вучуд надоранд, балки якдигарро тақвият медиҳанд. Масалан, дар оилаи танҳо бо волидайне, ки волидайни ягона аз нашъамандии машрубот азият мекашад, хатарҳо барои кӯдак хеле зиёд мешаванд: набудани таваҷҷӯҳ ва захираҳо бо таҳдиди мустақим ба неқӯаҳволии ҷисмонӣ ва рӯҳии онҳо мушкилтар мешавад. Ин якҷояшавии чунин шароити номусоид аксар вақт боиси даҳолати мақомоти ҳифзи кӯдакон ва ҷойгиркунии минбаъдаи кӯдак дар

мактаб-интернат мегардад, ки дар он ҷо онҳо метавонанд бо ниёзҳои асосӣ барои бехатарӣ, ғизо, маориф ва дастгирии раванӣ таъмин карда шаванд.

Дар байни кӯдаконе, ки пурсиш ва қабул ба мактаб-интернатҳо гузаронида шудаанд, тақсимоат аз рӯи категория чунин аст: 4% нафар ятим ҳастанд, яъне кӯдаконе, ки бинобар маргашон аз нигоҳубини ҳарду волидайн комилан маҳрум шудаанд; 45% нафар кӯдаконе ҳастанд, ки волидонашон аз ҳуқуқи волидайн маҳрум шудаанд, ки аз ҷониби калонсолон дар иҷрои вазифаҳои худ аз ҷиҳати қонунӣ тасдиқшуда ва эътирофи тарбияи онҳо барои кӯдак ҳатанок будани онҳо шаҳодат медиҳад.

32% нафари кӯдакони дигар аз сабаби надохтани имконияти мондан бо оилаҳои худ аз сабаби шароити душвор, аз ҷумла набудани ҳешовандони дигаре, ки қодиранд аз нигоҳубини кӯдак нигоҳубин кунанд, бемории вазнини модар, ки ба ӯ имкон наmediҳад, ки нигоҳубин кунад ва зиндонии волидон, ки кӯдакро бе нигоҳубин мегузорад, ба низоми мактаб-интернатҳо афтоданд. Гурӯҳи махсус аз 1% кӯдакони кӯчагӣ иборат аст - кӯдаконе, ки бо ягон сабаб ё дигар бо оила ва ҳама гуна ҷои доимии истиқоматашон тамосро аз даст додаанд, дар кӯчаҳо мемонанд ва бо зарурати зинда мондан дар шароити номусоид рӯбарӯ мешаванд. Ниҳоят, 17% кӯдакон аз оилаҳои мебошанд, ки дар ҳолати ниёзмандии шадиди молиявӣ қарор доранд: камбизоатии музмин дар ин ҷо на танҳо ҳамчун омили иқтисодӣ, балки ҳамчун таҳдиди системавӣ ба некӯаҳволии кӯдак амал мекунад - он дастрасӣ ба ғизои босифат, ёрии тиббӣ ва ашёи заруриро маҳдуд мекунад ва заминаи доимии стрессро ба вучуд меорад, ки ба рушд ва некӯаҳволии эмотсионалӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Хусусан нигаронкунанда он аст, ки 88% ҳолатҳо бо сӯиистифода аз кӯдакон алоқаманд буданд - аз сӯиистифодаи ҷисмонӣ ва эмотсионалӣ то беэътиной ба ниёзҳои асосии кӯдак. Ин рақам вазъияти ноустувор ва аксар вақт интиқодии сокинони мактаб-интернатҳоро ба таври возеҳ нишон медиҳад: барои аксарияти кулл, ҷойгиркунии онҳо дар муассисаҳо на танҳо натиҷаи вазъияти душвори зиндагӣ, балки нақзи мустақими ҳуқуқ ва амнияти

оилавии онҳо буд. Ҳамин тариқ, ин рақамҳо на танҳо сохтори иҷтимоии сокинони мактаб-интернатҳоро, балки инчунин миқёси мушкилоти вайроншавии оиларо инъикос мекунанд, ки барои барқарор кардани муносибатҳои вайроншуда ва фароҳам овардани шароит барои рушди пурраи ҳар як кӯдак равиши ҳамаҷонибаро аз ҳадамоти иҷтимоӣ, муаллимон ва раёониносон талаб мекунанд.

Кӯдаконе, ки ба мактаб-интернатҳо дохил мешаванд, аксар вақт бо мушкилоти ҷиддии раёонӣ, рафторӣ ва иҷтимоӣ рӯбарӯ мешаванд, ки аз таҷрибаҳои қаблӣ дар муҳитҳои номунтазам ё осебпазир бармеоянд. Ин мушкилоти раёонӣ аксар вақт ҳамчун изтиробӣ афзоянда, депрессия, ихтилоли пайвастишавӣ ва ихтилоли стресси пас аз осеб зоҳир мешаванд - ҳама аз таҷрибаҳои зӯрварӣ, ноҳида гирифтани ниёзҳои асосӣ ё ҷудошавии ногаҳонӣ аз оила ба вуҷуд меоянд. Бисёре аз кӯдакон эҳсоси амиқи ноамниро инкишоф медиҳанд: онҳо барои эътимод ба қалонсолон, қушодани муносибат бо ҳамсолон ва қабул кардани қоидаҳои нав ҳамчун устувор ва одилона мубориза мебаранд.

Мушкилоти рафторӣ дар хонандагони мактаб-интернат метавонад аз таҷовузи ошқоро ва саркашӣ то ғайрифайзолии пурра, дурӣ ва рад кардани ҳама гуна ташаббус фарқ кунад. Ин аксуламалҳо аксар вақт механизмҳои дифоӣ мебошанд, ки кӯдак дар посух ба стресси музмин ё муҳити пешгуинашавандаи оилавӣ таҳия кардааст. Ғайр аз ин, кӯдаконе, ки маҳрумияти тӯлонӣ аз сар гузаронидаанд, метавонанд малақаҳои худтанзимкунии худро вайрон кунанд: онҳо барои назорат кардани ангезаҳо, мубориза бо ноумедӣ ва баён кардани эҳсосот мубориза мебаранд, ки ин муносибати онҳоро бо ҳам муаллимон ва ҳам дигар донишҷӯён душвор мегардонад.

Мушкилоти иҷтимоӣ асосан бо набудани таҷрибаи мусбати байнишахсӣ алоқаманданд. Чунин кӯдакон аксар вақт дарки нодурусти марзҳои солим, ҳалли созандаи низоъ ва дастгирии мутақобила доранд. Онҳо метавонанд дар мутобиқ шудан ба гурӯҳ, фаҳмидани қоидаҳои ногуфтаи гурӯҳ, ёфтани

мавқеи худ дар байни ҳамсолон ва баъзан ҳатто танҳо дархост кардани кӯмак душворӣ кашанд, зеро чунин кӯшишҳо дар гузашта нодида гирифта шуда буданд ё ҳатто чазо дода шуда буданд. Дар натиҷа, кӯдак ё танҳо мемонад ё кӯшиш мекунад, ки тавассути стратегияҳои рафтории аз ҷиҳати иҷтимоӣ номақбул қабул шавад.

Бисёре аз ин кӯдакон аз бемориҳои музмин ва ихтилоли равонӣ азият мекашанд ва ин ҳолатҳо аксар вақт бо ҳам алоқамандии зич доранд. Мушкилоти соматикӣ - аз ихтилоли системаи масуният то патологияҳои музмин - аксар вақт аз сабаби стресси тӯлонӣ, хӯроки номунтазам ва набудани ёрии саривақтии тиббӣ дар оила шадидтар мешаванд. Ихтилоли равонӣ метавонад на танҳо ташхисҳои клиникӣ, балки доираи васеи ҳолатҳои марзиро низ дар бар гирад: рушди психомоторӣ ба таъхир афтода, ихтилоли диққат ва гиперактивӣ, ихтилоли эмотсионалӣ ва рафторӣ, ки даҳолати дарозмуддат ва систематикиро талаб мекунанд. Ғайр аз ин, мавҷудияти бемориҳои соматикӣ аксар вақт осебпазирии равонии кӯдакро зиёд мекунад ва қобилияти мутобиқшавии онҳоро ба шароити нав коҳиш медиҳад.

Аз ин рӯ, чунин кӯдакон ба дастгирии махсус ва мутобиқшавии иҷтимоӣ ниёз доранд, ки бар асоси принципҳои ҳамаҷониба, пайвастагӣ ва равиши инфиродӣ сохта шудаанд. Ин бояд якҷанд соҳаҳоро дар бар гирад: ёрии тиббӣ барои устувор кардани саломатии ҷисмонӣ; кори равонӣ, ки ба коркарди таҷрибаҳои осебдида, рушди малакаҳои худтанзимкунӣ ва тарбияи эҳсоси амният нигаронида шудааст; дастгирии педагогӣ барои ҷуброни камбудииҳои дониш ва ташаккули ангежа барои омӯзиш; инчунин дастгирии иҷтимоӣ ва педагогӣ, кӯмак ба кӯдакон дар рушди малакаҳои ҳаррӯза ва муошират, ки барои зиндагии мустақилона заруранд.

Фароҳам овардани фазои эътимод ва пешгӯишавандагӣ дар дохили мактаб-интернат муҳим аст: чадвали равшан, қоидаҳои фаҳмо ва калонсолони аз ҷиҳати эмотсионалӣ дастрас, ки омодаанд кӯдакро дар ҳар марҳилаи сафараш пайваста ва пурсаброна дастгирӣ кунанд. Танҳо бо чунин таваҷҷӯҳи бисёрҷониба барқарор кардани тадриҷии робитаҳои шикаста,

тақвияти эътимод ба худ ва инкишоф додани эътимод ба қобилияти кӯдак барои рафъи мушкилот ва бунёди ояндаи худ имконпазир аст.

Вазифаи асосӣ дар ин ҳолат таъмини омӯзиши ҳамаҷониба ва рушди шахсияти кӯдак мебошад. Барои ноил шудан ба ин, интихоби принципҳое, ки фаъолияти педагогиро роҳнамоӣ мекунанд ва татбиқи воситаҳо, шаклҳо ва усулҳои гуногуни мутобикшавии иҷтимоиро осон мекунанд, муҳим аст. Муносибати педагогӣ ва иҷтимоӣ ба рушди шахсияти кӯдакон ва наврасоне, ки бе назорат ва парасторӣ дар муассисаҳои таълимии махсус зиндагӣ мекунанд, бе дарки пурраи хусусиятҳои онҳо ғайриимкон аст. Барои муваффақ шудан дар ин раванд, муҳим аст, ки дар олами ботинии кӯдакон тағйироти мусбат ба амал оварда шавад. Ин танҳо дар сурате имконпазир аст, ки кормандони муассисаҳои мазкур дараҷаи носозгории иҷтимоии тарбиятгирандагон, сабабҳои он ва хусусиятҳои кори мутобикгардониро барои паст кардани ин носозгорӣ донанд.

Барои баланд бардоштани самаранокии кор, яке аз самтҳои асосӣ ин таҳия ва татбиқи барномаҳои инфиродии дастгирӣ мебошад, ки талаботи беназири ҳар як кӯдакро ба назар мегирад. Чунин барномаҳо бояд на танҳо ҷузъҳои таълимӣ, балки ҷорабиниҳои психокоррекциониро низ дар бар гиранд, ки ба рафъи таҷрибаи травматикӣ, рушди маҳорати худтанзимкунӣ ва ташаққули муносибатҳои солим иҷтимоӣ нигаронида шудаанд.

Унсӯри калидии самаранокии барномаҳои дастгирии инфиродӣ асоси бисёрсоҳавии онҳо мебошад, ки маълумотро аз нейропсихология, таълими клиникӣ ва кори иҷтимоӣ муттаҳид мекунад. Тибқи таҳқиқоти Р. Шанкар ва ҳамкоронаш, нейропластикаи мағзи кӯдак имкон медиҳад, ки оқибатҳои осеби равонӣ бо истифода аз систематикӣ усулҳои маърифатӣ-рафторӣ дар давоми 6-12 моҳи аввал пас аз муайян кардани нуқсонҳо ислоҳ карда шаванд. Масалан, дохил кардани сессияҳои мунтазам оид ба рушди вазифаҳои иҷроия (банақшагирӣ, боздории импульс) дар барнома рафтори номутобикатино 34% коҳиш медиҳад. Таъкид кардан муҳим аст, ки ҳар як барнома бояд мувофиқи шиддати он баҳогузорӣ карда шавад: дастгирии асосӣ (сессияҳои гурӯҳӣ) дар

сурати мавҷуд будани нишонаҳои доимии канорагирӣ ё аз ҳад зиёд асабоният ба дастгирии беҳтаршуда (дастгирии инфиродии мураббӣ) пеш меравад.

Ҷузъи ислоҳи психикӣ ба намудҳои таҷрибаҳои осебдида равиши фарқкунандаро талаб мекунад. Барои кӯдаконе, ки сӯиистифодаро аз сар гузаронидаанд, протоколҳои Терапияи Травматикии Мукаммал (CFT), аз ҷумла марҳилаҳои устувории эмотсионалӣ, ҳамгироии хотира ва барқарорсозии пайваستшавӣ, самаранокии худро исбот кардаанд. Дар айнаи замон, дар давраҳои ҷудой аз волидон (масалан, ҳангоми эвакуатсия), ба омӯзиши худтанзимкунии биологӣ (biofeedback HRV) афзалият дода мешавад, ки мувофиқи таҳқиқоти М. В. Миллер ва дигарон, тағирёбии суръати дилро 28-40% зиёд мекунад, ки бо коҳиши изтироб алоқаманд аст.

Муносибатҳои иҷтимоӣ тавассути барномаҳои сохтории ҳамкориҳои ҳамсолон, ба монанди Дастури миёнаравии ҳамсолон (PMI), ки дар он ба кӯдакони нейротипӣ стратегияҳои дастгирӣ таълим дода мешаванд, таҳия карда мешаванд. Самаранокии барнома бояд бо истифода аз асбобҳои тасдиқшуда, ба монанди Рӯйхати санчиши рафтори кӯдакон (CBCL) ва Рӯйхати санчиши нишонаҳои осеби равонӣ барои кӯдакон (TSCC) арзёбӣ карда шавад.

Ҳамгироеии технологӣ (телемедицина, рӯзномаҳои рақамӣ бо коркарди автоматии маълумот) имкон медиҳад, ки дастгирӣ дар минтақаҳои, ки норасоии мутахассисон доранд, васеъ карда шавад.

Ба рушди доимии касбии мутахассисон таваҷҷуҳи махсус зоҳир кардан лозим аст, то онҳо тавонанд усул ва муносибатҳои муосирро дар кор бо кӯдаконе, ки дар ҳолатҳои душвори зиндагӣ қарор доранд, самаранок истифода баранд. Танҳо муносибати ҳамаҷониба ва системавӣ имкон медиҳад, ки муҳити мусоид барои рушди пурра ва ҳамгироии бомуваффақияти кӯдакони бепрастор ва беназорат дар ҷомеа фароҳам оварда шавад.

Аз ҷумла, таҳқиқоти Институти миллии сифати таълим (NIQE, 2024) нишон медиҳад, ки рушди мунтазами касбии мутахассисон дар соҳаи

дастгирии равонӣ ва педагогӣ метавонад эҳтимолияти осеби дуюмдараҷаро дар кӯдакон ҳангоми татбиқи амалияҳои асоснокшуда 37% коҳиш диҳад. Тибқи гузориши ЮНИСЕФ "Кӯдакон дар вазъиятҳои душвори зиндагӣ: Ҳалли системавӣ" (2023), омили калидии муваффақонаи иҷтимоӣ инкишоф додани салоҳиятҳои мусоидат ба устуворӣ дар байни муаллимон ва кормандони иҷтимоӣ мебошад, ки мустақиман бо коҳиши 22% дар коҳиши такроршавӣ ба рафтори инҳирофӣ дар соли аввали тарк кардани муассисаҳои истиқоматӣ алоқаманд аст.

Як равиши ҳамаҷониба ҳамгироии протоколҳои байниидоравиро дар назар дорад, ки аз ҷониби ҳуччати "Стратегияи таҳияи системаи пешгирии ятимхонагии иҷтимоӣ то соли 2030" дастгирӣ карда мешавад. Дар он гуфта мешавад, ки ҳамоҳангсозии амалҳои мақомоти васоят, ташкилотҳои таълимӣ, муассисаҳои тиббӣ ва бахши ғайритиҷоратӣ дар платформаи ягонаи мониторинги рақамӣ фарогирии барномаҳои ислоҳиро 41% зиёд мекунад.

Ғайр аз ин, Созмони Ҷаҳонии Бехдошт (СҶТ) дар дастури худ "Саломатии равонӣ ва дастгирии равонӣ-иҷтимоӣ барои кӯдакони зери нигоҳубин" (2024) модели нигоҳубини зина ба зинаро тавсия медиҳад, ки дар он сатҳи ибтидоӣ санҷиши ҳолати эмотсионалиро бо истифода аз пурсишномаи Қувват ва Мушкilot (SDQ) дар бар мегирад ва баъдан муҳофизатҳои махсусгардонидашуда дар асоси натиҷаҳои арзёбӣ анҷом дода мешаванд.

Эҷоди муҳити мусоид барои рушд бидуни ба назар гирифтани ҷанбаҳои нейробиологӣ ғайриимкон аст. Тадқиқоти Маркази Ҳарвард барои кӯдаки рушдбанда (2023) нишон медиҳад, кӯдаконе, ки стресси музминро аз сар гузаронидаанд, дар сохтори қишри префронталӣ ва гиппокамп тағйирот нишон медиҳанд, ки на танҳо муҳофизатҳои психотерапевтӣ, балки нейропсихологиро низ талаб мекунанд.

Ҳамгироии бомуваффақияти ятимҳо ба ҷомеа, ҳамчунин, кори мақсаднокро ба малакаҳои иҷтимоӣ ва саводнокии ҳуқуқии онҳо талаб мекунад. Илова бар ин, Комиссияи Аврупо дар ҳуччати худ "Ҳамроҳии

ичтимоии ҷавонони осебпазир: Чаҳорчӯби сиёсат барои солҳои 2025-2030" таъкид мекунад, ки саводнокии молиявӣ (бюджетсозӣ, пасандоз, бонкдории рақамӣ) ва омӯзиши малакаҳои нармавӣ бояд ба барномаи таълимии ҳатмии муассисаҳое, ки бо кӯдакони дар вазъиятҳои душвори зиндагӣ қор мекунанд, ворид карда шаванд ва то замони ҳатми таҳсил ҳадди аққал 90% ин гуна бачагонро фаро гиранд.

Ба ҳамин андоза муҳим аст, ки дар муассисаҳо фазои боварӣ ва амният ташаккул дода шаванд, ки дар он кӯдак худро муҳофизатшуда ва қабулшуда ҳис кунад. Ин ба таҳкими худбаҳодиҳии мусбат ва устувории психикӣ мусоидат мекунад. Дар сурати имкон, бояд оилаҳоро ғайрифаҳш ба ҳамкорӣ ҷалб кард, то мушкилотро якҷоя ҳал кунанд ва алоқаҳои оилавӣ барқарор шаванд.

Барои кӯдаконе, ки ба оилаи худ баргаштан имкон надоранд, бояд шаклҳои алтернативии ҷойгиркунии оилавӣ - парасторӣ ва оилаҳои фарзандхондшударо рушд дод, ки ба онҳо субот ва муҳити пур аз меҳро таъмин кунанд. Илова бар ин, муҳим аст, ки ҳамкории наздикро бо ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва волонтерон ба роҳ монем, ки метавонанд ба тарбиятгирандагони интернатҳо дастгирии иловагӣ расонанд, таҷрибаи иҷтимоии онҳоро бой гардонанд ва доираи муоширати онҳоро васеъ кунанд.

Барои кӯдаконе, ки бе нигоҳубини волидайн мондаанд, фароҳам овардани муҳити устувор ва дастгирикунанда афзалият дорад. Шаклҳои алтернативии ҷойгиркунии оила, ба монанди нигоҳубини парасторӣ ва фарзандхондӣ, самараноктарин механизмҳо барои таъмини ин субот мебошанд. Таҳқиқоте, дар Маҷаллаи "Психология ва психиатрияи кӯдакон" (2022) нашр шудаанд, нишон медиҳанд, кӯдаконе, ки бо оилаҳо зиндагӣ мекунанд, дар муқоиса бо ҳамсолони худ дар муассисаҳои истиқоматӣ дастовардҳои баланди таълимӣ ва мутабиқшавии беҳтари иҷтимоӣ-эмотсионалӣ доранд. Ин оилаҳо, ки бодикқат интиҳоб ва омода карда шудаанд, метавонанд таваҷҷӯҳи инфиродӣ, амнияти эмотсионалӣ ва

имкониятҳои рушдро таъмин кунанд, ки такрор кардан дар муҳити муассиса душвор аст.

Чанбаи муҳими фаъолияти бомуваффақияти низоми ҷойгиркунии оила рушди шарикӣ байни мақомоти давлатӣ, ташкилотҳои касбии соҳаҳои гуногун ва ҷомеаи шаҳрвандӣ мебошад. Ҳамкории наздик бо ташкилотҳои ҷамъиятӣ, бунёдҳои кӯмаки кӯдакон ва ҳаракатҳои ихтиёрӣ имкон медиҳад, ки захираҳои иловагӣ ва таҷриба сафарбар карда шаванд. Ин сохторҳо метавонанд фаъолиятҳои рушддиҳанда, гурӯҳҳои ҳаваскорӣ, лагерҳои тобистонаро ташкил кунанд ва ба кӯдакон ва волидони парастор дастгирии равонӣ ва педагогӣ расонанд. Таҳқиқот сохтаанд, барномаҳои роҳнамоӣ, ки аз ҷониби ихтиёриён амалӣ карда мешаванд, коҳиши назарраси мушкilotи рафториро дар байни наврасони тахти нигоҳубини онҳо нишон доданд.

Васеъ кардани доираи иҷтимоии кӯдаконе, ки аз таваҷҷӯҳи волидон маҳруманд, тавассути иштирок дар ҳаёти ҷомеа ва ҷорабиниҳои дахлдор барои рушди салоҳияти иҷтимоии онҳо муҳим аст. Ҳамкорӣ бо гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ, иштирок дар барномаҳои фарҳангӣ ва таълимӣ ва рушди малакаҳои муоширати байнишахсӣ ба ҳамгироии ин кӯдакон ба ҷомеа мусоидат мекунад ва хатари ҷудоии иҷтимоии онҳоро ба ҳадди ақал мерасонад. Намунаи муваффақ барномаҳои мубодилаи таҷриба байни кӯдакони мактаб-интернатҳо ва кӯдакони оилаҳои солим мебошанд.

Дастгирии молиявӣ ва машваратӣ барои оилаҳои парасторӣ, инчунин таҳияи системаи муассири дастгирии пас аз фарзандхондӣ низ ҷузъҳои ҷудонашаванда мебошанд. Барномаҳои давлатӣ, аз ҷумла имтиёзҳо ва дастрасӣ ба ҳадамоти махсусгардонидашуда (психологӣ, ҳуқуқӣ ва тиббӣ), раванди мутобиқшавии кӯдакро ба оилаи нав ба таври назаррас осон мекунад ва эҳтимолияти муваффақияти дарозмуддатро зиёд мекунад.

Ҳамин тариқ, сармоягузорӣ дар шаклҳои алтернативии ҷойгиркунии оилавӣ ва рушди шарикӣ бо муассисаҳои давлатӣ равиши ҳамаҷонибаро барои ҳалли мушкilotи ятимии иҷтимоӣ ифода мекунад. Фароҳам овардани муҳити меҳрубонаву мусоид ва устувору дастгирикунанда барои ҳар як

кӯдаке, ки бе нигоҳубини волидайн мондааст, на танҳо як амри башардӯстона, балки як сармоягузории стратегӣ ба ояндаи ҷомеа низ мебошад.

Ниҳоят, кори мунтазам барои пешгирии ятимии иҷтимоӣ, ки ба дастгирии оилаҳое, ки дар вазъияти душвори зиндагӣ қарор доранд ва ба барвақт муайян кардани хатарҳо нигаронида шудааст, вазифаи афзалиятнок боқӣ мемонад, ки ҳамкориҳои ҳамачонибаи байни давлат ва ҷомеаро талаб мекунад.

3.2. Таҳқиқоти озмоишии шароитҳои педагогии ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастору беназорат ва арзёбии натиҷаҳои он

Мо барномаи «Ояндаи мамлакат дар дасти насли наврас аст»-ро пешниҳод кардем, ки ба масъалаҳои муносибати педагогӣ ва иҷтимоӣ нисбат ба ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат бахшида шудааст. Натиҷаҳои татбиқи ин барнома дар мактаб-интернати № 1-и шаҳри Кӯлоб мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор гирифтанд.

Барои муайян кардани шароити таълимии мусоид барои рушди шахсии кӯдакон ва наврасоне, ки дар мактаб-интернатҳо бе нигоҳубин ва парасторӣ зиндагӣ мекунанд, таҷрибаи педагогӣ гузаронида шуд. Таҷриба аз се марҳила иборат буд: меъёрӣ, ташаккулдиҳанда ва мониторинг ва арзёбӣ (назорат).

Дар марҳилаи муқарраркунанда маълумот дар бораи вазъи кӯдакон ва наврасоне, ки дар ҳолати бепарастор ва беназоратӣ қарор доранд, инчунин сатҳи дониш, малака, ормонҳо ва арзишҳои онҳо дар соҳаи маориф ва тарбия ҷамъоварӣ карда шуд.

Барномаи «Ояндаи мамлакат дар дасти насли наврас аст» ро, ки ба муносибати педагогиро иҷтимоӣ ва ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастору беназорат равона шудааст, пешниҳод намудем. Натиҷаҳои татбиқи ин барнома дар мактаб-интернати № 1 шаҳри Кӯлоб, мактаб-

интернати ба номи Раҳмон Шукури ноҳияи Темурмалик, инчунин дар муассисаҳои Муъминбод, Шамсидди Шохин ва Фархор мавриди таҳлил ва арзёбӣ қарор гирифтанд.

Озмоиш ва пурсишҳои муқарраркунанда дар пойгоҳи пурсишномаи педагогии мактаб-интернатҳои кӯдакони бепарастор ва беназорати минтақаи Кӯлоб, шаҳр ва ноҳияи Кӯлоб, Темурмалик, Муъминобод, Шамсиддин Шохин, Фархор гузаронида шуд.

Ҳадафи таҳқиқоти озмоишӣ муайян кардани сабабҳои ноидоракунии ва беихтиёрӣ дар кӯдакон ва наврасон, инчунин хусусиятҳои иҷтимоӣ ва шахсии ин гурӯҳи кӯдакон буд.

Дар оғози санҷиши ибтидоӣ, як қатор саволҳо барои муайян кардани аҳамияти мушкилоти бесарпаноҳӣ ва бесарпаноҳӣ дар байни кӯдакон ва наврасон, динамикаи ин вазъият ва муносибати гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ нисбат ба он дода шуданд. Самаранокии шароити педагогии ошкоршударо, ки ҷузъи сохтори барнома ва методикаи педагогии ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар мактаб – интернат мебошанд, аз ҷониби мо дар раванди озмоиши ташаккулдиҳанда ба амал бароварда шуд.

Муҳим аст, ки таъсири омилҳои иҷтимоӣ ба шахсият ба таври тасодуфӣ ва беназорат сурат гирад. Ин ҳолат имкон намедихад, ки шахс ин таъсиротҳоро дарк карда, онҳоро танзим ва идора намояд. Таҳқиқотҳо нишон медиханд, ки дар чунин ҳолатҳо механизмҳои дохилии назорати рафтор сушт мешаванд, низоми арзишҳо хуб ташаккул намеёбад ва ангезаву меъёрҳои рафтор норавшан мемонанд. Ин метавонад ба нишонаҳои зерин оварда расонад: бераҳмӣ дар кӯдакони номувофиқ, ҳашмгинӣ, кинадорӣ, осебпазирӣ, майл ба ҷанҷол, тағйироти ногаҳонии кайфият, якравӣ, ҳассосияти зиёд, изтироб, парешонӣ, беқарорӣ, зуд ба ҳаяҷон омадан, тарсу ҳарос, эҳсоси беарзишӣ ва нотаваҷҷа, инчунин муқобилат ба ҷаҳон».

Асоси носозгории иҷтимоӣ аз ноустувории эҳсосотӣ ва аксуламалҳои хоси рафторӣ иборат аст. Ин аксуламалҳо дар сатҳи пасти худназоратӣ ва майл ба канорагирӣ аз муноқишаҳо зоҳир мешаванд.

Дар мактаб-интернати кӯдакони یتиму бепарстори ба номи Раҳмон Шукӯр, ноҳияи Темурмадик) аз рӯи маъалаҳои марбут ба бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон пурсиш гузаронида шуд.

Дар пурсиш 92 кӯдак иштирок карданд: 68 кӯдак дар синни 7-10 сола ва 24 кӯдак дар синни 11-14 сола. Ба ин пурсиш мутахассисони соҳаҳои гуногун, аз ҷумла психологҳо, педагогҳои иҷтимоӣ ва мураббихо, низ шомил буданд.

Таҳлили шароити зиндагии кӯдаконе, ки ба мактаб-интернат қабул шудаанд, нишон дод, ки сабабҳои бепарастор мондани онҳо асосан ба омилҳои номусоиди тарбияи оилавӣ марбутанд. Ин омилҳо, аз ҷумла, оилаи нопурра ва тарзи ҳаёти бадахлоқонаи падару модар мебошанд.

Аз миёни кӯдакони пурсидашуда, ки ба мактаб-интернат қабул шудаанд, 4% یتимон, 45% кӯдакон падару модарро аз ҳуқуқи падару модарӣ маҳрум шудаанд, 32% бинобар мавҷуд набудани хешу табор ва бемории модар, 1% кӯдакон кӯча ва 17% аз оилаҳои камбизоат мебошанд (расми 1).

Расми 1. Диаграммаи омилҳои номусоиди тарбияи оилавӣ ба кӯдакони бепарастор ва беназорат

Аз шумораи умумии кӯдакони муоинашуда дар 88% ҳолатҳо муносибати бераҳмона ба кӯдакон ба қайд гирифта шудааст.

Барои ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар мактаб –интернатҳои ҷумҳуриявии минтақаи Кӯлоб, шаҳр ва ноҳияи Кӯлоб, Темурмалик, Фархор, Муъминобод, Шамсиддин Шохин пурсиш гузаронида шуд.

Мактаб-интернати ёрирасони №1 шаҳри Кӯлоб дар соли таҳсили 2021-2022. Шумораи умумӣ 157 нафар хонанда ба таҳсил фаро гирифта шудааст.

Ятими кулл		Бе падар	Бе модар	Беморӣ	Бандӣ	Маъҷуб
-		7	20	-	42-100	30

Кӯдакони ятим: 0 (0%); бепадар: 7 нафар (4, 45%); бемодар 20 нафар (12, 73%); беморӣ: 0 (0%); бандӣ: 42 нафар (63, 69%); маъҷуб: 30 нафар (19.10%).

Мактаб-интернати ҷумҳуриявии кӯдакони ятими шаҳри Кӯлоб дар соли таҳсили 2021-2022. Шумораи умумӣ 183 нафар хонанда ба таҳсил фаро гирифта шудааст.

Ятими кулл	Бе падар	Бе модар	Беморӣ	Бандӣ	Маъҷуб
8	93	10	-	42-72	-

Кӯдакони ятим: 8 нафар (4, 37%); бе падар: 93 нафар (50, 81%); бе модар 10 нафар (5, 46%); беморӣ: 0 (0%); бандӣ: 72 нафар (39, 34%); маъҷуб: 0 (0%).

Мактаб-интернати кӯдакони ятиму бепарастори ба номи Раҳмон Шукур, ноҳияи Темурмалик дар соли таҳсили 2021-2022. Шумораи умумӣ 100 нафар хонанда ба таҳсил фаро гирифта шудааст.

Ятими кулл	Бе падар	Бе модар	Оилаҳои камбизоат	Ҷойи зист надоранд	Маъҷуб
-	40	3	47	10	-

Кӯдакони ятим: 0 (0%); бе падар: 40 нафар (40%); бе модар: 3 нафар (3%); оилаҳои камбизоат: 47 нафар (47%); ҷойи зист надоранд: 10 нафар (10%); маъҷуб: 0 нафар (0%);

Мактаб-интернати кӯдакни یتиму бепарстори ноҳия Муъминобод дар соли таҳсили 2021-2022. Шумораи умумӣ 99 нафар хонанда ба таҳсил фаро гирифта шудааст.

Ятими кулл	Бе падар	Бе модар	Беморӣ	Оилаҳои камбизоат	Маъҷуб
2	38	25	1	32	1

Кӯдакони یتим: 2 нафар (2%); бе падар: 38 нафар (38, 8%); бе модар: 25 нафар (25,25%); беморӣ: 1 нафар (1,1%); оилаҳои камбизоат: 32 нафар (32,32%); маъҷуб: 1 нафар (1,1%).

Мактаб-интернати кӯдакони یتиму бепарстори ноҳия Шамсиддин Шохин дар соли таҳсили 2021-2022. Шумораи умумӣ 140 нафар хонанда ба таҳсил фаро гирифта шудааст.

Ятими кулл	Бе падар	Бе модар	Беморӣ	Дар маҳаллаш мактаб нест	Маъҷуб
3	48	10	-	20	59

Кӯдакони یتим: 3 нафар (2,14%); бе падар: 48 нафар (34, 28%); бе модар: 10 нафар (7,14%); беморӣ: 0 нафар (0%); дар маҳаллаш мактаб нест: 20 нафар (14, 28%); маъҷуб: 59 нафар (42,14%).

Дар парваришгоҳи назди мактабии кӯдакни یتиму бепарастори ноҳия Фархор дар соли таҳсили 2021-2022. Шумораи умумӣ 86 нафар хонанда ба таҳсил фаро гирифта шудааст.

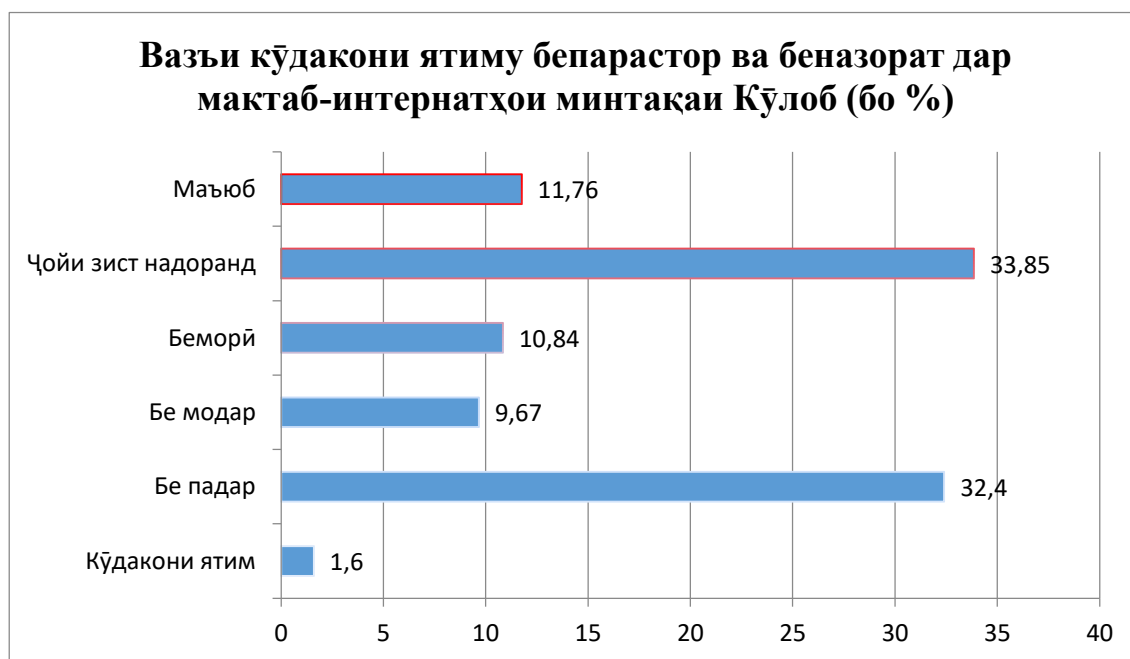
Ятими кулл	Бе падар	Бе модар	Беморӣ	Дар маҳаллаш мактаб нест	Маъҷуб
-	20	6	35	25	-

Кӯдакони یتим: 0 нафар (0%); бе падар: 20 нафар (23, 25%); бе модар: 6 нафар (6, 97%); беморӣ: 35 нафар (40, 69%); дар маҳаллаш мактаб нест: 25 нафар (29%); маъҷуб: 0 нафар (0%).

Дар таҳқиқот тарбиягирандагони муассисаҳои махсуси таҳсилоти фаро гирифта шуданд. Дар озмоиш ва пурсишнома 765 нафар тарбиятгирандагони

муассисаҳои махсуси мактаб-интернатҳои минтақаи Кулоб ноҳияҳои Кӯлоб, 124 Темурмалик, Фархор, Муъминобод, Шамсиддин Шохин ба таълиму тарбия фаро гирифта шудаанд, пешниҳод гардид.

Аз шумораи 765 нафар тарбиягирандагон: кӯдакони یتим: 1,6%; бе падар: 32,4%; бе модар: 9,67%; беморӣ 10,84%; ҷойи зист надоранд: 33,85%; маъюб: 11,76%-ро ташкил доданд (расми 2).

Расми 2. Диаграммаи вазъи кӯдакони یتиму бепарастор ва беназорат дар мактаб-интернатҳои минтақаи Кӯлоб (бо %).

Мувофиқи Қонуни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи асосҳои низоми пешгирии бесарпаноҳӣ ва ҷинояткории ноболиғон», шахси бесарпаноҳ шахсе ҳисобида мешавад, ки аз манзил ва/ё ҷои истиқомат маҳрум аст.

Ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат аз муҳти ихотакардашон вобастагии зиёд дорад. Мо бо тарбиягирандагони мактаб-интернатҳо оид ба бепарасторию беназоратӣ аз рӯйи саволҳои пешаки тайёр кадашуда пурсиш гузаронидем.».Оё ба шумо дар хона бо падару модар зиндагӣ кардан хуб аст, ё беназорат мондан. Натиҷаҳои ин пурсиш (бо фоизҳо) дар ҷадвали 1 оварда шудааст.

Тибқи озмоиш-пурсишномаи гузаронидашуда, аксари тарбиягирандагон (57, 49%) дар хона бо падару модар буданро мехоҳанд. Микдори ками хонандагон – 5, 90% кӯдаконе, ки аз ин ё он сабабҳо хона ва оила ё муассисаҳои тарбиявии кӯдаконро, ки дар онҳо қарор доштанд, тарк кардаанд, ё аз ҷониби оилаи худ рад карда шуданд; 10, 29%-и кӯдаконе, ки падару модари худро аз сабаби оилаи ҷанҷолӣ ё ғайра аз даст додаанд; 11,42% дар мактаб–интернатҳо мураббияҳо ба тарбиягирандагон кумак мераасонанд; 11,28%-и тарбиягирандагон ҳангоми дар мактаб-интернатҳо таҳсил кардан қарорҳои якҷоя бароварда, хатоҳои рӯйдодаро хубтар дарк карда, фаҳмида, аз пайи ислоҳи онҳо мешаванд.

Ҷадвали 1. Натиҷаҳои таҳлили муносибати тарбиягирандагони мактаб-интернатҳо вобаста ба саволи».Оё барои шумо дар хона бо падару модар зиндагӣ кардан хуб аст, ё беназорат мондан?

Мазмунӣ ҷавобҳо	Нишондодиҳа ндаҳо бо %
Тарбиягирандагони мактаб-интернатҳо ҳангоми муҳокимарониҳо дар хона бо падару модар буданро дастгирӣ карданд	57, 49
Кӯдаконе, ки бо ин ё он сабаб хона ва оилаҳои худро ё муассисаҳои нигоҳубини кӯдаконро аз даст додаанд ё аз ҷониби оилаҳо ягон рад карда шудаанд ва аз ин рӯ дар кӯчаҳо қарор гирифтаанд.	5, 90
Кӯдаконе, ки падару модари худро аз даст додаанд (махрумшавӣ аз ҳуқуқҳои падару модарӣ).	10, 29
Дар мактаб-интернаҳо мураббӣ ба тарбиягирандагон кумак мерасонад.	11, 42
Хонандагони мактаб-интернатҳо қабули қарорҳои муштаракро меомӯзанд ва хатогиҳои худро беҳтар дарк мекунанд.	11, 28

Ҳангоми муқоиса намудани шароити зист, кӯдаки беназорат аз кӯдаки бепарастор фарқ мекунад. Шароити педагогии ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар шароити муассисаи махсуси таҳсилот чунин аст:

- кӯдаки беназорат бо падару модараш зери як бом зиндагӣ мекунад;
- рушди шахсияти یتимон ва кӯдакони бепарастор дар доираи муассисаҳои махсуси таълимӣ - интернатҳо сурат мегирад, ки дар он ҷо

шароити педагогӣ ба рушди доимии ҳар як тарбиятгиранда мусоидат мекунад;

- шароити педагогӣ барои рушди шахсии یتим ва кӯдакони дар вазъияти душвори зиндагӣ қарордошта талаб мекунад, ки кӯдакони беназорат аз мактаб даст кашанд ва вақти холии худро дар кӯчаҳо гузаронанд;

- беназоратии кӯдакон аксар вақт қадами аввалин дар роҳи یتимӣ, мутобиқат наёфтани ба ҷомеа ва ҳалалдор шудани раванди муқаррарии иҷтимоишавии кӯдак мебошад.

Барои ташаккул ва инкишофи шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат таълиму тарбия дар мактаб –интернатҳо нақши калидӣ дошта, барои ташаккул ва инкишофи шахсияти онҳо методҳои гуногуни таълиму тарбияро талаб менамояд.

Ба ақидаи мо, яке аз омилҳои муҳими инкишофи шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат ҳал намудани проблемаҳои ҷойдошта мебошад.

Проблемаи ҷойдошта ба кӯдакони бепарастор ва беназорат имконият намерасонад, ки вазифаҳои гуногуни таълиму тарбия дар мадди аввал истад, чунки мақсад ҳарчи тезтар иҷро намудани проблемаи ҷойдошта мебошад.

Дар мактаб-интернати кӯдакони یتиму бепарастори ба номи Раҳмон Шукур, ноҳияи Темурмалик) аз рӯи маъалаҳои марбут ба ба бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон пурсиш гузаронида шуд. Маъалаҳои пешниҳодшуда чунинанд:

- кӯдакони یتиме, аз падару модар маҳрум гаштаанд;
- кӯдакони таҳо аз падар маҳрум гашта, (яъне падар надоранд);
- кӯдакони аз модар маҳрум гашта, (яъне модар надоранд);
- кӯдакон аз оилаҳои камбизоат;
- кӯдакони ҷойи зист надошта;
- кӯдакони маъҷуб.

Натиҷи пурсиш бо % нишон дода мешавад.

- кӯдакони یتиме, аз падару модар маҳрум гашта ба мактаб-интернатҳо ҷалб нашудаанд – 0%;

- кӯдакони таҳо аз падар маҳрумгашта – 40%; (яъне падар надоранд);
- кӯдакони аз модар маҳрумгашта – 3%, (яъне модар надоранд);
- кӯдакон аз оилаҳои камбизоат – 47%;
- кӯдакони ҷойи зист надошта – 10%;
- кӯдакони маъюб – 0%.

Баъди анҷоми пурсишнома ба чунин хулоса омадем, ки хусусиятҳои асосии бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакони муосир дар он аст, ки кӯдакон ҷои истиқомати пешинаро тарк кардан меҷаҳанд, гурехтан аз оила бо сабаби таҳаммулнопазири кӯдак ё наврас ба оила ва наздиконаш шарҳ дода шуд. Сафи кӯдакони бепарастор ва беназорат акнун на танҳо аз ҳисоби кӯдакони ақибмондаи инкишофи психикӣ, балки аз ҳисоби таҳаммулнопазири кӯдаконе, ки дорои ақлу зеҳни хуб, пурра мешаванд.

Таҳлили вазъи кунунии бепарастор ва беназоратии кӯдакон ва наврасон нишон дод, ки аксари иштирокчиёни раванди таълим (донишҷӯён, волидон ва омӯзгорон) дониши кофӣ дар бораи ҳуқуқҳои кӯдакон ва ҳуҷҷатҳои асосии кафолатдиҳандаи онҳоро надоранд. Ин боиси мушкилот дар арзёбии вазъи таълимӣ, тарбия ва ҳуқуқи онҳо, инчунин набудани таҷриба дар ҳалли мушкилоти мавҷуда мегардад.

Вазифаҳои барномаи таълимии мо, ки ба ҳамкории педагогӣ ва иҷтимоӣ бо кӯдакон ва наврасони бепарастор ва беназорат нигаронида шудааст, инҳо буданд:

- 1) муайян кардани шакл ва усулҳои самараноки кори педагогӣ ва иҷтимоӣ бо ин кӯдакон ва наврасон дар мактаб-интернатҳо;
- 2) такмил додани усулҳои корҳои инфиродии пешгирикунанда;
- 3) ҷалби кӯдакон ва наврасони یتим ва бепарастор ба фаъолиятҳои аҳамияти иҷтимоӣ;
- 4) мониторинги вазъият бо падидаи мавриди омӯзиш;
- 5) ҷалби волидон ё намоёндагони онҳо ба корҳои таълимӣ бо кӯдакон ва наврасон;

6) ҷалби ноболиғон ба фаъолиятҳои фарҳангӣ, фароғатӣ ва солимгардонӣ;

7) таъсиси пойгоҳи додаҳо дар бораи тарзи ҳаёти оилаҳои донишҷӯён, нақши кӯдакон дар муносибатҳои оилавӣ, муайян кардани одатҳои номатлуби кӯдакон ва наврасон ва муносибатҳои онҳо бо омӯзгорон;

8) ташкили мониторинги тиббии донишҷӯён;

9) татбиқи барномаҳо барои ҳалли ин падида дар муассисаҳои таълимии махсус ва оилаҳо.

Барои ноил шудан ба ҳадафҳо ва вазифаҳои зикршуда, ҳам усулҳои татбиқи барномаҳои дарозмуддат ва ҳам кӯтоҳмуддат истифода шуданд.

Дар раванди озмоиши ташаккулдиҳанда мо рӯзномаеро нигоҳ медоштем, ки дар он таъсири воқеии ба донишҷӯён расонидаамон, инчунин фаъолиятҳои дастаҷамъӣ, гурӯҳӣ ва инфиродии анҷомдодаамонро сабт мекардем.

Барномаи «Ояндаи мамлакат дар дасти насли ҷавон» аз 3 блок иборат аст: «Кор бо кӯдакон ва наврасон», «Кор бо падару модар» ва «Кор бо мутахассисони низоми маориф, ки бо пешгирии тарбияи кӯдакон ва наврасони бесарпараст ва беназорат машғуланд».

Кор бо кӯдакон ва наврасон дар якҷанд марҳила гузаронида шуд (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2. Марҳилаҳои кор бо кӯдакону наврасон ва мазмуни он

Марҳила	Мазмун
Омӯзиши кӯдакон ва наврасон ва муҳити атрофи онҳо.	Ташҳиси кӯдакон ва наврасон.
Таъмини омодагии психологӣ ноболиғон ба тағйирот.	Муносибат бо ноболиғон, аз ҷумла ба даст овардани боварии онҳо ва ба вучуд овардани шавқу ҳавас ба намудҳои фаъолияти мухталиф.
Андӯхтани сифатҳо ва рафторҳои аз ҷиҳати ахлоқӣ мусбат аз ҷониби ноболиғон.	Ҳавасмандгардонии амалҳои мусбат, тағйирот, кори роҳнамоии касбӣ.
Худтарбиякунӣ.	Дастгирии ноболиғон дар раванди худтарбиякунӣ.

Корҳои анҷомдодашуда ба ду самти асосӣ тақсим шуданд: чорабиниҳои огоҳонӣ ва пешгирикунанда, инчунин корҳои инфиродӣ, ки ба масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон равона шуда буданд.

Чорабиниҳои огоҳонӣ ва пешгирикунанда тавассути соатҳои синфӣ, чорабиниҳои умумимақтабӣ ва суҳбатҳои инфиродӣ амалӣ гардонид шуданд. Ин намудҳои фаъолият ба ташаққули тасаввурот дар бораи роҳҳои пешгирии бепарасторӣ ва беназоратии ноболиғон мусоидат карданд.

Барномаи «Ояндаи кишвар дар дасти насли ҷавон» аз се ҷузъ иборат аст: «Кор бо кӯдакон ва наврасон», «Кор бо волидон» ва «Кор бо мутахассисони системаи маориф, ки дар пешгирии тарбияи кӯдакон ва наврасони бетартиб ва бесарпаноҳ иштирок мекунанд».

Кор бо мутахассисон, аз ҷумла кормандони иҷтимоӣ, равшаншиносон ва муаллимоне, ки дар соҳаи пешгирии бепарастор ва муносибати бераҳмона бо кӯдакон ва наврасон кор мекунанд, барои таҳия ва татбиқи маҷмӯи чораҳо равона карда шуда буд. Ин чораҳо барои пешгирии ҷинояткорӣ, майзадагӣ, нашъамандӣ ва заҳролудшавӣ ва гузаронидани кори мунтазам бо хонандагон аз «гурӯҳҳои хавф» равона карда шуда буданд.

Дар марҳилаи тарҳрезии таҷрибаи мо ҳадафҳои зерин муайян карда шуданд:

1) Машваратҳои инфиродӣ барои муаллимон ва волидон оид ба масъалаҳои рушди кӯдак дар давраи гузариш;

2) Омӯзиши фаъоли иҷтимоӣ ва равонӣ барои волидон ва муаллимон, ки барои кор бо кӯдакон ва наврасон аз «гурӯҳҳои хатари иҷтимоӣ» равона шудаанд;

3) Кори гурӯҳӣ бо кӯдакон ва оилаҳо, ки барои рушди шахсияти кӯдакон ва наврасони беэътино ва беназорат тавассути муносибати педагогӣ ва иҷтимоӣ равона карда шудааст;

4) Корҳои равонӣ ва ислоҳӣ бо донишҷӯён барои пешгирии зухуроти манфии шахсият.

Дар асоси барномаҳои маҷмӯӣ оид ба муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар муассисаҳои махсуси таҳсилот ва оилаҳо, мо барномаи машғулиятҳои муаллифӣ худро таҳия кардем (ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Барномаи машғулиятҳо оид ба муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат

№№ Машғулиятҳо	Мавзӯи машғулиятҳо	Мақсади машғулиятҳо
1	«Шиносшавӣ»	Шиносоӣ бо якдигар. Ҷазои эътимод.
2-3	«Ман ва нақшҳои иҷтимоии ман»	Ҷадафи курс нишон додани гуногунии нақшҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ, инчунин фарқи байни мафҳумҳои «нақш» ва «ниқоб» ва инкишоф додани малакаҳо барои бартараф кардани худсентризм ва рафтор дар ҳолатҳои низоъҳои байнишахсӣ мебошад. Ин курс бо омӯзиши паҳш кардани ҳашм ва назорати эҳсосот алоқаманд аст.
4	«Таъби хира ва худтанзимкунӣ»	Ташаккул додани тасаввурот дар бораи таъби шахс на танҳо натиҷаи ҳолатҳои беруна, балки натиҷаи талошҳои ҳуди ӯ низ ба шумор рафта, ин раванд ба таълими фуру бурдани ҳашму ғзаб ва қобилияти идора кардани эҳсосот вобаста аст.
5-6	« <u>Шиддат</u> ва худтанзимкунӣ»	Инкишофи малакаҳои худтанзимкунӣ ва бартараф кардани таъсири манфии стресс, инчунин қобилияти муқовимат ба стресси баланди ҷисмонӣ ва руҳӣ аҳамияти калон дорад.
7-8	«Муноқишаҳо ва созишҳо»	Инкишофи фаҳмиши низоъҳо ва баҳсҳои ҳаррӯза байни одамон, инчунин малакаҳои шинохтани вазъиятҳои низоъ, ҳалли созандаи низоъ ва қобилияти созиш кардан аҳамияти калон дорад.
9-10	«Муноқишаҳо дар оила»	Инкишофи фаҳмиши сабабҳои низоъҳои байни наздикон, махсусан кӯдакон ва волидон, инчунин қобилияти муқаррар кардани муносибатҳои сабабу натиҷа, ки вазъиятҳои низоъро дар оила тавсиф мекунанд.
11-12	«Маҳорати <u>қабули қарор</u> »	Омӯзиш дар қабули қарорҳои гуруҳӣ ва инкишоф додани малакаҳои қабули қарорҳо ҳам дар маҷмӯъ ва ҳам дар алоҳидагӣ.

Давоми ҷадвал		
13-14	«Худбаҳодихӣ»	Муайян кардани худбаҳодихӣ ва дастгирии худбаҳодихии мусбат, намунаи рафтор. Тасвири худшиносии оянда.
15, 16 ва 17	«Кӯдакони кӯчаҳо» (кӯдакону наврасони бепарастор беназорат) ва	Омӯзиши сабабҳо ва оқибатҳои ба кӯча баромадани кӯдакон, бесарпарастӣ ва беназоратӣ. Муайян кардани хусусиятҳои шахсии кӯдакон ва наврасони бесарпараст ва беназорат. Муайян кардани роҳҳои ҳалли имконпазири ин мушкилот.
18-19	«Нақши реклама дар ВАО»	Барои баланд бардоштани огоҳии аъзоёни гурӯҳ дар бораи усулҳои истифодашавандаи таблиғот ва ВАО барои таъсир расонидан ба рафтори одамон ва омӯзонидани онҳо барои муқобила бо ин усулҳо.
20	Ҷамъбасти	Ҷамъбасти натиҷаҳои машғулиятҳои гурӯҳӣ.

Дар марҳилаи ниҳонии барнома, ки ба муносибатҳои педагогӣ-иҷтимоӣ ва рушди шахсияти кӯдакон ва наврасоне, ки таҳти назорат ва парасторӣ нестанд, бахшида шудааст, як таҳқиқоти пайгирӣ гузаронида шуд. Он дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ барои арзёбии самаранокӣ ва ғоиданокии чораҳои пешгирикунанда гузаронида шуд. Ба иштирокчиён ҳамон пурсишномаҳое дода шуданд, ки дар аввали таҳқиқот истифода мешуданд.

Ҳадафҳои асосии марҳилаи сеюм инҳо буданд:

- ҷамъоварӣ ва таҳлили ҳамаҷонибаи маълумоти бадастовардашуда;
- ташкили ҳамкорӣ байни ҳамаи ҷонибҳои дар муносибатҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ иштироккунанда барои рушди шахсияти кӯдакон ва наврасони мустақил ва беназорат;
- муайян кардани дурнамои оянда барои беҳтар кардани ҳамкорӣ;
- сабти натиҷаҳои бадастоварда;
- таҳлили татбиқи барномаи муносибатҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ дар рушди шахсияти кӯдакони бетартиб ва кӯчагӣ ва наврасон.

Арзёбӣ бо истифода аз усулҳои гуногун, аз ҷумла: пурсишҳо, мушоҳидаҳо, омӯзиши натиҷаҳои ғайриҷаҳиди мустақилонаи хонандагон ва сокинони мактаб-интернат, худбаҳодихӣ ва мусоҳиба бо коршиносон гузаронида шуд.

Дар марҳилаи назоратӣ коркарди маълумоти бадастомада анҷом дода шуд. Инчунин, ҳамкориҳои ҳамаи ҷонибҳои муносибатҳои педагогӣ-иҷтимоӣ дар самти ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат ба низом дароварда шуд. Дурнамоҳои минбаъдаи такмили ҳамкорӣ муайян гардиданд ва натиҷаҳои бадастомада ба тарбиятгирандагон пешниҳод шуданд (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Гурӯҳҳои маъмулии кӯдакону наврасон бо хавфи беназоратӣ ва бепарасторӣ

Гурӯҳи кӯдакону наврасон	Шумораи кӯдакону наврасони бо хавфи бепарасторӣ (бо %)			
	Гурӯҳи назоратӣ – 50%, соли 2022		Гурӯҳи озмоишӣ – 50%, соли 2023	
	Озмоиши муқарраркунанда	Озмоиши назоратӣ	Озмоиши муқарраркунанда	Озмоиши назоратӣ
Кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат	24	20	22	20
Кӯдакону наврасони «Бачаҳои кӯча»	14	13	14	12
Кӯдакону наврасоне, ки ба қаравӣ майл доранд	3	2	2	3
Кӯдакону наврасоне, ки ба рафтори делинквентӣ майл доранд	10	10	13	10
Ҷамъи гурӯҳҳо	51	45	51	45
Ҳамагӣ:	96		96	

Озмоиш ва пурсишномаҳои, ки байни гурӯҳҳои маъмулии кӯдакону наврасон бо хавфи беназоратӣ ва бепарасторӣ гузаронида шуд, ошкор гардид, ки аз шумораи 96 нафар хонанда, дар гурӯҳи таҷрибавӣ 45 нафар боқӣ мондааст, ки ин назар ба гурӯҳи муқарраркунандаи назоратӣ 6 нафар кам мебошад.

Шумораи кӯдакону наврасони бо хавфи бепарасторӣ, гурӯҳи назоратӣ, соли 2022:

1. Кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат: 25%;

2. Кӯдакону наврасони «Бачаҳои кӯча»: 14,58%

3. Кӯдакону наврасоне, ки ба қачравӣ майл доранд: 3,12%

4. Кӯдакону наврасоне, ки ба рафтори делинквентӣ майл доранд: 10,41%

Шумораи кӯдакону наврасони бо ҳавфи бепарасторӣ, гурӯҳи озмоишӣ, соли 2022:

1. Кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат: 20,83 %;

2. Кӯдакону наврасони «Бачаҳои кӯча»: 13,54%

3. Кӯдакону наврасоне, ки ба қачравӣ майл доранд: 2,08% 4. Кӯдакону наврасоне, ки ба рафтори делинквентӣ майл доранд: 10,41%

Шумораи кӯдакону наврасони бо ҳавфи бепарасторӣ, гурӯҳи муқарраркунандаи назоратӣ 53% ва дар гурӯҳи муқарраркунандаи таҷрибавӣ 46% факту рақамҳо нишон медиҳад, ки шумораи кӯдакону наврасони бо ҳавфи бепарасторӣ дар гурӯҳи озмоишӣ 7% коҳиш ёфтааст, дар соли 2022.

Шумораи кӯдакону наврасони бо ҳавфи бепарасторӣ, гурӯҳи муқарраркунандаи назоратӣ, соли 2023:

1. Кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат: 22,91%;

2. Кӯдакону наврасони «Бачаҳои кӯча»: 14,58: %

3. Кӯдакону наврасоне, ки ба қачравӣ майл доранд: 2,08%

4. Кӯдакону наврасоне, ки ба рафтори делинквентӣ майл доранд: 13,54%

Шумораи кӯдакону наврасони бо ҳавфи бепарасторӣ, гурӯҳи озмоишӣ, соли 2023.

1. Кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат: 20,83%;

2. Кӯдакону наврасони «Бачаҳои кӯча»: 12,5%

3. Кӯдакону наврасоне, ки ба қачравӣ майл доранд: 3,125%

4. Кӯдакону наврасоне, ки ба рафтори делинквентӣ майл доранд: 10,41%

Шумораи кӯдакону наврасони бо ҳавфи бепарасторӣ, гурӯҳи муқарраркунандаи назоратӣ дар соли 2023, 54% ва дар гурӯҳи муқарраркунандаи озмоишӣ 46% далелу рақамҳо нишон медиҳад, ки шумораи кӯдакону наврасони бо ҳавфи бепарасторӣ дар гурӯҳи озмоишӣ 8% дар соли 2023 коҳиш ёфтааст.

Масъалаҳое, ки ин оилаҳо бо онҳо рӯ ба рӯ мешаванд ва дучори низои оилавӣ мегарданд, хеле гуногун мебошанд: манзили алоҳидаи зист надоштан, камбизоатӣ, бекорӣ, бемории ягон аъзои оила, масъалаҳои муносибатҳои бйнихамдигарии зану шавҳар бо падару модар, мушкилот дар таълиму тарбияи фарзандон, зӯроварӣ дар оила, майпарастӣ, нашъамандӣ ва ғайра.

Дар рафти таҳқиқот корҳои психологӣ-педагогӣ бо оилаҳо муҳим доништа шуд, зеро маҳз оила сабаби асосии ятимии бесарпарастии кӯдакон ва наврасон мебошад.

Бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон ва наврасон аз оила сар мешавад. Дар оилае, ки носолим, ҷанҷолӣ, бухронӣ, масъалавӣ ва нопурра аст, кӯдак дар он ҷӣ гуна рушд меёбаду ҳаматарафа инкишоф меёбад. Омили сосии дуруст рушд ёфтани кӯдакон оила мебошад. Агар дар оила падару модар шахсони бомърифат, ботамкин, таҳамулпазир бошанд, кӯдакон ҳам, бо маърифату таҳамулпазир тарбия меёбанд.

Ҷадвали 5. Гурӯҳҳои маъмулии оилаҳое, ки кӯдакон ва наврасонашон дар ҳатари беназоратӣ ва беспарасторӣ қарор доранд (бо %)

Гурӯҳи кӯдакону Наврасон дар оилаҳои гуногун	Шумораи кӯдакону наврасони бо ҳафти беспарасторӣ (бо %)			
	Гурӯҳи назоратӣ – 50%, соли 2022		Гурӯҳи озмоишӣ – 50%, соли 2023	
	Гурӯҳи назоратӣ	Гурӯҳи озмоишӣ	Гурӯҳи назоратӣ	Гурӯҳи озмоишӣ
Оилаҳои носолим	30	28	16	22
Оилаҳои ҷанҷолӣ	15	21	16	15
Оилаҳои бухронӣ	32	35	23	27
Оилаҳои масъалавӣ	10	7	20	17
Оилаҳои нопурра	8	6	18	14

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар муносибат ба ноболиғони бесарпараст байни гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ-демографӣ фарқиятҳои муайян мавҷуданд.

Баҳозурии самаранокии ҳамкориҳои субъектҳои муносибатҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ – мактаб, интернат ва оила – бо истифода аз ҷадвали дахбаллӣ гузаронида шуд. Шкали баҳоҳо ба сатҳҳои зерин тақсим шудааст: 1-3 – нокифоя; 4-5 – қаноатбахш; 6-8 – репродуктивӣ-мусбат; 9-10 – ҳамгироёна. Ҳар як сатҳ хусусиятҳои худро дорад (ҷадвали 6).

Ҷадвали 6. Ҳамкориҳои мактаб, интернат ва оила дар муносибатҳои педагогӣ-иҷтимоӣ ва таъсири он ба ташаққули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат

Хусусиятҳои сифатӣ, меъёрҳои баҳодиҳии онҳо	Динамика дар қори озмоишӣ	
	Озмоиши муқарраркунанда	Озмоиши назоратӣ
1. Ҳамкориҳои субъектҳои асосӣ дар фаъолияти муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ ба ташаққули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат.	4-5 (кофӣ)	6-8 (репродуктивӣ – мусбат)
1.1. Хоҳиши иштирокчиён дар ҳамкорӣ ба муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ ба ташаққули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат	4-5 (кофӣ)	9-10
1.2. Дастрасии пойгоҳи иттилоотӣ дар бораи кӯдакону наврасон ва оилаҳои онҳо.	1-3 (нокифоя)	6-8 (репродуктивӣ)
1.3. Барои ҳалли мушкилоти шахсии кӯдакону наврасони беназорат ва бесарпаноҳ ва оилаҳои онҳо, иштирокчиёни ҳамкорӣ бояд ҳавасманд бошанд.	4-5 (кофӣ)	9-10 (ҳамгироёна)
1.4. Мубодилаи таҷрибаи иштирокчиёни ҳамкорӣ дар муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ ба ташаққули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат	4-5 (кофӣ)	6-8 (репродуктивӣ)
2. Муносибат ба ҳамкорӣ.	4-5 (кофӣ)	6-8 (репродуктивӣ–мусбат)
2.1. Муносибати оила ба кумак.	4-5 (кофӣ)	9-10 (ҳамгироёна)
2.2. Муносибати кӯдак ё наврас ба кумаки расонидашаванда.	1-3 (нокифоя)	6-8 (репродуктивӣ)
2.3. Муносибати кӯдак ё наврас ба ҳалли мушкилоти худ.	1-3 (нокифоя)	6-8 (репродуктивӣ)
2.4. Муносибати муассисаи иҷтимоӣ, мутахассисон ба ҳалли масъалаи кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат ва оилаи ӯ дар ҳамкорӣ.	4-5 (кофӣ)	6-8 (репродуктивӣ)

Давоми ҷадвал		
3. Пуррагии татбиқи вазифаҳо ва ваколатҳои субъектҳои пешгирӣ дар раванди ҳамкорӣ.	4-5 (кофӣ)	ҳамгироёна
3.1. Масъулият ва мустақилият дар интихоби шакли методҳои дастгирии тахассусӣ ва ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат.	5	9-10 (ҳамгироёна)
3.2. Маҳорати таҳияи барномаи инфиродӣ, лоиҳаи иҷтимоӣ ва татбиқи он.	4-5 (кофӣ)	6-8 (репродуктивӣ)
3.3. Салоҳиятнокии касбии мутахассисони субъектҳои ҳамкорӣ.	6-8 (репродуктивӣ)	9-10 (ҳамгироёна)
3.4. Баланс бардоштани фарҳанг ва маҳорати касбии мутахассисон дар ҷанбаҳои педагогӣ ва иҷтимоӣ ташаккули шахсияти кӯдакони ҷаҳонӣ ва кӯдакони бепарастормонда	4-5 (кофӣ)	9-10 (ҳамгироёна)
Арзёбии ниҳони ҳамкориҳои субъектҳои муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ	4-5 (кофӣ)	6-8 (репродуктивӣ – мусбат)

Таҳлили маълумот, ки дар ҷадвали 6 пешниҳод шудааст, нишон медиҳад, ки ҳамкориҳои субъектҳои муносибатҳои педагогӣ-иҷтимоӣ дар ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар гурӯҳи озмоишӣ бо истифода аз хусусиятҳои сифатии зерин беҳтар шудааст: ҳамкориҳои мактаб-интернат ва оила, ҳавасмандии ба фаъолияти муштарак, ва муносибат ба ҳамкорӣ. Ин омилҳо боиси пуррагии амалисозии вазифаю ваколатҳои ҳар як тараф дар татбиқи муносибатҳои педагогӣ-иҷтимоӣ гардиданд.

Тағйироти сифатии муносибатҳои мутақобилаи мактаб-интернат ва оила дар ин замина вазъияти педагогиро барои амалигардонии муносибатҳои мазкур ба таври назаррас беҳтар кардааст. Ин, дар навбати худ, ба кам шудани шумораи кӯдакон ва наврасон, ки бо ҳавфи бепарасторӣ ва беназорат рӯбарӯ мешаванд, мусоидат намуд. Ғайр аз ин, масъулият ва иштироки волидон дар ташкили фаъолиятҳои таълимӣ барои фарзандонашон афзоиш ёфт.

Андешаву мулоҳизаҳои дар боло иброзшуда имкон медиҳанд, хулоса барорем, ки фарзия таҳқиқот тасдиқи худро ёфта, ҳадафи таҳқиқот ба даст омадааст.

Хулосаи боби сеюм

1. Таҳқиқот нишон дод, ки ҷетим ва кӯдакони бепарастор, ки ба мактаб-интернатҳо дохил мешаванд, аксар вақт аз сабаби омилҳои номусоиди оилавӣ ва иҷтимоӣ дар ҷунин ҳолат қарор мегиранд. Ин кӯдакон бо мушкилоти ҷиддии психикӣ, рафторӣ ва иҷтимоӣ рӯ ба рӯ буда, ба кумаки махсус ва мутобиқшавии иҷтимоӣ ниёз доранд. Барои ташаккули шахсияти онҳо ва рушди ҳамаҷониба, зарур аст, ки дар муассисаҳои таҳсилот муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ бо дарки амиқи хусусиятҳои кӯдакон ба роҳ монда шавад.

2. Барои баланд бардоштани самаранокии кор бояд барномаҳои инфиродии дастгирӣ таҳия ва татбиқ шаванд, ки ҳам ҷузъҳои таълимӣ ва ҳам ҷорабиниҳои психокоррексионӣ, ки ба рафъи таҷрибаи травматикӣ ва рушди маҳорати худтанзимкунӣ равона шудаанд, дар бар гиранд. Ҳамчунин, рушди касбии доимии кормандон ва фароҳам овардани муҳити боварӣ ва амният барои кӯдакон муҳим аст.

3. Барои кӯдакони бепарастор, ки баргаштан ба оилашон имконнопазир аст, бояд шаклҳои алтернативии ҷойгиркунӣ, аз қабili парасторӣ ва оилаҳои фарзандхондшуда, рушд дода шаванд. Ҳамкории наздик бо ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва волонтерон низ барои дастгирии иловагӣ ва васеъ кардани доираи муошират зарур аст.

4. Барномаи «Ояндаи кишвар дар дасти насли ҷавон» ба муносибати педагогӣ ва иҷтимоӣ барои рушди шахсияти кӯдакони бепарастор ва бепарастор нигаронида шудааст.

5. Ин барнома таҳсилоти якпорчаро дар бар гирифта, сатҳҳои ташкилӣ, идоракунӣ, технологӣ ва мазмунӣ дорад. Илова бар ин, ин имкон медиҳад, ки раванди ҳамкории педагогӣ ва иҷтимоӣ равшан тасаввур карда шавад ва мувофиқати мақсадҳои муқарраршударо бо натиҷаҳои ниҳой муайян кардан мумкин аст. Хусусияти барномаи таҳияшуда дар ягонагии ҷанбаҳои моддӣ, муурофиавӣ ва натиҷавии татбиқи раванди муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ ба ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва

беназорат дар мактаб-интернат ва оила мебошад. Мақсади асосии ин барнома баланд бардоштани сифати раванди мазкур аст. Ҳамаи самтҳо, мазмун ва технологияҳо ба принципҳои мушаххаси муносибати педагогӣ-иҷтимоӣ асос ёфта, барои ташаккули шахсияти кӯдакону наврасони бепарастор ва беназорат дар мактаб-интернат ва оила равона шудаанд.

6. Озмоиши педагогӣ оид ба ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат дар мактаб-интернатҳои минтақаи Кӯлоб ва ноҳияҳои атроф нишон дод, ки сабабҳои асосии бепарасторӣ ва беназоратӣ бештар ба омилҳои номусоиди тарбияи оилавӣ, аз ҷумла оилаҳои нопурра, муносибатҳои носолим дар оила ва камбизоатӣ вобастаанд. Кӯдакони бепарастор ва беназорат дар шароити иҷтимоии ноустувор ва бе назорат қарор доранд, ки ин ба суст шудани механизмҳои дохилии назорати рафтор, ташаккули нокифояи низоми арзишҳо ва анғезаву меъёрҳои рафтор оварда мерасонад. Ин вазъият метавонад боиси пайдоиши хислатҳои манфӣ, аз қабили ҳашмгинӣ, изтироб, майл ба ҷанҷол ва эҳсоси беарзишӣ гардад.

7. Барномаи «Ояндаи мамлакат дар дасти насли наврас аст» барои беҳтар намудани шароити педагогӣ ва иҷтимоӣ бо мақсади ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат таҳия ва татбиқ шудааст. Натиҷаҳои татбиқи барнома нишон медиҳанд, ки таълиму тарбия дар мактаб-интернатҳо нақши муҳим дорад ва барои рушди шахсияти ин кӯдакон бояд усулҳои гуногуни педагогӣ ва иҷтимоӣ истифода шаванд. Дар айни замон, барои самаранокии ин раванд, ҳалли мушкилоти аслии кӯдакони партофташуда ва беназорат, аз ҷумла ноустувории оила ва шароити номусоиди иҷтимоӣ зарур аст.

8. Натиҷаҳои пурсишҳо нишон медиҳанд, ки аксари кӯдакон меҳоханд дар муҳити оилавӣ бо падару модар зиндагӣ кунанд, ки ин нишон медиҳад аҳамияти муҳити оилавӣ барои ташаккули шахсияти солим ва рушди иҷтимоии кӯдакон. Аз ин рӯ, барои пешгирии беназоратӣ ва бепарасторӣ ва беҳтар намудани вазъи кӯдакон зарур аст, ки ҳамкориҳои муассисаҳои таҳсилот, падару модарон ва ҷомеа тақвият дода шавад.

ХУЛОСА ВА ТАВСИЯҲОИ АМАЛӢ

Таҳқиқоти анҷомдодашуда оид ба ҷанбаҳо ва хусусиятҳои педагогӣ ва иҷтимоии рушди шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат ба мо имкон дод, ки хулосаҳои зеринро барорем:

1. Дар ҷаҳони зуд тағйирёбанда таъсири иҷтимоӣ на танҳо пурзӯр, балки зиддиятнок низ мегардад, ки ин ба шароити тарбия таъсири манфӣ мерасонад. Бухрони шадиди психикии наврасон, ки аз бетаваҷҷуҳӣ ва безътимодии калонсолон сарчашма мегирад, ҷомеаро дар назди хатари надоштани наслҳои солим ва пурарзиш қарор додааст. Аз ин рӯ, солимгардонии ҳаёти иҷтимоӣ ва олами ботинии кӯдакону наврасон амри зарурӣ мебошад. Ин қор ба муайян кардани сабабҳои нуқсонҳо дар инкишофи онҳо, дарёфти роҳҳои бартараф кардани онҳо, тағйир додани муҳити атроф ба манфиати кӯдак ва ташаккули раванди тарбия, ки ба инкишофи шахсияти муътадил мусоидат мекунад, ниёз дорад.

2. Ин таҳқиқот ҷанбаҳои иҷтимоӣ-педагогӣ ва равонии инкишофи шахсияти кӯдакон ва наврасони беназорат ва нигоҳубин дар муассисаҳои махсуси таълимӣ ва оилаҳо, инчунин системаи кӯмаки иҷтимоӣ ва педагогӣ ба онҳоро меомӯзад. Бепарастор ва бепарастор дар даҳсолаҳои охир ба як падидаи назаррас табдил ёфтааст. Хусусияти умумии ҳамаи кӯдакони беназорат ва нигоҳубин дуршавии онҳо аз ҷомеа аст.

3. Рушди шахсияти кӯдак як раванди мураккаб ва бисёрҷанба аст, ки асосан аз муҳити зист, маориф ва дастгирии иҷтимоӣ вобаста аст. Ин махсусан дар мавриди кӯдакони партофташуда (онҳое, ки бе назорати волидайн ё парастор мондаанд) ва кӯдакони бесарпаноҳ (кӯдакони кӯчагӣ, кӯдаконе, ки дар кӯчаҳо зиндагӣ мекунанд) равшан аст. Чунин кӯдакон аксар вақт аз шароити асосии рушди пурраи худ маҳруманд: оилаи устувор, таҳсилоти босифат ва ҳифзи иҷтимоӣ.

4. Муҳити иҷтимоӣ дар рушди шахсияти ҳар як кӯдак нақши калидӣ мебозад, аммо барои кӯдаконе, ки беназорат ва бесарпаноҳ мондаанд, он

аксар вақт ба манбаи осеб ва тағйироти манфӣ табдил меёбад. Онҳо аз оила ва нигоҳубини боэътимод маҳруманд, худро дар ҷаҳоне мебинанд, ки зери ҳукмронии кӯча, ҳамсолон аз гурӯҳҳои маргиналӣ ва муборизаи доимӣ барои зинда мондан қарор доранд. Ин боиси пайдоиши механизмҳои дифоӣ - таҷовуз, нобоварӣ ба калонсолон ва қабули барвақти меъёрҳои рафтори «кӯчагӣ» мегардад. 4. Бепарастории кӯдак маънои ҷудошавии пурраи ноболиғ аз оила, аз даст додани ҷои истиқомати доимӣ ва ҷаъолиятхоро дорад. Бепарастор як шакли шадиди бепарастор аст, яъне суишудани назорати волидайн ё назорат аз ҷониби онҳое, ки дар ҷои онҳо амал мекунанд (таъсири нокифояи таълимӣ, назорат бар ҷаъолиятҳои фароғатӣ, муносибатҳо, рафтор ва ғайра). Бепарастор ва набудани назорат ба рушди дурусти шахсияти кӯдакон ва наврасон таҳдид мекунад ва барои пайдоиш ва таҷвияти малакаҳои манфии иҷтимоӣ шароит фароҳам меорад.

5. Сабаби асосии пайдоиш ва афзоиши ҳолатҳои бепарастор ва рафтори беназорат дар кӯдакон ва наврасон харобшавии инфрасохтори давлатӣ барои иҷтимоӣ ва таълим, инчунин набудани сохторҳои нави муассир барои иҷтимоӣ ва ҷаъолиятҳои фароғатӣ дар иқтисоди бозорӣ мебошад.

6. Бӯҳронҳои оилавӣ, ки бо афзоиши камбизоатӣ, бадшудани шароити зиндагӣ, коҳиши арзишҳои ахлоқӣ ва суишудани нақши таълимии оила ҳамроҳ мешаванд, яке аз сабабҳои асосии ин мушкилот мебошанд.

7. Тарзҳои рафтори номатлуб ва ҷинояткорӣ, ба монанди майзадагӣ, нашъамандӣ, нашъамандӣ ва муносибатҳои барвақти ҷинсӣ, дар байни кӯдакон ва наврасоне, ки дар парасторӣ нестанд, васеъ паҳн шудаанд. Ин кӯдакон, ки захираҳои кофӣ надоранд, ба гадой ва дуздӣ даст мезананд. Онҳо аксар вақт ба гурӯҳҳои ҷиноӣ ҳамроҳ мешаванд ва қурбонии истисмори ҷинсӣ, ҷиноят ва ғайра мешаванд.

8. Паҳншавии бепарастор то дараҷаҳои гуногун бо падидаҳои иҷтимоӣ дар сатҳҳои гуногун ва пеш аз ҳама, бо равандҳои, ки тарзи анъанавии зиндагии қисми назарраси аҳолиро тағйир медиҳанд, алоқаманд аст. Ҷунин

равандҳо шахрсозӣ, муҳочират, ҷангҳо, инқилобҳо, давраҳои ислоҳоти бузурги иҷтимоӣ ва ғайраро дар бар мегиранд. Кӯдакон ва наврасоне, ки бе назорат ва нигоҳубин мондаанд, ба таваҷҷӯҳи махсус ниёз доранд. Онҳо на танҳо ба Марказҳои нигоҳубини муваққатӣ, мутобиқшавӣ ва барқарорсозӣ, ки қисми Вазорати корҳои дохилӣ мебошанд, балки ба паноҳгоҳҳои махсуси иҷтимоӣ ва таълимӣ низ ниёз доранд. Ин паноҳгоҳҳо бояд ба кӯдакон имкон диҳанд, ки дар онҳо муддати нисбатан тӯлонӣ бимонанд, машваратҳои зарурӣ гиранд, таҳсил кунанд, истироҳат кунанд, ба фаъолиятҳои корӣ машғул шаванд ва инчунин таҳсилоти миёна ва касбӣ гиранд.

9. Муайян карда шудааст, ки марҳилаи ибтидоии бепарастор набудани назорат, яъне набудани назорат аз ҷониби волидон ё парасторони онҳо мебошад. Ин марҳила, ки бо бепарастор наздик аст, ба марҳилаи ниҳонии бепарастор мегузарад, ки дар он ноболиғ беназорат мемонад. Мақоми ноболиғ ва мақоми иҷтимоии онҳо, ки ихтиёрӣ ё бо шароит ба даст оварда шудаанд, муайян карда мешаванд.

10. Арзёбии паҳншавии бесарпаноҳӣ дар Тоҷикистон. Айни замон ягон хадамоти расмӣ маълумоти дақиқ дар бораи шумораи кӯдакони бесарпаноҳ надорад, зеро бақайдгирии пурраи онҳо нокифоя аст. Омори расмӣ танҳо кӯдакони бесарпаноҳеро, ки аз ҷониби полис боздошт шудаанд ё ба муассисаҳои махсуси иҷтимоӣ интиқол дода шудаанд, ҳисоб мекунад.

11. Сабабҳои бесарпаноҳӣ хеле гуногунанд ва муҳочират, зӯроварии волидайн, маҳрумияти иҷтимоӣ, یتимии иҷтимоӣ ва дигар омилҳоро дар бар мегиранд. Мушкilotи бесарпаноҳӣ як масъалаи мураккаби иҷтимоӣ аст. Кӯдаконе, ки бо ин ё он сабаб худро бе назорати педагогӣ дар кӯчаҳо мебинанд, ба шаклҳои гуногуни кӯмак ниёз доранд: дастгирии равонӣ, ёрии тиббӣ ва ҳамкориҳои фаъоли волидон ва хадамоти иҷтимоӣ. Сарфи назар аз аҳамият ва зарурати ҳалли ин талабот, мо боварӣ дорем, ки муносибати асосии ҳалли бесарпаноҳӣ дар системаи чораҳои пешгирикунанда ва пешгирикунанда аст. Аз ин рӯ, барои беҳтар кардани вазъият чораҳои зерин муҳиманд:

1). Таҳия ва қабул кардани қарор дар бораи асосҳои низоми пешгирӣ ва мубориза бо бепарасторӣ, беназоратӣ ва ҳуқуқвайронкуниҳои ноболиғон.

2). Маблағгузориҳои чорабиниҳои пешгирӣ дар соҳаи бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон бояд на танҳо бо принсипи бақия, балки бо усулҳои самаранок ва муассир амалӣ карда шавад.

3). Амалияи мубориза бо бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон бояд аз идораи истисноии мақомоти қорҳои дохилӣ хориҷ карда шавад.

4). Ташкили мақомоти махсус (масалан, нозироти махсус оид ба мубориза бо бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакону наврасон), ки метавонанд бо ёфтани кӯдакон ва барқарорсозии шахсияти онҳо ба таври таҳассусӣ қор кунанд.

5). Қори муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо оилаҳои носолим бояд тақвият дода шавад.

6). Тасдиқи инфрасохтор дар ҳар як минтақа, ки иҷтимоишавии пуарарзиши ҳамаи категорияҳои кӯдаконро, ки дар вазъияти душвори ҳаётӣ қарор доранд, таъмин намояд.

7). Ба роҳ мондани низоми умумидавллатии баҳисобгирии кӯдакони бепарастор ва беназорат, ки дар он кӯдаконе, ки қор ва таҳсил намекунанд, инчунин кӯдакони гумшуда, ки онҳоро падару модар, парасторон ва муассисаҳои интернатӣ ҷустуҷӯ мекунанд, сабт шаванд.

8). Баҳисобгирии ҳароҷоти воқеии оилаҳо барои нигоҳубин ва тарбияи кӯдакон бояд дар сиёсати давлатӣ, ки ба музди меҳнат, сиёсати андоз, инчунин ислоҳоти соҳаҳои маориф, тандурустӣ, фарҳанг, тарбияи ҷисмонӣ ва коммуналӣ дахл дорад, таъмин карда шавад.

Тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

1. Қори тарбиявӣ на танҳо бо оилаҳои ба таври равшан номусоид, балки инчунин бо оилаҳои, ки зоҳиран мусоид ба назар мерасанд, гузаронида мешавад. Ҷунки аксар вақт тарзи ҳаёти онҳо метавонад таъсири манфӣ ба шахсияти кӯдак расонад.

2. Муҳим аст, ки падару модарони кӯдакони қачрафтор фаҳманд, ки надониستاني педагогика наметавонад онҳоро аз масъулият барои тарбияи кӯдакон озод кунад.

3. Ҳамзамон, роҳҳои мувофиқ барои баланд бардоштани сатҳи донишҳои психологӣ-педагогӣ дар бораи хусусиятҳои инфиродӣ ва синнусолӣ бояд дарёфт шаванд. Кӯшиш бояд шавад, ки падару модар дар раванди рафъи сифатҳои манфии шахсияти кӯдакон иштирок кунанд.

4. Кори маърифноксозӣ байни падару модар бояд ҳам дар шакли гурӯҳӣ, ҳам инфиродӣ гузаронида шавад. Ваҷно, ки ба шароити манзилию маишии оила, таъминоти моддӣ, сатҳи таҳсилот ва фарҳанг, шумораи фарзандон, анъанаҳои оилавӣ ва хусусиятҳои муносибатҳои ахлоқӣ-психологӣ диққат дода шавад.

Натиҷаҳои мусбат дар он сурат ба даст меоянд, ки агар ба чунин оилаҳо кумаки ҳамаҷониба расонида шавад. Барои тарбияи кӯдакон, бояд барои ҳалли низоъҳо ва ҳамоҳангсозии қорҳои таълимии муассисаҳои таълимӣ, оилаҳо ва дигар ташкилотҳое, ки дар рушди шахсияти маънавӣ ва равонии кӯдак иштирок мекунанд, кӯшиш қард.

Барои ҳалли он тадбирҳои зеринро бояд андешид:

1. Механизмҳои ташкилӣ, молиявӣ, ҳуқуқӣ ва дигар механизмҳои ҳамкориҳои байни ташкилотҳои ҷамъиятӣ ва муассисаҳои давлатиро дар мубориза бо бепарасторӣ ва беназоратӣ, инчунин дар тавонбахшии иҷтимоии чунин кӯдакон рушд додан лозим аст. Барои ин, тағйирот ворид қардан ва низоми мавҷударо тақмил додан зарур аст.

2. Мақоми махсусгардондашуда ташкил қарда шавад, ки барои рафъи мушкilot ва ҳамоҳангсозии шубҳои хурдтар дар дигар минтақаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳо, ҳам дар сатҳи давлатӣ, ҳам хусусӣ, масъулияти бевосита дошта бошад.

3. Нақши муассисаҳои таҳсилот дар таъмини тарбияи кӯдакону наврасон барқароронида шавад. Қор бо оилаҳо низ бояд бо кумаки қормандони махсуси

иҷтимоӣ, ки муоинаҳои пешгирикунандаи манзилҳои оилаҳои носолихро анҷом медиҳанд, пурзӯр карда шавад.

4. Низоми махсус дар сатҳи давлатӣ таъсис дода шавад, ки бо кумаки он низоми бақайдгирии кӯдакони бепарастор ва беназоратро ба роҳ мондан мумкин аст.

Ҳамин тариқ, масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон хеле мураккаб ва гуногунчанба буда, барои ҳаллу фасли он, муттаҳидсозии кӯшишҳои ҳамаи нерӯҳои ҷамъиятӣ зарур аст.

ФЕХРИСТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Адлер А. Беспризорные дети. [Текст] / А. Адлер. М.: Просвещение. 1991. 224 с.
2. Адлер А. Беспризорные дети. [Текст] / А. Адлер. Ф.-на Майне. 2010.
3. Ажнина О. Психологическая поддержка профессионального самоопределения детей-сирот [Текст] / О. Ажнина // Воспитание школьников. 2005. №7. - С.46-47.
4. Американская социологическая мысль: тексты [Текст] / под. ред. В. И. Добренькова. М. 1996. - С.462-525.
5. Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы. М., 1972.
6. АМИТ «Sputnik» 1 августа соли 2024.
7. Амманский М.А. «Воспитательная» работа с подростками. [Текст] / М.А. Амманский. М.: Наука. 1979. 85 с.
8. Амманский М.А. Воспитательная работа с подростками. [Текст] / М.А. Амманский. М.: Наука. 1979. 85 с.
9. Андреева Г.М. Социальная психология. [Текст] / Г.М.Андреева. М.: Изд-во Моск. ун-та. 2011. 416 с.
10. Антонян Ю.М. Причины преступного поведения. [Текст] / Г.М. Андреева М., 2002. Бабаев М. М., Крутер М. С. «Молодежная преступность» Издательство: Юрист. 2006.
11. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. [Текст] / В.Г.Асеев. М.: Мысль. 1986. 158 с.
12. Афанасьев В. С. Эволюция концепции аномии в социологии девиантного поведения [Текст] / В.С.Афанасьев // Рубеж: альманах социальных исследований. 1992. №2. - С.69-82.
13. Бадмаев С.А. Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников. 4-е изд. [Текст] / М.: Изд-во Магистр.1999. 96 с.
14. Баженов В. Г. Воспитание педагогически запущенных подростков. [Текст] / В. Г.Баженов. Киев. 1986. 127 с.

15. Базелюк В.В. Диагностическая и коррекционная работа с детьми школьного возраста, социально и педагогически запущенными: Метод. рекомендации / Ред. Н.Н. Тулькибаева, Челяб. гос. пед. ун-т. Челябинск: Факел. 1997. 27 с.

16. Байярд Р.Т., Байярд Д. Ваш беспокойный подросток: Практич. руководство для отчаявшихся родителей: Пер. с англ. М.: Просвещение. 1991. 224 с.

17. Тартиби пардохти нафақа ба кӯдаконе, ки дар таъминоти пурраи давлат мебошанд, ки бо қарори Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 март соли 2013 № 91 тасдиқ карда шудааст.

18. Низомномаи мақомоти васояту парасторӣ. 25.01.2017. №30. Б.25.

19. Низомномаи намунавии муассисаҳои давлатии таълимии навъи мактаб-интернат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. 29.08.2017. №411. Банди 42.

20. Низомномаи намунавии муассисаҳои давлатии таълимии навъи мактаб-интернат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Банди 45

21. Стандарти давлатии таҳсилоти томактабии Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 июли соли 2009 №388 тасдиқ шудааст. (дар таҳрири қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 06.03.2014. №175, аз 10.02.2016. №66). Банди 45.

22. Тартиби пардохти нафақа ба кӯдаконе, ки дар таъминоти пурраи давлат мебошанд, ки бо қарори Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 март соли 2013 № 91 тасдиқ карда шудааст. Банди 5.

23. Низомномаи намунавии муассисаи таълимии томактабӣ дар ҚТ, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 апрели соли 2015, №256 тасдиқ карда шудааст. Банди 64.

24. Низомномаи мақомоти васояту парасторӣ, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25.01.2017. №30. Банди 7.

25. Низомномаи намунавии муассисаҳои давлатии таълимии навъи мактаб-интернат дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 августи 2017сол, №411 тасдиқ шудааст.

26. Бандура А. Подростковая агрессия. М., 1999.
27. Басов, Н.Ф. История социальной педагогики: учеб. пособие для вузов [Текст] / Н. Ф. Басов. х М.: Академия. 2005. 254 с.
28. Бегалиев К. Рядом с тобой подросток: Предупреждение правонарушений несовершеннолетних – наше общее дело. [Текст] / Алма-Ата: Казахстан. 1989. 190 с.
29. Беличева С. А. Сложный мир подростка. Свердловск: Средне-Уральск. книжное изд-во. 1984.
30. Белкин А.С. Внимание – ребенок! причины, диагностика, предупреждение отклонений в поведении школьников. Свердловск: Изд-во СПИ. 1981. 170 с.
31. Белкин А.С. Отклонения в поведении школьников. Свердловск: Изд-во СПИ. 1993. 138 с.
32. Бепарастории бачаҳо [Текст] / Асос -Боз. Д.: СИЭМТ. 2013. (Энциклопедияи Миллии Тоҷик: [тахм. 25 ҷ.] / сармуҳаррир Н. Амиршоҳӣ; 2011-2017, ҷ. 2). ISBN 978-99947-33-52-4.
33. Бечки, Ш. Молодежь и помощь несовершеннолетним в США [Текст] / Ш.Бечки. М.: Наука.1991. 193 с.
34. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. М.: Наука. 1987. 309 с.
35. Боденко, Б.Н. Социальное обслуживание и социальная работа за рубежом. [Текст] / Б.Н. Боденко, В.Б. Корняк, А.Н. Панов. М.: Форма.1999. 392 с.
36. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение. 1968. 347 с.
37. Большая Советская Энциклопедия. [Текст] / М.: Советская Энциклопедия. 1930. Т. 1.
38. Большой юридический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. [Текст] / Под ред. проф. А.Я. Сухарева. М.: ИНФРА-М. 2007. V1. 858 с.

39. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации Пер. с англ. М.: Прогресс. 1977. 413 с. (Общественные науки за рубежом. Философия и социология)
40. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского педиатра. М.: Просвещение. 1988. 207 с.
41. Васильева В. Н. Социальная проблема бедности. Новочеркасск. 2001.
42. Васягина, Н.Н. Предикторы делинквентности подростков / Н.Н. Васягина // Проблемы девиантного поведения подростков в современном обществе. Всероссийская научно-практическая конференция. 29-30 октября 2015. Сборник материалов. - Южно-Сахалинск: ИРОСО. 2015. - С. 25–29.
43. Ветров Ю. П. Состояние и проблемы профилактики беспризорности и безнадзорности несовершеннолетних // Педагогика. 2005. №2.
44. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением: Учеб.-метод. пособие / Под ред. М.И. Рожкова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. 2001. 240 с.
45. Восстановление социального статуса безнадзорных детей / Под ред. Г.М. Иващенко. М.: 2002.
46. Гаврилова Т.П. Личностные трудности и проблемы подростков. // Психологическая наука и образование. 2007. №3. – С.104-109.
47. Галагузова М.А. Социальная педагогика: Курс лекций. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. 2000.
48. Гишинский Я. И. Социология отклоняющегося поведения и социального контроля // Рубеж: альм. соц. исслед. 1992. №2. - С.51-89.
49. Гишинский Я.И. Девиантное поведение подростков: состояние, проблемы, перспективы // Бюллетень защиты прав ребенка. – СПб.: Питер. 1994. – С.7-12.
50. Гишинский Я.И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социс. 2017. №4. – С.76-80.
51. Глозман Ж. М. Личность и нарушение общения. М. 1987.

52. Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты. – М.: Московский психолого-социальный институт. 2011. 463 с.
53. Грищенко Л.А. Психология отклоняющегося поведения. – Свердловск: Изд-во СПИ. 2007. 210 с.
54. Девиантное поведение детей и подростков: проблемы и пути их решения / Под ред. В.А. Никитина. М.: Просвещение. 2016. 147 с.
55. Дети улицы. Образование и социальная адаптация безнадзорных детей. Доклад / Под ред. А.Н. Майорова. М.: Интеллект-центр. 2001. 192 с.
56. Диагностика и коррекция социальной дезадаптации подростков. – М.: Социальное здоровье России. 1999. 183 с.
57. Дмитриев М.Г., Белов В.Г., Парфенов Ю.А. Психолого-педагогическая диагностика делинквентного поведения у трудных подростков. ЗАО «ПОНИ». СПб., 2010.
58. Дулинова Л.Т., Маршак А.Л., Холостова Е.И. Детская безнадзорность: состояние и пути преодоления. М.: Социально-технологический институт МГУС. 2010. 47 с.
59. Дюркгейм Э. Норма и патология // Рубеж: альманах социальных исследований. 1992. №2. - С.82-89.
60. Дюркгейм Э. Правила социологического метода. М., 1995.
61. Дюркгейм Э. Самоубийство: социол. этюд. СПб., 1998. С. 294-295.
62. Забродин Н.И. Как предупредить отклонения в поведении детей. – М.: Просвещение. 2013. 192 с.
63. Зисс В. Э. Преобразование нравственной позиции педагогически запущенных подростков в деятельности, основанной на нравственном выборе / В. Э. Зисс, С. А. Расчетина. – Новосибирск: НОИУУ. 2015. 60 с.
64. Змановская, Е.В. Девиантология. (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. - 2_е изд., испр. - М.: Академия, 2004.

65. Зюбин Л.М. Учебно-воспитательная работа с трудными учащимися. – М.: Высш. Школа. 1982. 191 с.
66. Иванова Д. Уличные дети благополучного города // Вопросы социального обеспечения. 2006. №12.
67. Иовчук И.М., Северный А.А. Депрессии у детей и подростков. М.: Школа-Пресс. 2009. 80 с.
68. История социологии в Западной Европе и США: учебник для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов. М. 2001.
69. Казаков Л. Профилактика наркомании и токсикомании // Воспитание школьников. 2009. №4. – С.24-30.
70. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция: исправление недостатков характера у детей и подростков. – М.: Академия, 1999. 301 с.
71. Клейберг Ю.А. Социальная работа и коррекция девиантного поведения подростков. – Кемерово: Логос. 2016. 112 с.
72. Клейберг, Ю.А. Социальная психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов / Ю.А. Клейберг. М., 2004.
73. Ковалев А.Г. Психологические основы исправления правонарушения. – М.: Юрид. Литература. 2008. 136 с.
74. Кодекси оилаи ЧТ
75. Колесов Д.В. Предупреждение вредных привычек у школьников. 2-е изд. – М.: Педагогика. 2014. 176 с.
76. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителей. М.: Просвещение. 2014. 192 с.
77. Конвенция о правах ребенка. Принята резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года // ООН. Конвенции и соглашения. -Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml (Дата обращения – 08.02.2026).
78. Кондрашенко В.П. Девиантное поведение у подростка. Минск: Беларусь. 2008. 204 с.

79. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 1994.
80. Костяшкин Э.Г. Индивидуальная работа в школе с трудными подростками. М.: Просвещение. 2009. 205 с.
81. Кочьян В. Н. Аномия в системе вертикальных социальных перемещений подрастающего поколения // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2009. №11. - С.96-100.
82. Коэн А.К. Отклоняющееся поведение и контроль над ним. // Американская социология. М.: 1972. №5. - С.290–295.
83. Кречмер Э. Строение тела и характер. М: Педагогика Пресс, 1995.
84. Кузнецова, Л.П. Основные технологии социальной работы: Учебное пособие. Владивосток. 2002.
85. Кунельский Л.Э., Мацковский М.С. Энциклопедия социальной работы. М., 2001.
86. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 13 ноябри 1998 сол, №682. Қисми 1 моддаи 122.
87. Кодекси оилаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. 13 ноябри 1998 сол, №682. Қисми 1 моддаи 124.
88. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таълиму тарбияи томактабӣ». Душанбе. 2013. Қисми 1 моддаи 7.
89. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таълиму тарбияи томактабӣ». Душанбе. 2013. Қисми 1 моддаи 9.
90. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак». 2015.
91. Қонуни «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ» аз 05.01.2008. №359.
92. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» (қабулшуда бо Қарори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 7 январи соли 2015. №1723. тасдиқшуда бо Қарори ММ МОРТ аз 5 марти соли 2015, №801). mmih.adlia.tj

93. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми пешгирӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳои ноболиғон» аз 02 январи соли 2020. №1658. – Душанбе. 2020.
94. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак». ш. Душанбе. 18 март соли 2015. №1196.
95. Ландова Л.А., Шурупова М.Ф. Социологическая теория девиантного поведения // Социально-политический журнал. 2014. № 4. – С.35-42.
96. Линтон Р. Исследование человека // Развитие личности. 2005. №2. - С. 163-170.
97. Лисовский В. Т. Концепция воспитания студентов вузов РФ: методическое пособие. СПб., 1999.
98. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Питер, 2020. 304 с.
99. Люблинский П.И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте. Социально–правовые очерки / Люблинский П.И. – М.: Юрид. изд–во НКЮ СССР. 1923.
100. Люблинский, П.И. Охрана детства и борьба с беспризорностью / П.И. Люблинский, С.Е. Копелянская. – Л.: Academia. 1924. 146 с.
101. Маджидова Б. Народные традиции и обычаи как средство формирования нравственных качеств детей в семье: Дис.док.пед.наук.- Душанбе:ТГПУ им. К.Джураева. 2004. 360 с.
102. Макаренко А.С. О воспитании в семье. М.: Учпедгиз.1955. 1988. 486 с.
103. Макаренко А.С. Педагогическая поэма. М.: Педагогика. 1981.
104. Максимов, Е. Д. Развитие системы общественного призрения детей и подростков в России / Е. Д. Максимов. М.: Академия. 2007. 342 с.
105. Макшанцев Н.В. Отклонения в поведении подростков // Социология. 2011. №4. – С.64-66.

106. Макшанцев Н.В. Отклонения в поведении подростков // Социология. 2012. №3. – С.135-138.
107. Маркова О. Ю. Идеальные амсилы и реальность образовательного процесса (социально-философский анализ): автореферат на соискание учен. степени д-ра филос. наук. СПб, 2001.
108. Мельникова Э.Б. Профилактика беспризорности детей и подростков // Правозащитник. 1999. №2.
109. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия // Социол. исслед. 1992. №2. - С.2-14.
110. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия // Социология преступности. М., 1966. - С.299-313.
111. Мигунова Ю. В., Садыков Р.М. Дискурс проблем детской безнадзорности и социального сиротства [Текст]// Научное обозрение. Реферативный журнал. 2016. №4. – С.34-42.
112. Миньковский Г. М. Особенности расследования и судебного разбирательства дел о несовершеннолетних. М.: Госюриздат. 1959.
113. Мирзоев Ш.А. Народная педагогика. М., 1984.
114. Мишина В.В., Никитская Е.А. Детская безнадзорность как социальное явление [Текст] // Научное обозрение. Педагогические науки. 2019. №3-1. – С.91-93.
115. Конституцияи Чумхурии Тоҷикистон. Душанбе. 1994. Моддаи 1.
116. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» аз 18.03.2015. №1196. Моддаи 1.
117. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ». Моддаи 17.
118. Конституцияи Чумхурии Тоҷикистон. Душанбе. 1994. Моддаи 34.
119. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» аз 18.03.2015. №1196. Моддаи 34.
120. Қонуни Чумхурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» аз 18.03.2015. №1196. Моддаи 35.

121. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» аз 18.03.2015. №1196. Моддаи 36-39.
122. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе. 1994. Моддаи 39.
123. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ». Моддаи 6.
124. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии иҷтимоӣ». Моддаи 9.
125. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак» аз 18.03.2015. №1196. Моддаҳои 41, 42
126. Мудрик А. В. Социальная педагогика. М., 2001.
127. Мудрик А.В. Социальная психология воспитания. М.: МПСУ. 2017.
128. Мустаева Ф.А. Основы профилактики безнадзорности и беспризорности несовершеннолетних. М., 2003.
129. Мустаева Ф.А. Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высших педагогических учебных заведений. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Академический проект. 2012. 416 с.
130. Мухина В.С. Психологическая помощь детям, воспитывающимся в учреждениях интернатного типа // Вопросы психологии. 1989. №1. – С.14-19.
131. Неустроев А. Н. Воспитательные идеи А.С. Макаренко и современная проблема детской беспризорности // Научно–методический электронный журнал «Концепт». 2017. Т.11. – С.149–150. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770184.htm>.
132. Нечаева, А.М. Детская беспризорность – опасное социальное явление / А.М. Нечаева // Государство и право. 2001. №6. - С.58-64.
133. О мерах по развитию школ-интернатов в 1959-1965 гг. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 26 мая 1959 г. // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сб. документов. 1917–1973 гг. – М.: Педагогика. 1974. – С.254-255.

134. Об общеобразовательных школах-интернатах, детских домах и других интернатных учреждениях. Постановление Совета Министров СССР 5 января 1984 г. // Народное образование в СССР. Сб. нормативных актов / Сост. Н.Е. Голубева. – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 155 – 161.
135. Об организации школ-интернатов. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР 15 сентября 1956 г. // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сб. документов. 1917 – 1973 гг. – М.: Педагогика, 1974. – С. 247-249.
136. Об устройстве детей, оставшихся без родителей. Постановление СНК СССР 23 января 1942 г. // Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сб. документов. 1917 -1973 гг. – М.: Педагогика, 1974. – С. 353-354.
137. Овчарова Р.В. Ранняя профилактика и коррекция социально–педагогической запущенности детей. – М., 1995.
138. Овчарова Р.В. Социально–педагогическая запущенность детей и подростков. Учебное пособие для вузов. М., 2020. – 395с.
139. Озеров В. А. Детская безнадзорность и беспризорность как один из факторов угрозы национальной безопасности России: доклад // Аналитический Вестник. 2002. № 20 (176). С. 6-16.
140. Осипова О.С. Девиантное поведение: благо или зло? // Социс. – 2008. - № 9. – С. 100-109.
141. Парсонс Т. О структуре социального действия. М., 2000. С. 720.
142. Парсонс Т. Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль: тексты. М., 1994. С. 464.
143. Патаки Ф. Некоторые проблемы отклоняющегося (девиантного) поведения // Психологический журнал. Том 8. 2016. № 4. – С.92-102.
144. Петров А. А. За школами-интернатами будущее. – М.: Знание. 1961. 40 с.
145. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. М.,1994.

146. Поливанова К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста // Вопросы психологии. 2016. №1. – С.20-23.
147. Пятунин В.А. Психолого-педагогические особенности девиантного поведения: Учеб. пособие. Ч.II. Факторы формирования девиантного поведения. Магнитогорск: МГПИ. 2009. 142 с.
148. Раттер М. Помощь трудным детям: Пер. с англ. / Общ. ред. А. С. Спиваковской; Предисл. О. В. Баженовой и А. Я. Варга - М.: Прогресс. 1987. 424 с: ил.
149. Рачабов М. Ташаккули сифатҳои ахлокии шахсият дар «Шохнома»
150. Реан А.А. Практическая психодиагностика личности: Учеб. пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2011. – 224 с.
151. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности. – М.: Мир, 2014. 320 с.
152. Рожков М.И., Ковальчук М.А. и др. Профилактика детской безнадзорности: Учебно-методическое пособие. – Ярославль: Издательство ЯГПУ. 2003. 86 с.
153. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М., 1973.
154. Скиннер Б. Оперантное поведение // История зарубежной психологии. 60–е годы XX в. / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. М., 1986. - С.60–97.
155. Словарь по социальной педагогике. / Сост. Л.В. Мардахаев. – М.: Академия.2002.
156. Современная наука: проблемы и перспективы» под. ред. Д.М. Маллаева, П.О. Омаровой. Махачкала 2004. - С.64-70.
157. Социологический энциклопедический словарь. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА) М., 2000.
158. Степанов В.Г. Психология трудных школьников. Учеб. пособие для учителей и родителей. 2-е из., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия». 2008. 320 с.

159. Стурова М.П., Силенков В.И. Девиантное поведение несовершеннолетних как педагогическая проблема. // Педагогика. 2009. №7. – С.38-41.
160. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. М., 1989..
161. Тарханова И.Ю. Социально-педагогическая реабилитация безнадзорных подростков. Автореф. дис....канд. пед. наук. Ярославль, 2004. 28 с.
162. Терехина В.В. Безнадзорным детям – особое внимание // Социальное обеспечение. 2002. №5. – С.18-22.
163. Торндайк Э. Принципы обучения, основанные на психологии. М., 1930.
164. Трудный подросток: причины и следствия / под ред. В.А. Татенко. Киев. 1985. 175 с.
165. Трудный подросток: причины и следствия / под. ред. Г.А. Уманова. Алма-Ата.1990. 243 с.
166. Трус И. Школьники с девиантным поведением: особенности воспитания. // Воспитание школьников. 2015. №7. – С.44-46.
167. Умурзакова Зулфия Ахмеджоновна Педагогическая коррекция девиантного поведения детей младшего школьного возраста, как следствие их дезадаптации к школьной среде (на материалах Республики Таджикистан) специальность 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования (педагогические науки) Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук Научный руководитель– профессор Шарипова Д.Я. Душанбе 2020. 189 с.
168. Фарапонова Э.А., Гульбе О.А. Формирование трудовой мотивации у подростков и юношей с девиантным поведением // Психологический журнал. 2013. №6. Т. 14. – С.46-54.
169. Фатеев И.В. Групповая делинквентность как источник социальных рисков в трансформирующемся обществе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук: 22.00.04 –

социальная структура, социальные институты и процессы. Краснодар. 2011. 35 с.

170. Фатеев И.В. Факторы, влияющие на возникновение делинквентного поведения подростков// Теория и практика общественного развития. 2009. № 3-4. - С.166–169.

171. Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту / Под ред. И.В. Дубровиной. М.: Просвещение. 2017. 150 с.

172. Фурманов, И.А. Психология депривированного ребёнка: учеб. пособие для психологов и педагогов / И.А. Фурманов, Н.В. Фурманова. М.: Владос, 2010. 319 с.

173. Хибатова А.А. Анализ проблем безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних в научной литературе // Психология, социология и педагогика. 2018. № 6 [электронный источник]. URL: <https://psychology.snauka.ru/2018/06/8615> (дата обращения: 29.03.2026).

174. Шакурова В. М. Методика и технология работы социального педагога. М., 2002.

175. Шакурова В. М. Методика и технология работы социального педагога. – М., 2002.

176. Шептенко П.А., Дронова Е.Н., Гиенко Л.Н. Технология работы социального педагога общеобразовательного учреждения. М.: Издательство: Издательство «ФЛИНТА». 200 с. ISBN 978–5–9765–1686–1.

177. Шипицына Л.М. Старое и новое: социальная защита в России. СПб.: ИСПиП. 1997.

178. Шульга Т.И., Олиференко Л.Я., Быков А.В. Социально-психологическая помощь обездоленным детям: опыт исследований и практической работы. - М.: изд-во УРАО. 2003.

179. Шульга Т.И., Олифиренко Л.Я. Психологические основы работы с детьми «группы риска» в учреждениях социальной помощи и поддержки. М., 1997.

180. Шульга Т.И., Слот В., Спаниард Х. Методика работы с детьми группы риска. - М.: 2005. 251 с.
181. Шульга Т.И., Сплот В., Спаниард Х. «Методика работы с детьми «группы риска» М. УРАО. 2001
182. Эдвард У. О природе человека. Кучково поле. 2015.
183. Эйдемиллер Э.Г., В.В. Юстикцс. Психология и психотерапия семьи. Питер. 2001.
184. Энциклопедический социологический словарь / Под общ. ред. Осипова Г.В.-М. 1995.
185. Явбатырова Б.Г. Организация внеучебной деятельности детского дома по усвоению детьми-сиротами социальных ценностей// Современные технологии воспитательного процесса./ Под. ред. Д.И. Гасановой. ДГПУ. Махачкала. 2007. - С.184-192.
186. Явбатырова Б.Г. Проблема социальной адаптации воспитанников детских домов//Современные проблемы культуры и воспитания. Выпуск 3/ Под.ред. З.М. Магомедовой. ДГПУ. Махачкала: 2007. - С.84-89.
187. Явбатырова Б.Г. Проблемы и некоторые пути решения воспитания детей сирот, лишенных родительской опеки. // Сборник научных трудов «Современная наука: проблемы и перспективы» под. ред. Д.М. Маллаева. Вып. 2. ДГПУ. Махачкала. 2002. -С.43-48.
188. Явбатырова Б.Г. Проблемы развития и социализации детей - сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. //Сборник научных трудов «Современная наука: проблемы и перспективы» под. ред. Д.М. Маллаева. Вып. 3. ДГПУ, факультет педагогики и психологии. Махачкала, 2003. - С.5559.
189. Явбатырова Б.Г. Семейное воспитание в условиях детского дома. // Научное обозрение: Сборник статей ассоциации молодых ученых Дагестана. 2007. Вып. №38. - С.28-34.
190. Явбатырова Б.Г. Социализация детей - сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в РД. //Сб. тез. IV Всерос. науч. - практ. конф.

«Коррекционно-разв. обуч. Дети с проблемами в развитии - будущее и настоящее». ДГПУ. РМЦКО. Махачкала. 2003. - С.51-58.

191. Явбатырова Б.Г. Социально - правовая защита детей - сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. //Актуальные проблемы специального образования. Вып. 4 под. ред. д.п.н.проф. Д.М. Маллаева, П.О.Омаровой. ДГПУ. Махачкала. 2005. - С.109-115.

192. Явбатырова Б.Г. Социально - психологическая помощь детям - сиротам и детям, оставшимся без попечения родителей.// Научное обозрение: Сборник статей ассоциации молодых ученых Дагестана. Махачкала. 2004. Вып. 4. - С.20-27.

193. Явбатырова Б.Г. Социально педагогическая адаптация детей - сирот младшего школьного возраста в условиях детского дома. //Актуальные проблемы специального образования. Вып. 4. Под. ред. Д.М. Маллаева, П.О. Омаровой. ДГПУ. Махачкала. 2005. - С.133-138.

194. Явбатырова Б.Г. Социально-педагогическая адаптация детей-сирот в учреждениях интернатного типа // Педагогика. №5. М., 2007. - С.116-119. (Входит в «Перечень». рецензируемых журналов ВАК РФ).

195. Явбатырова Б.Г. Социально-правовая помощь детям - сиротам и детям, оставшимся без попечения родителей. // Сборник научных трудов. М., 2007.

196. Явбатырова, Б.Г. Педагогические условия эффективной социализации детей-сирот в учреждениях интернатного типа: на материале Республики Дагестан. Дисс. кандидата педагогических наук по специальности: 13.00.01. Махачкала. 2008. 174 с.

197. A workbook and reader in sociology/ Ed/ by Leon F. Bouvier Berkeley, California, 1968, p. 30-31.

198. Bernard J., Thompson L.F. Sociology. Nurses and their patients in a modern society. Saint Louis: The C.V. Mosby Co., 1970, p. 125.

199. Bowlby J., Ainsworth M., Boston M. and Rosenbluth D. (1956). The effects of mother-child separation: a follow-up 405 study. - British Journal of Medical Psychology, vol. 29, pp. 211-247.
200. Durkheim E. Education et sociologie. P., 1922
201. Foucault M. Discipline and punish: The birth of prison / Transl. By A.Sheridan. London: Penguin Books. 1977
202. Jacob T, Seilhamer RA. Alcoholism and the family. In: Pittman DJ, White HR, editors. Society, Culture, and Drinking Patterns Reexamined. New Brunswick, NJ: Rutgers Center of Alcohol Studies; 1991. pp. 613–630.
203. Parsons T. An outline of The Social System // Theories of Society. 1962. Vol.1, p.30-38
204. Patterson G. (1973). Reprogramming the families of aggressive boys. - In: C Thoreson (ed.), Behavior Modification in Education 72nd Year Book, Part I, University of Chicago Press.
205. Patterson G. R. and Cobb J. A. (1971). A dyadic analysis of «aggressive» behaviors. - In: J. P. Hill (ed.), Minnesota Symposium on Child Psychology, vol. 5, University of Minnesota Press.
206. Patterson G. R. and Reid J. B. (1973). Intervention for families of aggressive boys: a replication study. - Behaviour Research and Therapy, vol. 11, pp. 383-394.
207. Patterson G. R., Jones R., Whillier J. and Wright M. A. (1965). A behaviour modification technique for the hyperactive child. - Behaviour Research and Therapy, vol. 2, pp. 217-226.
208. Rutter M. (1971). Parent-child separation: Psychological effects on the children. - Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines, vol. 12, pp. 233-260.
209. Spitz R.A. Hospitalism // The Psychoanalytic Study of the Child. Vol.1 (New York, International Universities Press, 1945). p. 53-74.
210. Toepfer A. Zur Entwicklung von Sozialisationstheorien in der deutschsprachigen Soziologie der USA // Dt. Ztschr.für Philosophie. 1985. Bd.33.P.125-135.

ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ

1. Мақолаҳои илмӣ дар мачаллаҳои тақризшавандаи тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷопшуда:

[1-М]. Ҷумъаев М.Р. Технологияҳои иҷтимоӣ педагогӣ пешгирии беназоратӣ ва бепарасторӣ. [Матн] /М.Р. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Бахши илмҳои педагогӣ. 2024. №1 (19). - С.37-44.

[2-М]. Ҷумъаев М.Р. Нақши омузгордар ташаккули хусусиятҳои педагогӣ психологӣ кӯдакони ҷаҳон [Матн] /М.Р. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. 2023. №4-2 (33). - С.302-306.

[3-М]. Ҷумъаев М.Р. Хусусиятҳои асосии иҷтимоӣ психологӣ инкишофи кӯдакони ҷаҳон. [Матн] / М.Р. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи давлати Бохтар ба номи Носири Хусрав. 2019. 13 (65). – С.138-140. ISSN 2663-5534.

[4-М]. Ҷумъаев М.Р. Хусусиятҳои ташаккули шахсияти кӯдакони бепарастор дар муҳити оила ва ҷомеа [Матн] / М.Р. Ҷумъаев // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. 2025. 1/4 (140). - С189-192. ISSN 2663-5534.

[5-М]. Ҷумъаев М.Р. Дастгирии иҷтимоӣ педагогӣ кӯдакони бепарастор // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. 2026. 1/1 (143). – С.174-179. ISSN 2663-5534.

2. Мақолаҳои дар маҷмӯаи маводи конференсияҳо ва нашрияҳои дигар батабърасида:

[6-М]. Ҷумъаев М.Р. Ҷанбаҳои педагогӣ-иҷтимоӣ ташаккули шахсияти кӯдакони беназорат [Матн] / М.Р. Ҷумъаев Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. Душанбе. 2021. №2. - С.105-110.

[7-М]. Ҷумаев М.Р. Хусусиятҳои иҷтимоӣ психологӣ инкишофи кӯдакони ҷаҳон [Матн] / М.Р. Ҷумъаев //Анвори дониш. №10 (118), 2021. С.3.

[8-М]. Ҷумаев М.Р. Ташаккули ҷаҳонбинии шахсияти кӯдакони бепарастор ва беназорат [Матн] / М.Р. Ҷумъаев // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Масъалаҳои мубрами назария ва амалияи таҳқиқоти педагогӣ: дурнамои инкишофи он дар замони муосир». Душанбе. 2023. - С.313-318.

[9-М]. Ҷумаев М.Р. Инъикоси масъалаи бепарасторӣ ва беназоратии кӯдакон дар шароити имрӯза [Матн] / М.Р. Ҷумъаев // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Хусусиятҳои педагогӣ-психологии хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба шахсони имконияташон маҳдуд». Кӯлоб. 2025. - С.77-78.

